ACTA
UNIVERSITATIS PALACKIANAE OLOMUCENSIS
FAKULTAS PHILOSOPHICA

SOCIOLOGICA – ANDRAGOGICA

ACTA
UNIVERSITATIS PALACKIANAE OLOMUCENSIS
FAKULTAS PHILOSOPHICA

SOCIOLOGICA – ANDRAGOGICA

TŘETÍ VĚK TROJÍ OPTIKOU

Univerzita Palackého v Olomouci
Olomouc 2005

Oponenti: doc. PhDr. Rozália Čornaničová, CSc.
Filozofická fakulta UK Bratislava

PhDr. Darja Jarošová, Ph.D.
Zdravotně sociální fakulta Ostravské univerzity
Ostrava

Editoři: PhDr. Dana Sýkorová, Ph.D.
doc. PhDr. Dušan Šimek
Mgr. Miroslava Dvořáková

Korektury: Libuše Tomášková
Mgr. Miroslava Dvořáková

1. vydání

Editors © Dana Sýkorová, Dušan Šimek, Miroslava Dvořáková, 2005

ISBN 80-244-1006-0

OBSAH

Úvod 7

I. část: Aktivní stáří

Dušan Šimek
Nová práce ve starším věku 11

Dan Ryšavý
Senioři v samosprávách malých měst a venkovských obcí 19

Miroslav Dopita
Věk: Stáří – Role: Prarodič. 33

II. část: Ohrožení a ztráty ve stáří

Dana Sýkorová
Osobní autonomie seniorů v kontextu rodinných vztahů 45

Jitka Skopalová
Senioři na prahu třetího tisíciletí
(zaměření na znevýhodněný status starších žen) 63

Naděžda Špatenková
Fenomén vdovství. 71

Kateřina Sýkorová
Syndrom EAN. Jeho koncepce; formy, rizikové faktory
a sociální kontext problému týrání seniorů. 89

Ivana Loučková
Sociální konstrukce seniorů a jejich posuzovatelů 101

III. část: Senium v individuálním a uměleckém pohledu

Helena Kubátová
Vyprávěné biografie tří historických generací žen. 117

Jakub Korda, Anna Petřková
Obraz stáří ve filmové tvorbě F. T. Fridrikssona a jeho reflexe. 145

Několik slov úvodem o Jindrovi Kulichovi 157

Jindra Kulich
Vzdělávání dospělých v 19. století v zrcadle české krásné literatury 159

ÚVOD

Nebývá obvyklé ve světě vědy pořádat sborníky, aniž by bylo předem formulováno pregnantní zadání dílčích příspěvků. Texty spojené názvem „Třetí věk trojí optikou" však byly vytvářeny záměrně se zadáním nespecifickým – zpracovat v rámci svého odborného zaměření text vztahující se k tématu seniorů v současné společnosti. Osloveni byli pracovníci z Katedry sociologie a andragogiky Filozofické fakulty a kolegové sociologové z Katedry společenských věd Pedagogické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Jedenáct článků tohoto sborníku tedy spojuje jednak společný objekt zkoumání, jednak pokus o vyjádření potenciálu diferencovaného přístupu ke zkoumání jednoho fenoménu. Zmíněná trojí optika je reprezentována pohledy sociologie, psychologie a andragogiky na fenomén třetího věku

Jako editoři sborníku jsme pak byli postaveni před nelehký úkol, když jsme se posléze přece jenom aspoň dodatečně pokoušeli o nalezení nějakého řádu, který by texty věnované různým aspektům seniorství uspořádal. Problém spočíval už v tom, že některé příspěvky se zabývají sociologickými aspekty třetího věku či staršího středního věku, jiné přistupují k řešeným problémům spíše z andragogických pozic, jiné zase vykazují přístup spíše psychologický. Andragogický příspěvek profesora Kulicha by mohl být publikován i ve sborníku literárněvědném. Každá podoba uspořádání má své přednosti i své nedostatky. Rozhodující nakonec byl návrh recenzentky doc. Čornaničové, která přece jenom jistý řád v tématech příspěvků nalezla. I jí tedy patří naše poděkování.

V Olomouci 15. listopadu 2004

Dana Sýkorová
Dušan Šimek
Miroslava Dvořáková

I. část: Aktivní stáří

ACTA UNIVERSITATIS PALACKIANAE OLOMUCENSIS
FAKULTAS PHILOSOPHICA
SOCIOLOGICA – ANDRAGOGICA 2005 TŘETÍ VĚK TROJÍ OPTIKOU

Nová práce ve starším věku

Dušan Šimek

Zatímco odraz změn produktivity práce na životní úroveň je relativně bezprostřední a docela snadno identifikovatelný, změny filozofie práce v tranzici industriální společnosti ve společnost postindustriální se odehrávají bez větší pozornosti sociologů, ekonomů i laické veřejnosti. Prozíravá esej G. Lipovetského v publikaci „Soumrak povinnosti" o obratu povahy práce od řádu a kázně k etice a kreativitě (Lipovetsky, 1999: 192 an.) může předznamenat trend zájmu sociologie práce v nejbližších letech. Důsledky tohoto obratu totiž lze pozorovat nejen pouze „ve světě práce", ale obecně ve změnách životního stylu, resp. kvality života nejen pracujících. Skutečnost, že se mění celá „filozofie práce", zahrnuje i fakt, že k principiálním změnám dochází i v dílčích aspektech světa práce. K. Grint už v devadesátých letech (Grint, 1991: 234) poukazoval na nové trendy v oblasti práce – kromě změn obsahu, charakteru a dělby práce postindustriální technologie mění především organizaci práce. Objevují se instituce jako virtuální pracoviště, teleworking, domácí práce (přesněji řečeno, domácí práce se „znovuobjevuje", protože tato forma organizace práce je historicky starší než průmyslová práce institucionalizovaná v zaměstnání), organizační struktury se transformují z liniových, pyramidových schémat ve struktury síťové, flexibilní, adhokratické. To, že tyto principiální změny se prosazují prakticky v průběhu desítky let, znamená, že celé generace, zejména pak vyšší věkové kohorty zaměstnanců, se s těmito změnami nedokáží pružně vyrovnávat. Je ovšem třeba podotknout, že téma důsledků změn práce pro starší generaci je pouze jedním z perspektivních témat sociologických (ale i andragogických) zkoumání. G. Hagestadová (1999: 514) upozorňuje ve své stati „Šedá zóna? Setkávání sociologie a gerontologie" na skutečnost, že sociologie nevěnuje problematice třetího věku dostatečný zájem.

Týká se to i sociologie práce. Existuje nezanedbatelná specifická skupina zaměstnanců, o níž sice zejména aplikované sociologické disciplíny (především organizační chování, resp. sociologie podniku) ve vymezení kariérové dráhy pojednávají, avšak nepřiměřeně povrchně vzhledem ke složitosti jejích vnitřních problémů. Touto skupinou jsou zaměstnanci v závěrečné fázi své profesní kariérové dráhy, eufemisticky označované jako období životní zralosti (srov. např. Bedrnová, 1994: 120), přiléhavěji pak jako stadium udržení

(tamtéž), nejvýstižněji ovšem zlidovělým rčením „mládí pryč a do důchodu daleko“. Nelze tedy hovořit o seniorech, obecně akceptované speciální označení věkové kohorty 45–65 let, která tvoří více než čtvrtinu populace ČR, zřejmě nenajdeme. Sýkorová ve své studii „Prázdné hnízdo – šance nebo břemeno?“ ve shodě se známou Příhodovou (srov. Příhoda, 1974: 9 an.) stratifikací nabízí pět označení: pozdní dospělost, zralý věk, raná senescence, interevium a starší střední věk. Mezi hlavními vývojovými úkoly období staršího středního věku se pak skromně skrývá i snaha „směřovat k vrcholu pracovní kariéry, anticipovat pokles výkonnosti a odchod do důchodu“, přičemž výčet vývojových úkolů pokrývá především rodinný a intimní cyklus životní dráhy (srov. Sýkorová, 1996: 28).

Sociální a profesní rizika, jimž je tato skupina vystavena, rozhodně nejsou v české sociologické, biodromální a andragogické diskusi nová (srov. např. Alan, 1989, Říčan, 1990, Nový, 1989 aj.). Nově jsou pouze tematizovaná v důsledku změn obsahu, charakteru, dělby a organizace institucionalizované práce v České republice. Dokonce i kontext této diskuse není nijak překvapivě nový – náznaky sociálních důsledků změn v oblasti práce najdeme už v Richtově „Civilizaci na rozcestí“, či v Tofflerově „Šoku z budoucnosti“, či v aplikovaných textech – např. Dopitův článek „Společnost v krizi“ (srov. Špatenková, 2004: 93–103). Metodologicky přesvědčivě ukotvenou analýzu pak zejména v Beckově publikaci „Risikogesellschaft“ z roku 1986. Ulrich Beck ve druhém díle své studie nazvaném „Individualizace sociální nerovnosti“ předjímá současnou situaci, když uvádí, že sociální problémy jsou stále více nazírány jako psychologické předpoklady: jako osobní nedostatečnost, pocity viny, obavy, konflikty a neurózy. Paradoxně se tak vytváří nová styčná plocha mezi jedincem a společností, přímá spojitost mezi krizí a nemocí. Lidé považují společenskou krizi za krizi individuální, a nikdo, nebo jen velmi nepřímo, nevidí její kořeny v sociální oblasti. Je to jeden ze způsobů, jak vysvětlit současnou vlnu zájmu o psychologii (Psychowelle). S tím souvisí i vzrůstající důležitost individuální orientace na výkon. Už nyní můžeme předvídat, že se v budoucnu projeví celá řada problémů spojených s výkonovou společností a její tendencí k (pseudo)legitimizaci společenských nerovností (srov. Beck, 1986: 205 an.). Beck dále připomíná, že důležitost, jakou si práce v průmyslové společnosti získala, nemá v dějinách obdoby. Význam práce pro život v průmyslové společnosti není založen na práci samotné, alespoň ne v hlavní míře. Pramení zejména z toho, že využívání pracovní síly je základní cestou, jak si vydělat na chleba, což v případě individualizovaného způsobu života platí dvojnásob. Ale ani to bezezbytku nevysvětluje zděšení, jež zavládlo po oznámení úpadku společnosti práce. Placená práce a povolání se v průmyslovém věku staly osou života. Spolu s rodinou tvoří tato osa dvoustranný řídící systém, v němž je život ukotven. Už v dětství představuje otec svému potomkovi, dosud ještě pevně připoutanému k rodině, povolání jako klíč ke světu. Později se bez přestání vzdělání na všech stupních vztahuje na to „druhé“, co zatím chybí – povolání. Život dospělého už je pod nadvládou placené práce úplně, nejen z hlediska času, který práce vyžaduje, ale také času před ním a po něm, který dospělý stráví rozjímáním nad prací a jejím plánováním. Dokonce i „stáří“ definujeme nepřítomností práce. Starý jste od okamžiku, co vás svět práce propustí – bez ohledu na to, jak se cítíte doopravdy. Ve společnosti, kde život s povoláním úzce souvisí, obsahuje práce vskutku klíčové informa-

ce: příjem, status, jazykové schopnosti, pravděpodobné zájmy, společenské vazby apod. (srov. Beck, 1986: 212 an.).

Pokusme se tedy formulovat několik hypotéz o zdrojích rizik, kterým jsou vystaveni příslušníci staršího středního věku v oblasti práce. Obecně jejich sociálně profesní postavení charakterizuje Bělohlávek (srov. Bělohlávek, 2001: 390) jako určité vystřízlivění. Uvádí, že tito pracovníci tuší, že dosáhli hranice svých kariérových možností, další postup je vyhrazen jen pro úzkou skupinu nejúspěšnějších. V závěrečné kariérové etapě, která se týká ponejvíce lidí v poslední dekádě profesní dráhy, podle Bělohlávka ubývá pružnosti a energie, na druhé straně však narůstá rozhled a profesní zkušenosti. Nedomnívám se, že je nutné v této souvislosti používat až tak dramatické výrazy jako krize, ohrožení, konflikt a podobně, jak občas můžeme číst. V podstatě jakákoliv rizika, o nichž budeme pojednávat, jsou procesem (strategií?) vyrovnávání se s měnícími se podmínkami pracovního cyklu životní dráhy, přičemž tyto změny se týkají obsahu, charakteru a dělby práce a do značné míry i distribuce a organizace institucionalizované práce, tedy změn ve struktuře povolání.

Prvním ze zdrojů rizik, který jen zdánlivě nepřesahuje úroveň „psychických předpokladů", o nichž hovoří Beck, je principiální změna obsahu práce v řadě odvětví hospodářství. Obsah práce, tedy souhrn pracovních činností a vztahů mezi nimi, je ústřední kategorií vztaženou ke kvalifikovanosti práce. Typickým příkladem je změna obsahu práce v administrativních povoláních. Zatímco sekretářka ještě v sedmdesátých letech minulého století spíše zabezpečovala komfort práce svému vedoucímu, současná sekretářka – přesněji asistentka – samostatně vykonává řadu pracovních úkolů analyticko-koncepčního charakteru. Změněné požadavky na kompetence sekretářky/asistentky se nejvýrazněji promítají do dikce inzerátů: zatímco inzeráty na místa sekretářek osmdesátých let minulého století vyžadovaly nanejvýše znalost psaní strojem, současné nároky jsou nepoměrně vyšší, od počítačové gramotnosti včetně práce s databázemi a ekonomickými programy až po aktivní znalost minimálně jednoho cizího jazyka.

Jiným příkladem, který reprezentuje zejména rizika zaměstnanců staršího středního věku, je změna obsahu práce v důsledku změny charakteru práce. Chápeme-li charakter práce jako míru zprostředkovanosti vztahu pracovní síly k pracovnímu předmětu na kontinuu od práce fyzické (s bezprostředním vynaložením fyzické síly pracovníka) k práci sémiotizované (práci s ovladači, kdy veškerou fyzickou sílu včetně řízení technologického procesu přejímá stroj se svým řídícím systémem), vzniká v důsledku automatizace nový obraz struktury povolání (srov. Šimek, 1996). Mareš upozorňuje na to, že nové technologie původně vytěsňovaly pouze nekvalifikovanou pracovní sílu, nyní už ohrožují i původně vysoce kvalifikovaná povolání (srov. Mareš, 2004). Zatímco ještě ve druhé polovině dvacátého století těžiště systému přípravy pro dělnická povolání tvořily obráběčské profese (soustružník, frézař, vrtař, brusič), v současnosti jsou tato obráběčská povolání na okraji zájmu. Lidská práce v oblasti obrábění je postupně vytěsňována, nastupují nové technologie založené na automatickém principu. Snad jenom strukturální charakter nezaměstnanosti v České republice vede k diferencované poptávce po zaměstnancích pro obráběčské profese, ale to je spíše dokladem technologické zaostalosti některých českých

firem. Přitom kvalifikovanými obráběči jsou v současnosti právě příslušníci staršího středního věku, kteří svou kvalifikaci získali na přelomu padesátých a šedesátých let minulého století. Jejich poměrně úzká profesní specializace je uzavírá ve statusu jejich povolání a jejich rekvalifikační potenciál je minimální. Obdobnou situaci můžeme vidět i v typografii, kde někdejší „aristokratické", ale přesto řemeslné typografické profese – metér nebo sazeč – jsou po revolučním zavedení počítačové sazby nahrazeny operátorskými profesemi s diametrálně odlišnou kvalifikací.

Změny charakteru a obsahu práce se projevují i v jiných sektorech. Kvalitativní výzkum o sebereflexi profesní dráhy středního zdravotnického personálu onkologického oddělení (srov. Štěpánová, 2004) naznačil jisté latentní tenze mezi zaměstnankyněmi s úplným středním odborným vzděláním a zaměstnankyněmi – absolventkami vyšších odborných, resp. vysokých škol. Zatímco sestřičky – středoškolačky ve starším středním věku preferují „klasické" ošetřovatelské postupy, cítí se ohroženy ve své profesní kariéře sestřičkami – vysokoškolačkami nebo diplomovanými sestrami z vyšších odborných škol. Ty zase naopak považují jejich postupy za beznadějně zastaralé, přičemž však samy postrádají zkušenost, rutinu v dobrém slova smyslu, která je v současném industrializovaném zdravotnictví nepostradatelnou kompetencí.

Třetí oblastí změn, dopadající na zaměstnance staršího středního věku, jsou změny v dělbě práce, k nimž dochází při transformaci dosavadní industriální společnosti ve společnost postindustriální. Možný (srov. Možný, 2002: 99 an.) uvádí, že poprvé v české historii v roce 1994 poklesl celkový počet osob zaměstnaných v zemědělství, průmyslu, či těžbě pod polovinu všech zaměstnaných. Překročili jsme tím práh k postindustriální společnosti, přičemž ovšem stále vykazujeme přibližně dvacetileté zpoždění za vyspělými zeměmi. Je přitom zajímavé, že podle Možného je podíl nezaměstnaných padesátiletých a starších pouze 5,7 %, což svědčí buďto o značné ageistické toleranci, nebo o velmi tolerantních podmínkách odchodů do předčasného důchodu.

Konečně poslední oblastí potenciálních profesních rizik lidí staršího středního věku je oblast organizace práce, ať už ji chápeme v rámci sociální makrostruktury, nebo v rámci organizační kultury instituce. Obecně vystihuje současnou situaci „mizející práce" ve smyslu ústupu placené, tedy institucionalizované práce, zejména Beck (srov. Beck, 1986: 222 an.) nověji pak Mareš (srov. Mareš, 2004). Beck uvádí, že pokud vezmeme v potaz všechny důsledky destandardizace pracovní doby a pracovišť, pak můžeme říci, že v průmyslové společnosti započal přechod od jednotného systému celoživotní práce na plný úvazek, odehrávající se za zdmi jednoho průmyslového podniku, jejímž radikálním protějškem je nezaměstnanost, k rizikovému systému volné, rozmanité, decentralizované, omezené zaměstnanosti, jež ale zamezí problému nezaměstnanosti ve smyslu naprosté nepřítomnosti placené práce. Beck (srov. c. d., 224 an.) dokonce tvrdí, že dosud ústřední pojmy – jako podnik, kariéra nebo zaměstnání – už nestačí zachycovat stále častější skutečnost, totiž že se bez ustání vytrácí organizace práce. Novému systému omezené zaměstnanosti vyhovují asi tak, jako bychom pracovní osnovy feudální společnosti napasovali na pracovní vztahy společnosti průmyslové. To ale neznamená, že práce za mzdu vymírá; spíše naopak, vznikají volné a rozmanité formy omezené zaměstnanosti, které

jsou najednou mnohem častěji než v minulosti způsobem placené práce a zároveň už prací za mzdu vůbec nejsou.

V mikrostruktuře se formální organizace práce postupně transformuje z „jednoduchých" struktur funkcionálních spíše do struktur divizionálních a maticových, které kladou jiné požadavky na kompetence pracovníků. Přinejmenším se zvyšují požadavky na flexibilitu pracovníků a na potenciál týmové spolupráce. Bělohlávek (srov. c. d., 120 an.) uvádí sedm základních problémů maticového uspořádání, které současně představují i rizika pro zaměstnance staršího středního věku: 1. Posílení rozvoje schopností a dovedností, 2. Průběžné reagování na požadavky zákazníků, 3. Zvýšená motivace a zájem pracovníků, poskytující prostor pro kolektivní rozhodování a individuální odpovědnost, 4. Nejasná řídící komunikace vznikající zdvojením autority, 5. Prostor pro mocenský boj, 6. Časové ztráty, 7. Nezbytnost týmové práce a zvýšené požadavky na komunikační kompetence.

Na závěr kategorizace profesních rizik pracovníků staršího středního věku v oblasti práce přísluší alespoň naznačit řešení minimalizace těchto rizik. Jedno – dokonce poměrně jednoduché – řešení perspektivně existuje. Je jím koncept učící se společnosti. Chápu ovšem, že praktická realizace principů učící se společnosti (přinejmenším zajištění všeobecného a nediskriminujícího přístupu ke vzdělávání, obecné preferování a uznávání hodnot vzdělání) je možná v dlouhodobějších časových horizontech. Předpokládá jak transformaci školství, tak i transformaci institucí vzdělávání dospělých. Tato globální transformace vzdělávacích institucí (a instituce vzdělání) může ovšem být pouze součástí transformace kulturní. Zde ovšem jednoduchá řešení končí a nezbývá patrně než existenci trvalých profesních rizik pracovníků staršího středního věku akceptovat jako standardní součást profesní biografie.

Jiným řešením je pak rekonceptualizace kategorií, používaných sociologií, andragogikou a dalšími společenskými vědami jako nástroje interpretace jevů a procesů v oblasti práce, které jsou objektem jejich zkoumání. Uvážíme-li, že tyto nástroje byly vytvořeny de facto pro potřeby objasnění jevů a procesů charakteristických pro industriální charakter práce, v intencích a parametrech industriální společnosti, pochopíme, že pro podmínky práce ve společnosti postindustriální nejsou plně postačující.

Dílčími kategoriemi, jejichž obsah se v průběhu vývoje práce od industriální společnosti ke společnosti postindustriální nejvýznamněji změnil, jsou kategorie:

- profesní dráha,
- kvalifikace,
- kariérová dráha a
- pracovní adaptace.

Kategorie **profesní dráhy** byla konstruována na základě předpokladu „jednoprofesní trajektorie", tedy podle představy, že existuje kontinuální a předvídatelný průběh fází životní historie, od profesní orientace přes fázi profesní přípravy a počáteční fázi ve výkonu profese až po fázi odchodu do důchodu. Sociologie práce se může zaměřit na ověření hypotézy kontinuity profesní dráhy v postindustriální společnosti. Skutečnost, že v průběhu ekonomicky aktivní fáze svého života velmi pravděpodobně současný absolvent školy několikrát změní nejen zaměstnání, ale i profesi (s přihlédnutím k dynamice strukturální

nezaměstnanosti, k tempu technického a technologického vývoje a konec konců i k vývoji osobních preferencí či k vývoji rodinného cyklu životní dráhy) zpochybňuje mimo jiné i současný model profesní přípravy.

Tento model je postaven na kategorii **kvalifikace**, která rovněž nemá potenciál potřebný pro pravděpodobný vývoj povahy, dělby a organizace postindustriální práce. Změna pojetí předpokladů pro aktivní začlenění do socioekonomické struktury společnosti od vzdělání přes kvalifikaci směřuje ke kategorii kompetence, která mnohem přesněji specifikuje požadavky na dílčí etapy vzdělávacích projektů od základního školství až po systém vzdělávání seniorů. Analýza a transformace klíčových kompetencí do reálných vzdělávacích projektů představuje v nedaleké perspektivě ústřední výzvu andragogice i pedagogice.

Kariérová dráha je kategorií, kterou (i zásluhou E. Scheina) současná teorie organizačního chování sice chápe jako multidimenzionální, ale v podstatě kontinuální proces. Ve skutečnosti „člověk postindustriální" prochází ve své životní dráze řadou kariér spojitých i diskontinuitních, které mnohdy procházejí průřezově všemi cykly jeho životní dráhy. Tento vývoj je další z výzev současné sociologii životní dráhy, andragogice, organizačnímu chování i biodromální psychologii.

Stejně jako kategorie kariérové dráhy se mění i kategorie **profesní adaptace**. Na jedné straně v kulturalistické interpretaci práce a institucí práce (jako např. podnik, zaměstnání, tým apod.) adaptace získává obohacený rozměr, protože je vymezena jako součást akulturačních, resp. enkulturačních procesů, na straně druhé nelze adaptaci zjednodušovat pouze na vyrovnávání se se socioprofesními požadavky. Povaha práce v postindustriální společnosti nabývá složitější podoby – přesahuje relativně úzce vymezený rámec práce institucionalizované v zaměstnání a ovlivňuje i ostatní cykly životní dráhy, zejména cyklus rodinný. Dokladem toho jsou nejrůznější podoby prolínání světa práce a „nepráce" („mizející" práce P. Mareše) a nové formy institucionalizované práce, teleworkem počínaje a virtuálními pracovišti konče.

Je tedy zřejmé, že další rozvoj poznání sociálních věd v oblasti práce má dosti zřetelnou perspektivu. Sociologie práce v součinnosti s andragogikou, teorií organizace a třeba i gerontologií ještě zdaleka nevyčerpala svůj potenciál.

LITERATURA

ALAN, J. *Etapy života očima sociologie*. Praha: Panorama, 1989.

BECK, U. *Risikogesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1986.

BEDRNOVÁ, E., NOVÝ, I. *Psychologie a sociologie v řízení firmy*. Praha: Prospektrum, 1994.

BĚLOHLÁVEK, F., KOŠŤAN, P., ŠULEŘ, O. *Management*. Olomouc: Rubico, 2001.

DOPITA, M. Společnost v krizi. In ŠPATENKOVÁ, N. a kol. *Krize. Psychologický a sociologický fenomén*. Praha: Grada, 2004, s. 93–103.

GRINT, K. *The Sociology of Work*. Cambridge: Polity Press, 1991.

HAGESTAD, G. A. Gray Zone? Meetings between Sociology and Gerontology. *Contemporary Sociology,* Vol. 28, No 5 (Sep., 1999) pp. 514–517.

LIPOVETSKY, G. *Soumrak povinnosti.* Praha: Prostor, 1999.

MAREŠ, P. *Od práce emancipující k práci mizející. Sociologický časopis.* 2004, vol 40, č. 1–2, s. 37–48.
MOŽNÝ, I. *Česká společnost*. Praha: Portál, 2002.
NOVÝ, L. *Životní dráha jako sociologický problém*. Brno: UJEP, 1989.
PŘÍHODA, V. *Ontogeneze lidské psychiky IV*. Praha: SPN, 1974.
ŘÍČAN, P. *Cesta životem.* Praha: Panorama, 1999.
SÝKOROVÁ, D. *Prázdné hnízdo – šance nebo břemeno?.* Olomouc: UP, 1996.
ŠIMEK, D. *Otevřená práce*. Olomouc: UP, 1996.
ŠTĚPÁNOVÁ, J. *Sestřičky ze smutného oddělení. Diplomová práce.* Olomouc: FF UP, 2004.

SUMMARY

New Social and Professional Risks in Employment

Due to their specific biographical characteristics, employees of elder middle age (in the age cohort of 50–65 years) face a recently arisen social and professional risk, emerging as a result of the changes of the contents, character, division and organization of labour. The new risks are not individual ones – they have a significant social dimension. The contents and character of labour change mainly in consequence of implementation of new technologies in the whole spectrum of economy what is required a different pattern of qualification defined more by competencies than by a static structure of knowledge and skills. Employees of elder middle age cope with these requirements with greater difficulties. The changes in the division of labour related to the development from the industrial to the post-industrial society are manifested namely in the structure of employment – the job rate in the primary and secondary sectors is declining. The changes in the labour organization call for different competencies of employees, especially flexibility and potential of team cooperation. A minimization of professional risks of employees of elder middle age may be helped with the acceptation of learning society principles.

KEY WORDS
elder middle age, contents of labour, character of labour, division of labour, organization of labour, competency, learning society

Doc. PhDr. Dušan Šimek
Katedra sociologie a andragogiky FF UP v Olomouci
Křížkovského 10
771 80 Olomouc
tel. 585 633 391
simekd@ffnw.upol.cz

ACTA UNIVERSITATIS PALACKIANAE OLOMUCENSIS
FAKULTAS PHILOSOPHICA
SOCIOLOGICA – ANDRAGOGICA 2005 TŘETÍ VĚK TROJÍ OPTIKOU

Senioři v samosprávách malých měst a venkovských obcí

Dan Ryšavý

Tento příspěvek vznikl v rámci projektu *Proměny lokálních politických elit na venkově a malém městě*, reg. č. 403/03/D241, podporovaného Grantovou Agenturou ČR v sekci post-doktorandských grantů.

Motto: *„Kdo tvrdí, že se stáří nemohou zabývat veřejnými záležitostmi..., počíná si podobně, jako kdyby prohlašoval, že kormidelník při plavbě nic nedělá, protože někteří šplhají na stožáry, jiní pobíhají chodbičkami mezi lavicemi veslařů, další vylévají vodu z podpalubí, kdežto on drží kormidlo a klidně si sedí na zádi. On sice nedělá to, co dělají mladí námořníci, avšak dělá něco mnohem důležitějšího a lepšího. Při velkých výkonech nezáleží na tělesné síle, obratnosti nebo rychlosti, ale na rozvaze, vážnosti a správných názorech, a to jsou přednosti, o které stáří nejen není ochuzováno, ale které mu dokonce přibývají!*"

Cicero

Úvod

Má smysl psát o politickém zastoupení seniorů v zemi, jejíž vládu z jedné třetiny tvoří třicátníci a věkový průměr ministrů nepřekročil 46 let? Odpovíme-li kladně, budeme si omlazení kabinetu pochvalovat jako další z vítězství generace (poněkud) méně zatížené dědictvím minulosti? Nebo jej naopak budeme vnímat jako nespravedlivé nedocenění věkem starší části populace, jejíž podíl se nadto v čase stále zvyšuje? V tomto textu se vyhýbám takto hodnotícím soudům a na příkladu malých obcí[1] poukazuji na to, o čem účast či neúčast seniorů v orgánech jejich samospráv vypovídá.

[1] Za malé obce zde považuji vesnice a města do 10 tisíc obyvatel, které v České republice tvoří asi 98 % všech obcí a žije v nich přibližně 45 % obyvatel České republiky (*Malý lexikon obcí 2000*).

Kdo reprezentuje seniory?

Čas od času je slyšet hlasy varující před politickými dopady stárnutí populace – nechuť k reformě penzijního systému, nižší podpora mladých rodin, růst veřejných výdajů na služby primárně čerpané seniory. Za těmito obavami se skrývá nevyslovený předpoklad, že senioři mají stejné zájmy, tvoří homogenní skupinu. Psychologové i sociologové představu homogennosti naopak odmítají (Haškovcová, 1989; Říčan, 1989; Rabušic, 1995).

Předpoklad homogenních zájmů seniorů už svým názvem naznačovala politická strana Hnutí důchodců za životní jistoty (HDŽJ), která dělá občas vrásky na čele agenturám sledujícím volební preference. Počínaje volbami do ČNR v roce 1992 získávala vždy něco mezi 3 až 4 % hlasů. O čtyři roky později šla do voleb pod pozměněným názvem Důchodci za životní jistoty (DŽJ). Po těchto volbách se strana rozhodla nespojovat „životní jistoty" s „důchodci" a přejmenovala se na Stranu za životní jistoty (SŽJ), jejíž zisk se v následujících parlamentních volbách 2002 propadl až pod hranici 1 % hlasů[2]. Snaha pasovat se do role kolektivního reprezentanta starších, ekonomicky neaktivních občanů nebyla příliš úspěšná. Z pohledu této práce stojí za to připomenout, že tato strana, ač voličskou podporu patří k nejvýznamnějším neparlamentním seskupením, vyvíjí daleko menší aktivitu na úrovni komunální[3]. I z toho se dá usoudit, že tu jde spíše o získání co největšího dílu ze společného koláče pro pokrytí oněch životních jistot, než o to, aby byl hlas starších lidí ve společnosti slyšet.

Jsou-li senioři heterogenní skupinou, znamená to, že jejich reprezentanty máme hledat napříč politickým spektrem? Mohou zájmy seniorů obhajovat zase jen senioři? Odpověď na tyto otázky najdeme v terminologii termínu „reprezentace". Ptáme-li se, zda jsou v demokratické instituci podílem odpovídajícím jejich četnosti v populaci zastoupeny ženy, starší lidé, menšiny atp., pak máme na mysli tzv. *sociální reprezentaci.* Ta vychází z představy, že „postoje a rozhodování volených reprezentantů jsou výrazně podmíněny jejich sociálně demografickým a sociálně ekonomickým postavením a že strukturní podobnost proto zajistí jejich jednání v zájmu obce" (Illner, 2001 s. 264). Před rokem 1989 se relativně vysoké míry sociální reprezentativnosti na komunální úrovni dosahovalo tím, že lidé „volili" jednotnou kandidátní listinu Národní fronty předem sestavenou podle předepsaných kvót určujících politický, sociálně-profesní a demografický profil poslanců (Vajdová, 1995, s. 196). Uvozovky u slova „volili" naznačují, že takový postup

[2] Podle webových stránek je SŽJ „právní nástupkyní strany Důchodci za životní jistoty" a svou činností na práci této strany navazuje (www.szj.cz). Současná předsedkyně strany Marcela Kozerová v listopadu 2002 v Pardubických novinách uvedla, že by straně „lépe slušel název Senioři za životní jistoty. Dobře jsem si vědoma toho, že lidé kolem padesátky právě na „seniora" příliš neslyší, ale onen statut je stejně nemine. Ostatně jak z volebních výsledků vyplynulo, ti mladší nás nikterak vážně neberou." (http: //szj-pce.wz.cz/ztisku.html). Ve volebním programu SŽJ se slovo „senior" objevuje dvakrát, výraz „důchodce" a jeho odvozeniny pak jedenáctkrát.

[3] Z tohoto důvodu se ani nedostala do studie Pavla Šaradína „Neparlamentní subjekty ve volbách do obecních zastupitelstev" (Šaradín, 2004).

nelze považovat za volbu v pravém slova smyslu[4]. K volbám patří možnost svobodného výběru kandidátů i svoboda kandidovat. Demokratické volby se musí řídit dohodnutými a formálně zákonem stanovenými postupy. Přijetím obecního zřízení a zákona o volbách do zastupitelstev obcí v roce 1990 byly splněny podmínky pro tzv. *formální reprezentaci*.

Se zastupitelskou demokracií se nejčastěji spojuje třetí typ, tzv. *předmětná (substantivní) reprezentace*, která je „vyjádřena souladem mezi postoji a rozhodováním volených orgánů v záležitostech důležitých pro život obce a hodnotami a postoji jejich voličů" (Illner 2001, s. 263). V našem případě pak nejde o to, kolik seniorů se objeví v orgánech samosprávy, ale o to, zda představitelé obcí znají a při svém rozhodování zohledňují názory a postoje různých skupin obyvatel včetně věkem starší populace[5].

Kdo je typickým představitelem obce?

Z hlediska sociální reprezentace sociální vědy v různých institucích veřejné správy mnohokrát doložily vyšší zastoupení mužů, středního (či vyššího středního) věku, s vyšším vzděláním, z vyšších příjmových skupin (Offerdal et al., 1996, s. 109). Vyšší vzdělání se obvykle oceňuje. Osten kritiky zleva spíše míří na nadreprezentovanost osob s vyšším příjmem. O nízkém podílu žen v politice a o tom, zda se s tím má něco dělat, bylo popsáno asi nejvíce stran papíru. Jaké názory se týkají věku? Umístění typického představitele na věkové škále se liší od typu pozice, kterou zastává. Z dnešního pohledu klasik zkoumání sociálního zázemí politiků Donald Matthews zařadil *pokročilý věk* mezi nejnápadnější charakteristiky amerických reprezentantů. „Prezidenti jsou nejčastěji do úřadu voleni ve věku 55 až 59 let a velké většině soudců Nejvyššího soudu, senátorů, poslanců a nejvyšších státních úředníků je přes padesát" (Matthews, 1954, s. 33).

V případě představitelů místní správy a samosprávy literatura zmiňuje spíše *střední věk*. Např. v Itálii bylo zjištěno, že „moc je na místní úrovni vykonávána... více lidmi ve středním věku než mladými nebo starými" (Spence, 1998, s. 120)[6]. Studie účasti *seniorů* či *důchodců* v těchto orgánech jsou mnohem vzácnější. V moderní době se čas od času objevuje debata o tom, zda např. rostoucí podíl důchodců (ale třeba i žen) nepřispívá k snižování kvality místních zastupitelů. Sharpe (1962) v této věci obhajoval právo na presumpci neviny a ptal se, proč by status důchodce nebo ženy v domácnosti měl být pova-

[4] Neznamená to ovšem, že by demokratické státy systém kvót zcela zatracovaly. Nejčastěji se kvóty využívají ve snaze zvýšit ve volených orgánech zastoupení žen (z rozmanité literatury viz např. Jones, Navia, 1999; Klimešová, 1996; Sandrine, 2002; Sintomer, 2002; Wágnerová, 1996). K výraznějšímu zastoupení menšin (tj. blíže k sociální reprezentaci) může sloužit také např. americký systém „gerymanderingu", uměle stanovené geometrie volebních obvodů (Dahl, 1998, s. 123; Outlý, 2003).

[5] Více k otázce reprezentace viz Offerdal et al. (1996), Illner (2001), Vajdová (1995) a Peterson (1970), na něhož předchozí odkazují. Někdy se na místo „reprezentace" užívá výraz „reprezentativita" (např. Vajdová, 1995).

[6] Viz další doklady o vyšším zastoupení této věkové skupiny v místní správě ve Velké Británii, Irsku, Švédsku či Kanadě, jak o tom pojednávají jednotlivé studie v Chandlerově sborníku (1998).

žován za nevhodný pro členství v zastupitelstvu. Cicero citovaný v úvodu připisuje starším naopak vyšší kvalitu v otázkách řízení obce. Ten ale žil a psal v jiné době. Michal Illner došel při komparaci dvou výběrových šetření českých starostů k tomuto hodnotícímu závěru: „Výraznou a nepochybně nežádoucí změnu však představuje podstatné zhoršení věkové struktury starostů, jejichž polovina je nyní starší padesáti let a jejich průměrný věk se tak vyšplhal ze 46 let v r. 1991 na 50 let v r. 1997." (Illner, 2001, s. 258an). Na jeho varovném tónu nic nemění ani to, že velkou část stárnutí starostů lze připsat jejich setrvání ve funkci v druhém volebním období. Věk reprezentantů a přítomnost seniorů v samosprávách proto úzce souvisí s mírou personální kontinuity místních samospráv.

Po roce 1989 došlo k masivní výměně politických elit nejen na centrální, ale i na lokální úrovni. Podle prvních výzkumů obnovené samosprávy došlo během roku 1990 k výměně 4/5 zástupců, a to ve dvou krocích. Nejprve v menší míře při kooptacích nových členů do stávajících národních výborů v březnu 1990 a posléze na podzim v obecních volbách, ve kterých bylo zvoleno poprvé přes 70 % zastupitelů. S rostoucí velikostí obce při tom klesala míra kontinuity v působení zastupitelů a starostů (Hanšpach, 1992). Občané volili především kandidáty, kteří nebyli spojeni s minulým režimem a zároveň byli mezi lidmi známí (Offerdal et al., 1996).

Podle Illnera (1992 a,b) se vyčlenily dva charakteristické typy obecních představitelů – ve větších obcích převážili „nováčci" zcela bez zkušeností, v menších obcích se uplatnili i „staří kozáci", tj. lidé se zkušenostmi, nikoli však přímo představitelé „starých struktur"[7]. Zeptáme-li se, zda adjektiva „staří" a „noví" souvisí s věkem dotyčných osob, pak odpověď zní: „nijak automaticky". Stačí se podívat do nedávné historie naší země, abychom zjistili, že „nováčkem" ve funkci mohl být na začátku 90. let čerstvý MUDr., který v roce 1989 jako stávkující vysokoškolák zajížděl do své rodné obce, aby tam přibližoval revoluční události v hlavním městě, ale také člověk, který v únoru 1948 jako vysokoškolák demonstroval proti komunistickému převratu, na konci 60. let obnovoval Junáka či spoluzakládal Klub angažovaných nestraníků a po roce 1989 se do nové funkce dostal na prahu seniorského věku jako nezpochybnitelná morální autorita obce. Podobně „starým kozákem" mohl být jak i co do věku „starý byrokrat", tak „mladý technokrat", abychom užili typologie maďarské autorky Erzsébet Szalai[8].

O čem vypovídá volební statistika

Volební server Českého statistického úřadu (www.volby.cz) poskytuje informace o věku kandidátů a zvolených zastupitelů u dvou posledních obecních voleb. Přehledy jsou členěny dle území od obcí přes okresy, kraje až po celou republiku a také podle typologie

[7] S obdobným rozlišením pracovali na Slovensku Malíková a Buček (1997).

[8] Szalai rozděluje dřívější elity na skupinu *starých byrokratů*, kteří v padesátých a šedesátých letech získali mocenské pozice politickou loayalitou a *mladé technokraty*, kteří se do pozic dostávali v sedmdesátých a osmdesátých letech také pro svoji kompetenci. Vzhledem ke svému lidskému kapitálu mohla druhá skupina snáze projít obdobím přerodového chaosu a setrvat ve funkci (Szalai, 1994).

vymezené zákonem o obcích (č. 128/2000Sb.), která rozlišuje obce venkovského typu, obce městského typu[9], tzv. statutární města a samostatný typ představuje hlavní město Praha.

Tabulka 1. Proměny věkového složení kandidátů a zastupitelů z let 1998 a 2002
(srovnání četností, věkového průměru a podílu osob starších 60 let za jednotlivé typy obcí)

Typ obce	Kandidáti (K)			Zastupitelé (Z)			rozdíl Z – K	
	počet 02	průměr	60+	počet 02	průměr	60+	průměry	60+
venkov.	111890	44,3	9,8 %	50088	44,8	7,9 %	0,5	–1,9 %
města	56660	46,5	14,9 %	9317	47,5	9,2 %	1,0	–5,7 %
statut.	7735	45,8	16,2 %	786	47,2	12,3 %	1,4	–3,9 %
Praha	1023	45,9	15,9 %	70	44,1	5,7 %	1,8	–10,2 %
všechny	177308	45,1	11,7 %	60261	45,2	8,1 %	0,1	–3,6 %
	počet 98	průměr	60+	počet 98	průměr	60+		
venkov.	102964	44,3	9,9 %	50730	44,4	7,6 %	0,1	–2,3 %
města	54541	46,3	15,1 %	9153	46,9	8,2 %	0,6	–6,9 %
statut.	7101	46,1	17,4 %	556	46,7	9,2 %	0,6	–8,4 %
Praha	580	47.5	19,8 %	55	42.3	3,6 %	5,2	–16,2 %
všechny	165186	45,0	11,9 %	60494	44,8	7,7 %	–0,2	–4,2 %

Zdroj: ČSÚ (www.volby.cz), výběr autora. Tabulka nezahrnuje údaje za městské části a obvody.

Venkovské obce tvoří více než 90 % všech obcí a je v nich voleno asi 83 % zastupitelů. Rozdíl je způsoben tím, že jsou v těchto obcích méně početná zastupitelstva. Zatímco v celém souboru připadají na jednoho zvoleného zastupitele v průměru asi tři kandidáti, v nejmenších obcích jsou to jen dva kandidáti a v městech přibližně šest kandidátů. Na úrovni statutárních měst se poměr kandidátů ku zvoleným zastupitelům přibližuje hodnotě 10:1 (v roce 2002) či dokonce 13:1 (1998). Praha zažila větší boj v roce 2002 (15:1) než v roce 1998 (11:1). Zjednodušeně lze říci, čím větší obec, tím větší soutěž o místa v jejím zastupitelstvu[10].

Průměrný věk kandidátů a zvolených zastupitelů ve dvou posledních volbách buď stagnoval, nebo mírně vzrostl. Ani rozdíly mezi průměrným věkem kandidátů a zvolených zastupitelů v jednotlivých volbách nejsou až na hlavní město příliš významné[11]. Průměrný věk pohybující se kolem pětačtyřicítky na první pohled podporuje tezi o vyšším zastou-

[9] Hranice mezi obcí venkovského typu a městem není co do velikosti jednoznačná, ale pohybuje se kolem 3 tisíc obyvatel. Ačkoliv obce do 3 tisíc obyvatel tvoří co do počtu více než 90 % všech obcí, žije v nich necelá třetina obyvatel České republiky (*Malý lexikon obcí 2000*).

[10] Naopak v nejmenších obcích je nezřídka kandidátů takový nedostatek, že se obecní volby nemohou vůbec konat.

[11] Zde je potřeba vzít v úvahu, že zastupitelé tvoří poměrně velkou část kandidátů. Jsou tedy započítáváni jak do průměrného věku kandidátů, tak i zastupitelů. Údaje o stagnaci věkového průměru nelze stavět do protikladu k Illnerem zmiňovanému „stárnutí starostů". Server ČSÚ neposkytuje údaje o starostech (a primátorech) jednotlivých obcí, kteří jsou voleni v nepřímé volbě zastupiteli.

pení osob středního věku. K jejímu doložení však nestačí znát jen průměr, ale i rozptyl hodnot. Vzhledem k zaměření studie se tu omezuji pouze na zastoupení seniorů, které jsem si vymezil jednoduše jako osoby ve věku šedesát a více let[12].

Voliči starší šedesáti let tvoří necelou čtvrtinu elektorátu[13]. Mezi kandidáty jich však najdeme přibližně dvakrát méně (10–12 %) a zvolen bývá asi trojnásobně menší podíl osob starších šedesáti let (7–8 %), než by odpovídalo jejich zastoupení v obyvatelstvu. Menší úspěšnost seniorských kandidátů se projevuje o něco silněji ve městech než v malých obcích. Tolik základní volební statistika. Vycházet při analýzách pouze z průměrných hodnot má svá rizika, neboť průměry mohou zakrývat velké rozdíly mezi jednotlivými obcemi. V souhrnných údajích se navíc ztrácí mnohorozměrnost a barvitost lokálních podob samosprávy. V dalším textu se proto přesuneme na úroveň jednotlivých obcí. Konkrétně půjde o panel obcí sestavený na počátku 90. let v rámci projektu *Změny lokální společnosti v post-totalitním období* (1990–91) zaměřeného na institucionální změny a proměnu klimatu ve venkovských obcích a malých městech. Výzkumníci s pomocí zpravodajů v lokalitách sledovali dění v šestatřiceti obcích, které rozdělili do čtyř typů. Šetření se týkalo jedenácti „vesnic" (cca do 1 tisíce obyvatel), osmi „venkovských středisek" (cca do 2 tisíc), sedmi obcí typu „městys" (cca do 4 tisíc obyvatel) a desíti „malých měst" (cca od 4 do 10 tisíc obyvatel) (Heřmanová et al., 1992).

Zastupitelstva malých měst a obcí[14]

V souboru malých a venkovských obcí zvolili jejich obyvatelé v obecních volbách 2002 v průměru nejmladší zastupitelstvo v Dobřichovicích (40 let), nejvyšší věkový průměr měli zastupitelé v Zahrádkách (51,2) a Benešově nad Ploučnicí (51,1). Tyto rozdíly přitom nelze vysvětlit pouze odkazem na rozdílnou míru personální kontinuity v samosprávě. Minimálně od roku 1994 usedá v patnáctičlenném benešovském zastupitelstvu bez přerušení pět osob, ve stejně velkém zastupitelstvu Dobřichovic také najdeme čtyři „vytrvalce", kteří ovšem do místní politiky vstoupili v nižším věku. Mezi obcemi lze nalézt věkově poměrně homogenní zastupitelstva, např. ve Veverské Bítýšce (směrodatná odchylka průměru, dále jen SD = 3,2), ale i značně heterogenní zastupitele v Krásné Lípě (SD = 12,2)[15].

[12] Takové vymezení odpovídá kategorizaci Světové zdravotnické organizace, jejíž experti navrhli dělení: 45–60 let střední věk; 60–75 let rané stáří; 75–90 pokročilý věk, vlastní stáří; 90 a více let vysoký věk, dlouhověkost (dle Říčan, 1989, s. 370).

[13] Z výsledků SLDB 2001 (viz server ČSÚ www.czso.cz) vyplývá, že osoby ve věku 60 a více let (1,9 milionu) tvoří 23% ze všech osob s volebním právem, tj. starších 18 let (8,2 milionů). Tento výpočet nezahrnuje osoby zbavené ze zákonných důvodů práva volit (osoby ve výkonu trestu; vojáky, kteří musí plnit své povinnosti atd.).

[14] V této části se opět nejčastěji opírám o údaje z volebního serveru ČSÚ. Aktuální složení zastupitelstva nemusí vždy přesně odpovídat výsledkům voleb. K některým změnám dochází hned po volbách, k dalším během volebního období. Tyto změny však nelze snadno dohledat.

Zajímavé je srovnání údajů o zastupitelích s údaji o jejich náhradnících[16]. Věkový průměr se tu pohybuje od minimálního v Zaječí (41,2 let) po maximální v Oticích (55,6) a Jihlávce (58). Mimo tři obce s jediným náhradníkem (Jihlávka, Tlustice a Zahrádky), a tudíž nulovou směrodatnou odchylkou, měla věkově nejhomogennější náhradníky Libčeves (SD = 8,8) a naopak tomu bylo v Jinočanech (SD = 27,5). Ze srovnání extrémních hodnot se zdá, že náhradníky bývají v průměru starší lidé, ale v souboru malých obcí mírně převažují takové, v nichž jsou náhradníci v průměru mladší než zastupitelé[17]. Daleko markantnější jsou rozdíly ve směrodatných odchylkách. Ve velké většině jsou náhradníci věkově heterogennější skupinou než zastupitelé. Opačně je tomu ve zmíněných třech obcích s jediným náhradníkem a pak v Benešově nad Ploučnicí, Krásné Lípě a Zdounkách, kde ale jde jen o velmi malé rozdíly. Dá se říci, že zastupitelstva tvoří většinou lidé středního věku, kdežto lidé mladší a starší jsou častěji náhradníky. Dokládají to i údaje o seniorech, jak je přibližuje druhá tabulka.

Tabulka 2. Podíly seniorů mezi zastupiteli a náhradníky ve vybraných obcích po volbách 2002

podíl seniorů	0 %	až 10 %	10,1–20 %	víc než 20 %	Celkem
zastupitelé	16	8	9	0	33
náhradníci	5	7	15	6	33

V téměř polovině obcí se do zastupitelstva nedostal ani jeden senior. Mezi náhradníky chybí senioři pouze v pěti obcích, zato téměř v polovině obcí se podíl seniorů pohybuje mezi jednou až dvěma desetinami. Přibližme si opět několik extrémních příkladů. Ve třech obcích – Jihlávce, Horní Pěně a Libčevsi – nenajdeme seniory jak mezi zastupiteli, tak ani mezi jejich náhradníky. Nelze proto však najít jednoduché a společné vysvětlení. Nejde v nich o masivní nástup mladší generace bez zkušeností s lokální politikou, vždyť minimálně jedna třetina (Libčeves), ale i více než polovina (Horní Pěna) zastupitelů byla zvolena již v roce 1994. Všechny tři obce se shodují v tom, že na konci současného volebního období, nedojde-li ke změnám, by seniorského věku dosáhli vždy jedna zastupitelka či zastupitel a jeden z náhradníků. V jiných ohledech se tyto obce liší. V Jihlávce na rozdíl od předchozích obecních voleb v roce 2002 kandidovala jen jedna volební strana (Sdružení nezávislých kandidátů, dále SNK). V Horní Pěně se mimo dvou neúspěšných volebních stran setkali tradiční soupeři – KSČM a „hasičské“ SNK – a v nich dvě generace kandidátů, neboť hasiči jsou v průměru téměř o čtrnáct let mladší než kandidáti KSČM.

[15] Směrodatná či standardní odchylka (*standard deviation*) naznačuje interval, v kterém se pohybuje věk většiny zastupitelů. Jeho hranice získáme odečtením a přičtením hodnoty odchylky k aritmetickému průměru (Swoboda, 1977). U Veverské Bitýšky tak dojdeme k intervalu 40–47 let, v případě Krásné Lípy pak 35–60 let.

[16] Náhradníky se stávají nezvolení kandidáti těch volebních stran, které získaly alespoň jeden mandát.

[17] Poněkud odlišná situace je na úrovni jednotlivých volebních subjektů, ve které často věkový průměr náhradníků výrazně převyšuje věkový průměr zastupitelů. Nejčastěji se to stává u kandidátních listin KSČM, u níž jsem v severních Čechách nalezl i dva opačné případy. V Benešově nad Ploučnicí a Krásné Lípě jsou zastupitelé zvolení na kandidátce KSČM v průměru o 7 až 8 let starší, než jejich náhradníci.

Libčeves je příznačná rostoucím počtem různých SNK vstupujících do voleb a také tím, že zdejší kandidáti poměrně často mění stranu, za niž kandidují. Z pohledu věku stojí za zmínku omlazení kandidátky KSČM od voleb 1998, v nichž devítičlenná kandidátka zahrnovala tři seniory.

Největší zastoupení šedesátníků najdeme v zastupitelstvech Otic a Benešova nad Ploučnicí (20 %), více než čtvrtinu náhradníků tvoří senioři v Jinočanech, Zlaté Koruně, Oticích a Přešticích. Senioři – zastupitelé v Oticích a Benešově patří k vytrvalcům, kteří na radnici zasedali už po volbách v roce 1994, někteří i dříve. Ztělesňují tak personální kontinuitu místní samosprávy po roce 1990, která je zvláště v Oticích mimořádně silná. Osm členů patnáctičlenného zastupitelstva prošlo úspěšně minimálně třemi obecními volbami. Kontinuitu dále posiluje to, že zde od roku 1994 kandidují vždy dvě volební strany – stále úspěšnější SNK a postupně oslabující KDU-ČSL. Tři úspěšní senioři – zastupitelé zde kandidovali za SNK, tři senioři náhradníci pak za KDU-ČSL. V Benešově byl jeden ze seniorů zvolen až z patnáctého místa na kandidátce KSČM a přeskočil tak dvanáct kandidátů před sebou. Při návštěvě obce jsem se dozvěděl, že sám později ze zastupitelstva odstoupil.

V Jinočanech, Zlaté Koruně a Přešticích obsazovali senioři – náhradníci na kandidátkách svých volebních stran spíše méně volitelná zadní místa a nebyli z nich „vytaženi" přednostními hlasy voličů. Většinou přitom v roce 2002 nekandidovali poprvé. Při bližším zkoumání by se mezi nimi pravděpodobně daly rozlišit dva typy. Jedni opakovaně doplňují kandidátku do plného počtu, což v českém volebním systému posiluje vyhlídky celého volebního seskupení. Druhý typ představují senioři, kteří už mají aktivní účast v zastupitelstvu za sebou a nyní obrazně řečeno předávají žezlo mladším. Sami přitom mohou sehrávat důležitou roli sestavovatelů kandidátek, mohou oslovovat a vtahovat do místní politiky dosud neangažované. Bez bližšího zkoumání na místě samém lze z výsledku voleb jen odhadovat, do jaké míry tomu odpovídá situace v dotyčných obcích. Prvnímu typu se podobají dvě seniorky, které opakovaně najdeme na konci kandidátky KSČM ve Zlaté Koruně. Druhý typ by mohl představovat bývalý starosta a lídr soupeřícího a vždy úspěšnějšího SNK, který v roce 2002 ve svých šestašedesáti letech obsadil poslední místo kandidátky.

Bohatost místních variant dokreslují další dvě obce s výrazným zastoupením seniorů mezi náhradníky. V Přešticích postupně stárnou a oslabují kandidátky tradičních stran (KSČM, KDU-ČSL a na Občanské fórum navazující ODS), na jejichž místo se tlačí v průměru mladší SNK. Celá polovina z dvanácti náhradníků za KSČM má více než 62 let. Paradoxně jediným seniorem v současném zastupitelstvu je lídr SNK, který již do volebního boje v roce 1998 přivedl o 10 až 25 let mladší kandidáty, než je on sám. V Jinočanech opakovaně kandiduje samostatně několik nezávislých kandidátů a vedle nich jedno až dvě volební seskupení. Náhradníky se pak stávají pouze nezvolení členové těchto volebních stran. V roce 2002 se tak do zastupitelstva dostal jednapadesátiletý lídr KSČM a další tři kandidáti ve věku 65 až 80 let se stali náhradníky. Naopak třem náhradníkům úspěšnější ČSSD (získala čtyři mandáty) nebylo v době voleb ještě ani 24 let.

Kontexty účasti seniorů v samosprávě

V předchozích pasážích jsme se setkali s různými okolnostmi, které mohou tak či onak souviset s účastí seniorů v samosprávě. Východiskem byly jednou souhrnné výsledky voleb, jindy případy jednotlivých obcí či výběrové šetření mezi starosty. V následujícím přehledu jsou tato očekávání a hypotézy přeformulovány tak, aby je bylo možné podrobit korelační analýze v souboru třiatřiceti malých obcí. Účast seniorů operacionalizujeme jako podíl seniorů na celkovém počtu zastupitelů obce.

1) HETEROGENITA – Očekáváme kladnou souvislost mezi účastí seniorů v zastupitelstvu a směrodatnou odchylkou věkového průměru.
2) KONTINUITA – Do věku seniorů mohli dospět lidé, kteří jsou v zastupitelstvu dlouhodobě. Jde o analogii vysvětlení stárnutí starostů (Illner, 2001). Míru kontinuity operacionalizuji jako podíl zastupitelů zvolených od roku 1994 ve třech obecních volbách za sebou.
3) MĚSTO/VENKOV – Dle souhrnných údajů se senioři o něco více podílejí na samosprávách měst než venkovských obcí. V souboru malých obcí prověříme platnost tohoto zjištění s pomocí třech proměnných – velikosti obce co do počtu obyvatel[18], počtu zastupitelů volených v roce 2002 a typologie obcí z roku 1990 („vesnice“ až „malé město“).
4) SOUTĚŽ – Z údajů ČSÚ také vyplynulo, že senioři kandidují častěji ve městech než na venkově, ale nejsou v nich tak úspěšní. Míru soutěživosti v obecních volbách bude zastupovat poměr počtu kandidátů ku počtu zvolených zastupitelů. Čím vyšší poměr, tím ostřejší soutěž a tím očekávaná nižší účast seniorů[19].
5) DOPLNĚNÍ – Senioři mohou obsazovat „nevolitelná“ místa kandidátek. Testovat budeme předpoklad, že se tak děje spíše v obcích s větším počtem kandidátů nebo celkově větším počtem subjektů, kteří ve volbách uspěli, či větším poměru obou předchozích hledisek (větším průměrným počtem kandidátů na jeden úspěšný volební subjekt)[20].
6) STRANY – Očekáváme, že se senioři do zastupitelstva častěji dostávají na kandidátkách KSČM jako strany s relativně širokou členskou i voličskou základnou spíše staršího věku. Úspěch KSČM operacionalizuji jako podíl zastupitelů za KSČM a srovnám jej s obdobnými podíly dalších stran úspěšných v komunálních volbách (ODS, KDU-ČSL a souhrnně za SNK).

[18] Údaje o počtu obyvatel k 1. 1. 2002 byly získány z internetové verze *Malého lexikonu obcí 2002* (www.czso.cz).

[19] Přesnější by bylo srovnávat soutěživost s mírou úspěšnosti seniorů. Dávám však přednost jednotné proměnné – účast seniorů.

[20] Přesnější by tu bylo zkoumání souvislosti mezi podílem seniorů a jejich pořadím na kandidátkách Viz předchozí poznámka.

Tabulka 3. Korelace účasti seniorů s vybranými proměnnými
(Pearsonovy korelační koeficienty, není-li uvedeno jinak)

	věk. průměr	SD	kontinuita	typ obce*	zastupitelé	obyvatelé	soutěživost
senioři	0,67	0,61	0,18	0,18	0,21	–0,01	–0,2
	kandidáti	voleb. strany	kand./ strana	KSČM	KDU-ČSL	ODS	SNK
senioři	–0,00	–0,03	0,08	0,06	0,23	0,05	–0,1

* Spearmanův koeficient pořadové korelace. Do většiny párových korelací (*excluce cases pair-wise*) vstupovalo všech 33 obcí, u korelací se stranami pak od 17 do 27 obcí podle toho, které strany v nich uspěly.

1) Nezřetelněji byla prokázána souvislost mezi podílem seniorů v zastupitelstvu, jeho „stářím" (věkový průměr) a heterogenitou (směrodatná odchylka). V tomto případě lze podíl seniorů považovat za nezávislou proměnnou. Čím větší je jejich podíl, tím se zvyšuje jak věkový průměr, tak i heterogenita souboru. Ta by mohla klesat až při většinovém podílu seniorů, jinými slovy v případě homogenně staršího zastupitelstva.
2) U souvislosti s mírou personální kontinuity zastupitelstev se potvrdila očekávaná pozitivní, ale pouze slabá souvislost. Souvislost mezi personální kontinuitou a věkem starostů, o které se zmiňoval Illner (2001), by byla pravděpodobně vyšší.
3) Také u hypotézy MĚSTO/VENKOV byla nalezena slabá souvislost. Do určité míry platí, že jsou senioři zvoleni spíše v obcích s větším zastupitelstvem. Ačkoliv počet obyvatel silně koreloval s typologií obce i počtem zastupitelů[21], asociace mezi počtem obyvatel a podílem seniorů byla prakticky nulová.
4) Záporná hodnota koeficientu odpovídá hypotéze o nepřímé souvislosti mezi podílem seniorů a mírou soutěživosti obecních voleb. I v tomto případě jde o poměrně slabou korelaci.
5) Předpoklady pátého tvrzení nebyly prokázány ani v jednom z kritérií.
6) Z korelačních koeficientů vyplývá, že se seniory se můžeme setkat nejspíše v zastupitelstvech s výraznější účastí KDU-ČSL. Souvislost s podílem KSČM byla podstatně slabší. Nicméně tyto údaje nelze interpretovat tak, že se senioři vyskytují právě a jen na kandidátkách KDU-ČSL. Spíše bychom se měli vyhnout paušálnímu tvrzení typu „za komunisty kandidují jen staří lidé". Posuďme situaci ještě z jiného úhlu.

Tabulka 4. Souvislost heterogenity a kontinuity s úspěšností volebních stran

	KSČM	KDU-ČSL	ODS	SNK
směrodatná odchylka	0,47	0,25	–0,02	0,04
kontinuita	0,52	0,2	–0,13	0,04

Korelováno bylo párově (*excluce cases pair-wise*) od 18 do 27 obcí.

[21] Korelační koeficienty se u těchto proměnných pohybovaly v intervalu 0,7–0,8.

Čtvrtá tabulka ukazuje, že z vybraných stran s věkovou heterogenitou (SD) a mírou personální kontinuity zastupitelstev nejsilněji koreluje úspěšnost kandidátů KSČM. Zdá se, že zastupitelé za KSČM se obměňují méně často, než je tomu u jiných stran. Rostoucím věkem pak tito „vytrvalci" přispívají k věkové heterogenitě zastupitelstev výrazněji než ostatní strany.

Shrnutí

Výsledky práce s početně malým souborem obcí bez nároku na reprezentativní výběr nelze jednoduše generalizovat. Spíše než průkazný test nabízí tato studie hypotézy týkající se účasti seniorů na samosprávě malých obcí. Snad jediné, co lze zobecnit, je variabilnost jak účasti seniorů, tak i kontextů, ve kterých se tak děje. V řadě obcí seniory „na radnici" nepotkáme, jen výjimečně se jejich zastoupení blíží sociální reprezentaci, tj. podílu této věkové kohorty v souboru všech voličů. Někteří se seniory – zastupiteli stali díky své dlouhodobé účasti v místní politice, jiní mohou být i ve vyšším věku „nováčky". Nezanedbatelnou roli sehrávají senioři, kteří zvoleni do zastupitelstev nebyli – často proto, že kandidovali na tzv. nevolitelných místech. Ochotou doplnit kandidátní listinu mohli pomoci svým volebním stranám k zisku většího počtu hlasů. Na posledních místech se však setkáváme i s dřívějšími lídry, kteří s určitým odstupem uvádějí do lokální politiky mladší generaci a předávají jí zodpovědnost za věci veřejné.

LITERATURA

DAHL, R. *O demokracii*. Praha: Portál, 2001.

DAUPHIN, S. „La parité à l'épreuve des élections municipales de mars 2001." *Modern & Contemporary France*, 2002, roč. 10, č. 1, s. 59–73.

HANŠPACH, D. „Sociální a politický profil místní politiků." *Data & Fakta* č. 16. Praha: Sociologický ústav ČSAV, prosinec 1992.

HAŠKOVCOVÁ, H. *Fenomén stáří*. Praha: Panorama, 1989.

HEŘMANOVÁ, E., M. Illner, Z. VAJDOVÁ. „Politické jaro 1990 na českém venkově a v maloměstě." *Sociologický časopis*, 1992, roč. 28, č. 3, s. 369–385.

CHANDLER, J.A. *Místní správa v liberálních demokraciích.* Brno: Doplněk, 1998.

ILLNER, M. „Continuity and Discontinuity. Political Change in a Czech Villiage after 1989." *Czech Sociological Review*, 1992a, roč. 28, Special Issue, s. 79–91.

ILLNER, M. „K sociologickým otázkám místní samosprávy." *Sociologický časopis*, 1992b, roč. 28, č. 4, s. 480–492.

ILLNER, M.. Formování lokálních mocenských elit se zvláštní zřetelem na úlohu starostů. In HAMPL, M. a kol. *Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie.* Praha: DemoArt pro PřF UK v Praze, 2001, s. 251–274.

JONES, M. P., NAVIA, P. „Assesing the Effectiveness of Gender Quotas in Open-list Proportional Representation Electoral Systems." *Social Science Quarterly*, 1999, roč. 80, č. 2, s. 341–355.

KLIMEŠOVÁ, H. Kvóty – uplatnění v praxi v různých zemích světa, názory a doporučení meziparlamentní komise. In VODRÁŽKA, M. (ed.). *Politika s ženami či bez změn?* Praha: Nadace Gender studies, 1996, s. 14–15.
Malý lexikon obcí ČR. Praha: Český statistický úřad, 2000.
MALÍKOVÁ, Ľ., BUČEK, J. „Mayors in Slovakia (A Case Study)." *Sociológia*, 1997, roč. 29, č. 6, s. 707–722.
MATTHEWS, D.R. *The Social Background of Political Decision-Makers.* Garden City, N.Y. Doubleday & Company, Inc., 1954.
OFFERDAL, A., HANŠPACH, D., KOWALCZYK, A., PATOČKA, J. The New Local Elites. In BALDERSHEIM, H. et al. (eds.): *Local Democracy and the Processes of Transformation in East-Central Europe.* Boulder, Col. and Oxford: WestviewPress, 1996, s. 105–140.
OUTLÝ, J. „Volby do zastupitelstev – vývoj a souvislosti." *Politologická revue*, 2003, roč. 9, č. 2, s. 17–44.
PETERSON, P. E. „Forms of representation: Participation of the Poor in the Community Action Program." *American Political Science Review*, 1970, roč. 64, s. 491–507.
RABUŠIC, L. *Česká společnost stárne*. Brno: MU, Georgetown, 1995.
ŘÍČAN, P. *Cesta životem*. Praha: Panorama, 1998.
SHARPE, L.J. „Elected Representatives in Local Government." *British Journal of Sociology*, 1962, roč. 13, s. 189–209.
SINTOMER, Y. „Rod a politické zastoupení: otázka parity ve Francii." *Sociální studia*, 2002, roč. 7, s. 135–151.
SPENCE, R.E. Itálie. In CHANDLER, J.A. (ed.) *Místní správa v liberálních demokraciích.* Brno: Doplněk, 1998, s. 100–131.
SWOBODA, H. *Moderní statistika*. Praha: Svoboda, 1977.
SZALAI, E. The Power Structure in Hungary after the Political Transition. In BRYANT, Ch.G.A.; MOKRZYCKI, E. (eds.) *The New Great Transformation*. London and New York: Routledge, 1994, s. 120–143.
ŠARADÍN, P. Neparlamentní subjekty ve volbách do obecních zastupitelstev. In ŠARADÍN, P.; OUTLÝ, J. (eds.). *Studie o volbách do zastupitelstvev v obcích.* Olomouc: Univerzita Palackého, 2004, s. 65–80.
VAJDOVÁ, Z. „Transformace místní správy a samosprávy." *Cahiers du CEFRES*, 1995, roč. 9, s. 194–199.
WÁGNEROVÁ, A. Kvótování jako možnost zvýšení participace žen v politice. In VODRÁŽKA, M. (ed.). *Politika s ženami či bez změn?* Praha: Nadace Gender studies, s.11–13.

SUMMARY

Seniors in local governments of small towns and rural municipalities

This paper presents information about participation of seniors in Czech local governments dozen years after the first free municipal election in 1990. It gives particular attention to chosen panel of small towns and rural villages. Seniors are usually underrepresented in local governments but the proportion of older representatives is extremely variable in different municipalities. Some of them are long time representantives embodying personal continuity of post-communist local councils. Others were not elected because of they

appeared at the end of ballot. In this position seniors can help to gain more votes for their electoral party considering the Czech Local Government Act advantages complete ballots. Sometimes we can find at the end of ballot past leaders who pass the responsibility for public affairs to a new generation of local politics.

KEY WORDS
Seniors, local government, small town, village, representation.

Mgr. Dan Ryšavý, Ph.D.
Katedra sociologie a andragogiky FF UP v Olomouci
Křížkovského 10
771 80 Olomouc
tel.: 585 633 399
rysavyd@ffnw.upol.cz.

ACTA UNIVERSITATIS PALACKIANAE OLOMUCENSIS
FAKULTAS PHILOSOPHICA
SOCIOLOGICA – ANDRAGOGICA 2005 TŘETÍ VĚK TROJÍ OPTIKOU

Věk: Stáří – Role: Prarodič

Miroslav Dopita

Vstup do problematiky života seniorů není v současné české odborné produkci příliš jednoduchý. V sociálních vědách se objevují přinejmenším a za cenu jisté simplifikace dva přístupy, jak na problematiku stáří a seniorů nahlížet. Jeden přístup je objektivistický, pozitivistický, strukturalistický, modernistický, pohlížející na stáří jako na jednu z etap životní dráhy, jako na etapu postproduktivního věku, která má přesně takovou kvalitu, jakou si člověk v rámci věku produktivního zajistil. Statistiky nám sdělují, že starých lidí v populaci přibývá, což je zapříčiněno pokrokem medicíny, a tím i prodlužováním věku, a společnost na to není připravena, konkrétně její systém sociálního zabezpečení (Rabušic, 1999). Naopak na druhé straně stojí pohled subjektivistický, individualistický, konstruktivistický, postmoderní, jenž vychází z toho, že člověk si může své stáří užít, tvořit si scénář této etapy života, naplňovat jej vlastními představami a jejich realizacemi. První pohled pokulhává za realitou a druhý ji předbíhá. Pokusíme se podívat na to, který z obou pohledů má k realitě blíž.

Oběma přístupům je společné, že se na seniory zaměřují. Zájem o seniory, ale nebyl ve společenských vědách vždy. Objevuje se až v souvislosti s přechodem společnosti tradiční ve společnost moderní. V tradiční společnosti se senioři moc neobjevovali, protože nebylo pravidlem, že se lidé dožívají vysokého věku a jejich aktivita v tomto věku byla spojena s jejich rodinným životem. Teprve v moderní společnosti v souvislosti s dělbou práce a demokratizací dochází ke zdůraznění věku, ať se jedná o odlišení dětské a dospělé práce, nebo o právo volit a být volen. V období druhé světové války se díky článkům Lintona (1942) a Parsonse (1942) dostává problematika věku mezi hlavní sociální a kulturní kategorie. Věk a pohlaví začínají sloužit jako důležité dimenze v oblasti poznávání, ale i v sociální struktuře. V sociální struktuře se věk a pohlaví stávají obecnou proměnou, kterou jsou sociální instituce organizovány (ať již rodinné, vzdělávací, profesní, pracovní a další) (Riley, 1987; Settersten, Mayer, 1997, s. 235–236; Gordon, Longino, 2000). Věk se stal relevantním kritériem pro organizaci sociálního života, životní dráha se stala jed-

nou ze základních strukturálních charakteristik.[1] V příspěvku se zaměříme na věkovou strukturu a její měření, role ve stáří se zaměřením na roli prarodičovskou.

Určení seniorského věku

Věková struktura může být na úrovni sociální struktury a sociálních institucí *formální*, kdy tento klíčový přístup obsahuje kohorty, role, věkové vrstvy a jejich vztahy k politice, ekonomice, příbuzenství a dalším sociálním systémům a historickým změnám v těchto systémech (Horská, Kučera, Maur, Stloukal, 1989). Věková struktura však může být i *neformální*, kdy klíčovým přístupem je, jak individua rozdělují životní dráhu na významné úseky, jaké druhy chování jsou považovány za vhodné pro jedince různého věku a jaké představy existují o časové vhodnosti a pořadí životních událostí a změn (Konopásek, 1999; Staude, 1999). Objevují se i přístupy na půl cesty, například práce Josefa Alana (1989) a Lubomíra Nového (1990).

V teoriích věnujících se věku hraje důležitou roli způsob jeho určování. Prvním způsobem je datum narození vztahující se k minulým událostem, zatímco věk je spíše současnou charakteristikou. Za druhé jde o datum narození, které zůstává stejné během života, zatímco věk je samozřejmě vždy proměnlivý. Třetím, nejpřesnějším způsobem, je celé datum narození (den, měsíc, rok). Přesný chronologický věk je však jen prázdná proměnná. Věk není jen biologické datum, ale také datum sociální. Rozlišujeme proto *věk biologický* - uvádí individuální pozici jedince s ohledem na potenciální délku života, individuální biologický věk může být nižší (mladší) nebo vyšší (starší) než chronologický věk jedince. *Věk sociální* je vymezen rolemi a zvyky individua s ohledem na ostatní členy společnosti, jejíž je součástí. Může se cítit mladší nebo starší v závislosti na míře jeho věkově odstupňovaného chování očekávaného určitou společností a kulturou. *Věk psychologický* vymezený jako míra behaviorální kapacity individua potřebná k adaptaci na měnící se požadavky (Srovnej Alan, 1989, s. 42–61; Settersten, Mayer, 1997, s. 239–240; Sýkorová, 2003, s. 7). Koncept těchto tří časů obsahuje užívání adaptivní kapacity paměti, učení, inteligence, dovedností, cítění, motivace a emocí pro cvičení behaviorální kontroly a seberegulaci. Věk se stal relevantním kritériem pro organizaci sociálního života, životní dráha se stala jednou ze základních strukturálních charakteristik. Zdeněk Konopásek upozorňuje, že dochází ke chronologizaci života a jeho rozčlenění na etapy, vytváří se chronologicky standardizovaný „normální" model životní dráhy (Konopásek, 1998, s. 177–178).

[1] Nejčastěji se v literatuře objevuje vztah formální i neformální *věkové struktury a genderu*, kdy muži vnímají věk jinak než ženy. Genderové rozdělení je samo podmíněno věkovou skladbou s významnými genderovými rozdíly závislými na věku. Vliv *věkového strukturování podél dalších sociálních dimenzí* se nejčastěji objevuje v souvislosti s diskusemi o vlivu pohlaví, kohort a věku, rasy a etnicity, sociální třídy (ve vztahu se vzděláním, zaměstnáním, příjmem a dalšími kombinacemi). A další přístupy.

Od 70. let 20. století se objevují přístupy subjektivní věkové identifikace. Kastenbaum a kol. zavádějí indikátor „Můj věk“ („Ages of Me“). Rozlišují *pocitový věk* („Cítím se jako kdybych měl...“), *vzhledový věk* („Vypadám jako kdybych měl...“), *věk činu* (Dělám věci jako kdybych měl...“) a *věk zájmu* („Většina mých zájmů je jako člověka ve...“) (Settersten, Mayer, 1997, s. 242). Barak a Stern (1986) označují tyto čtyři dimenze jako *kognitivní věk*. V rámci subjektivních přístupů k měření věku došlo k jejich sjednocení na dva: sebepercepce věku (poukazující na subjektivní věk individua) a věkový status individua hodnocený druhými. Ukázalo se tak, že nelze věk zjednodušovat pouze na chronologický ukazatel, ale místo toho se pokusit založit studium věku i na fenomenologické úrovni subjektivní zkušenosti.

Role seniora

Exkurze do vymezení věku a věkových skupin měla dokladovat, že kritéria pro označení věkové skupiny, životní etapy, nejsou tak zcela jednoznačná, ačkoli existují. Pro jeho užívání nestačí pouze chronologický ukazatel, ale je třeba se zaměřit i na sociální identitu jako klíčovou komponentu sebepojetí člověka v síti sociálních vztahů. Životní dráha bývá často, za cenu mírné simplifikace, pojata jako „příprava – aktivita – odpočinek“ a silně vázána na období aktivity, tedy produktivní části života člověka. V průběhu vývoje moderní společnosti dochází k institucionalizaci životních etap, je standardizován věk, kdy jedinec vstupuje do školy, kdy vstupuje do systému práce, do manželství, kdy se rodí první děti a kdy odchází do důchodu. Ale současně, podle Konopáska, jsou v moderní společnosti lidé osvobozováni od pout statusu, lokality a rodiny a dochází u nich k individualizaci jich samotných. Dostáváme se tak mezi mlýnské kameny institucionalizace a individualizace (vytváření sociální identity). Sociální identita je reflexí současných rolí nositele, jeho minulých rolí a jím očekávaných rolí budoucích. Navíc tento systém identit sociálních rolí je proměnlivý během životní dráhy, kdy jedinec role mění, vstupuje a vystupuje z nich (Konopásek, 1998, s. 173–189). Díky oběma procesům se v životní dráze objevuje institucionalizovaná etapa seniorů a také jejich individuální prožívání této etapy.[2]

Ve výzkumu realizovaném v letech 1995–1997 v USA v rámci programu „Trvalá péče o komunity důchodců“ bylo v roce 1995 prostřednictvím rozhovorů identifikováno u seniorů 11 sociálních rolí, 11 sociálních identit: dcera/syn, rodič, manžel/manželka, studující, pracující, přítel/přítelkyně, občan, hospodyně, člen církve, prarodič a dobrovolník. Z dalšího výzkumu byly z důvodu nízké četnosti vyřazeny role hospodyně, studující a pracující. O dva roky později bylo na stejném vzorku zjišťováno, nakolik se senioři s rolemi, které

[2] Problém, který je tu nastolen nemá jednoduché řešení, nelze upřednostňovat vliv struktur, ani interpretativní přístup jedince. Pro popis sociální reality je nejvhodnější využít obou přístupů. Navíc do problematiky intervenují i další vědní disciplíny, například gerontologie. Gunhilda Hagestad (1999) označuje stáří za *šedou zónu*, kde se setkává sociologie s gerontologií. Konstatuje, že se jedná o problematiku, která byla dlouhou dobu doménou sociologie.

uvedli, identifikovali.[3] Nejsilnější identifikace byla zjištěna s rolí u manželů (98,2%), dále pak prarodičů (60,9%), rodičů (60,8%), přátel (59,5%), členů církve (50,9%), dobrovolníků (46,4%), občanů (27,4%). Nemožnost identifikace s rolí se objevila u 25% synů a dcer a 6,7% prarodičů. Uspokojení z identifikace s rolí byla nejvyšší u manželů, na druhém místě se umístily dvě veřejné role – člen církve a dobrovolník – oproti očekávání výzkumníků (rodič, přítel)[4] (Moen, Erickson, Dempster-McClain, 2000, s. 564–577). Každá z výše uvedených rolí by si zasloužila podrobnou analýzu. Vzhledem k rozsahu této analýzy se zaměříme v dalším textu pouze na jednu z rolí, a to na prarodičovství.

Prarodičovství jako jedna ze sociálních rolí ve stáří

Prarodičovství se ukazuje jako jedna ze sociálních rolí, která ne vždy musí vyvolat asociace stáří, abychom byli konkrétní – věk nad 60 let, a uvést nás do stereotypů dědečků a babiček. V strukturalistickém bodu pohledu role prarodiče vytváří obraz tradiční očekávání návštěv nenarušujících rodičovskou disciplínu. Tento pohled vychází ze situace v polovině 18. století, kdy prarodiče měli ke svým vnoučatům vztah vychovatelů. Podle Attias-Donfut a Segalen (2002) je tento stav dnes charakteristický pro rurální a nezápadní společnosti, kde vývojová linie je lineární, bez zlomů. Tento stav společnosti byl v Evropě a Americe narušen industriální revolucí. Pracovní doba, školní docházka, vznik volného času a potřeba rostoucí kvalifikace roli prarodiče částečně změnila.

Ve 40.–50. letech 20. století se rodí „noví prarodiče". Dnešní mladí prarodiče byli liberálními rodiči. Jejich vztah k dětem byl ovlivněn „uvolněnou" situací v 60. letech 20. století jak v Evropě, tak USA. Jedná se zpravila o dospělé jedince v plné síle, s dobrým zdravotním stavem, často pracující, a proto s přiměřenou úrovní platu nebo případně penzí. Problémem přestávají být nesezdaná soužití a mimo manželství narozené děti. Ve vědě se objevuje interakcionistický pohled na roli prarodiče, která je vytvořena v rámci rodinného kontextu a interakcí.

Studium intergeneračních vztahů, vztahů prarodičů a vnoučat je poznamenáno strukturalistickým i interakcionistickým přístupem, což si můžeme ověřit na výsledcích výzkumů Margaret Mueller a kol. (2002) a Anne Gauthier (2002).

Podle Margaret Mueller a kol. prarodiče hrají významné role v životě svých vnoučat a je proto třeba studovat jejich vzájemné vztahy. Do studia těchto vztahů zasahují následující vnější proměnné:

1. Geografická blízkost ovlivňující četnost kontaktů mezi generacemi.
2. Klíčovým faktorem je kvalita a povaha vztahů mezi rodiči a prarodiči.

[3] Vzorek činil 84 respondentů.

[4] Dana Sýkorová a kol. uvádějí v souvislosti s výzkumem seniorů role, které mají a se kterými se ztotožňují. Není z nich však vytvořena typologie, protože výzkum sledoval jiný cíl (Srovnej Sýkorová, 2003, s. 34, s. 38–49).

3. Mezigenerační vztahy mají tendenci nabírat směr k matkám.
   a) Nejsilnější sklony mívají vazby skrze mateřskou linii rodiny.
   b) Babičky mají tendenci být blíž ke svým vnoučatům než dědečci.
4. Věk prarodičů a vnoučat může významně ovlivňovat jejich vzájemný vztah. Zdravotní stav prarodičů je často závislý na věku, mladší prarodiče bývají zdravější a více aktivní v kontaktu se svými vnoučaty.
5. Počet vnoučat prarodičů bývá často komplikací života nejen vnoučat, ale i prarodičů. Roli zde hraje úplnost rodin, finanční situace rodičů i prarodičů, stejně jako existence rodinných rituálů, zkušenost vnoučat s jinými prarodiči, víra, bydliště na venkově apod.

Na základě indikátorů kontakt tváří v tvář, autorita a disciplína, instrumentální pomoc, intimita a sdílené činnosti předkládají výsledky výzkumu realizovaného ve státu Iowa. Margaret Mueller s kolegy identifikovala pět typů prarodičů (Mueller a kol., 2002).

Prvním typem jsou *ovlivňující prarodiče*. Ovlivňující prarodiče žijí v uzavřeném rodinném systému. Často se se svými vnoučaty setkávají, mají s nimi společné aktivity (zájmy), spolupracují na jejich projektech. Vnoučata mají šanci naučit se novým dovednostem, prarodiče jim pomáhají s rozvojem jejich talentu. Mezi prarodiči a vnoučaty existuje důvěrný vztah. Často vnoučatům vyprávějí o svém dětství. Tito prarodiče věří, že jsou často moudrým hlasem, který k dětem promlouvá, že jsou jejich poradci. Probírají s nimi jejich problémy a hovoří s nimi o jejich budoucnosti. Pomáhají vnoučatům finančně a posléze i s hledáním zaměstnání. Autorita a disciplína jsou součástí jejich prarodičovské role.

Druhým typem jsou *prarodiče podporující*. Od prvního typu prarodičů se odlišují tím, že se v životě vnoučat neprojevují jako autorita vyžadující disciplínu. Věnují se dětem méně, nesetkávají se tak často, méně se podílejí na aktivitách dětí. Spolupráce na projektech s vnoučaty je pro tuto skupinu prarodičů méně častá. Vnoučata mají šanci se od prarodičů naučit jejich dovednostem a prarodiče je povzbuzují v rozvíjení jejich talentu, ale méně než vlivní prarodiče. Podobně je to i s finanční podporou a pomocí při hledání zaměstnání.

Třetím typem jsou *pasivní prarodiče*. Tento typ prarodičů vyvíjí malou aktivitu k zapojení do života vnoučat, vidí je tak jednou za měsíc. Jen jedna čtvrtina těchto prarodičů se zapojuje do aktivit vnoučat jednou za půl roku, jen pětina se zapojuje do projektů svých vnoučat a dva z pěti se podílejí na rozvoji jejich talentu. Vnoučata mají malou šanci se od prarodičů naučit nějakým dovednostem. Pasivní prarodiče bývají vymezeni jako přátelé vnoučete. Nepomáhají svým vnoučatům ani finančně či jinými zdroji, ani při hledání zaměstnání.

Čtvrtým typem jsou *prarodiče orientovaní na autoritu*. Autorita je centrálním vymezením hraní role takto orientovaného prarodiče. Prarodič se primárně definuje v porovnání s ostatními typy jako autorita pro svá vnoučata. Interakce s vnoučaty je na úrovni pasivního prarodiče, převažuje ale direktivní interakce. Okolo 40 % je málo aktivních v komunitě svých vnoučat během půl roku, jen jedna čtvrtina s vnoučaty spolupracuje na projektech a jen dva z pěti pomáhají vnoučatům s rozvojem jejich talentu. Autoritativně orientovaní prarodiče pomáhají svým vnoučatům na úrovni podpůrných prarodičů. Často se cítí

jako ti, kdo jsou moudrým hlasem pro vnoučata, a téměř všichni z těchto prarodičů jim poskytují rady. Polovina diskutuje s vnoučaty o jejich budoucnosti a také někdy pomohou vnoučatům dosáhnut jejich cílů. Zřetelně, dost poskytují instrumentální pomoc svým vnoučatům, ale méně než ovlivňující a podporující prarodiče.

Posledním, pátým, typem jsou *odloučení prarodiče*. Odloučení prarodiče jsou nejméně zapojení do života svých vnoučat. Snaží se svá vnoučata vidět v průměru méně. Méně než polovina z nich má s vnoučaty osobní kontakt jednou měsíčně. Výsledkem těchto relativních kontaktů je jejich nezapojení do aktivit vnoučat. Jen 11% prarodičů je zapojeno do aktivit vnoučat a jen 6% participuje na nějakém jejich projektu. Více než polovina je sama od sebe nenavštíví ani jednou za rok. Jedna desetina z odloučených prarodičů diskutuje s vnoučaty o jejich budoucnosti a obdobné procento je jim ochotno pomoci s dosažením jejich cílů. Prarodiče zřídka hovoří o svých vlastních dětech se svými vnoučaty. Zhruba polovina těchto prarodičů může poskytnout vnoučatům finanční pomoc a ještě méně jim pomoci s hledáním zaměstnání.

Shrneme-li to, ovlivňující a podporující prarodiče směřují k (1) mít méně vnoučat, (2) mít více výchovy a vzdělání, (3) žít blíže k bydlišti vnoučat a (4) být zapojeni do hospodaření. Rodina je pro ně soudržným systémem. Tito prarodiče jsou součástí struktury usnadňující vývoj silných mezigeneračních pout. Naopak pasivní a odloučení prarodiče jsou určeni faktory jež shodně předpovídají, že nedostatkem v jejich zapojení je (1) distance, (2) být na otcově straně, (3) nedostatečné povzbuzení od rodičovské generace, (4) nezapojení v hospodářství, (5) velký počet vnoučat. Mezi těmito prarodiči a vnoučaty nevznikají silná mezigenerační pouta. Konečně prarodiče orientovaní na autoritu směřují k tomu být mladí, mateřští a stále zaměstnaní a mít vnoučata. Distance není faktorem pro tyto prarodiče.

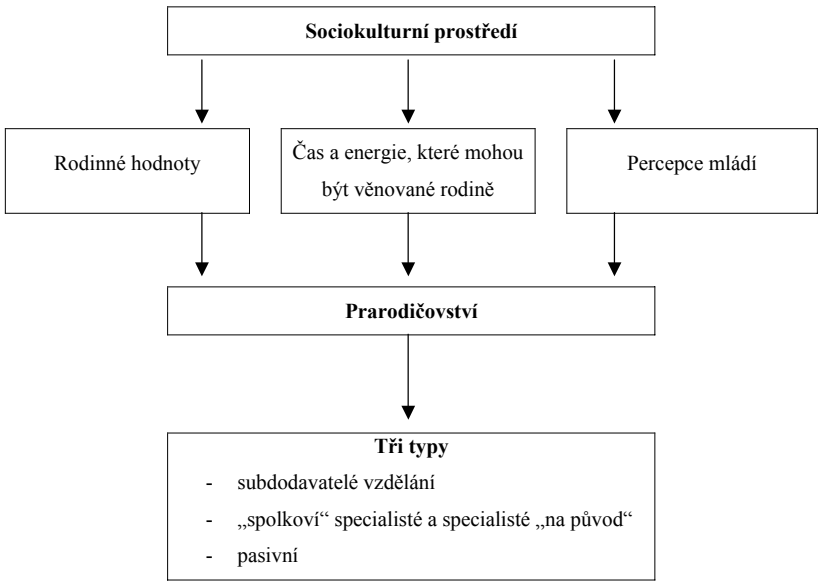

Pro srovnání Anne Gauthier (2002) ve svém kvalitativním výzkumu identifikovala jako faktory ovlivňující role prarodičů sociokulturní prostředí, rodinné hodnoty, čas a energii věnované rodině a percepci mládí. Uvedené faktory svým působením vytvářejí tři typy prarodičů.

Jedná se o prarodiče jako *subdodavatele vzdělání,* kteří mají tendenci nahrazovat rodiče. Jedná se zpravidla o prarodiče pocházející z pracující nebo střední sociální třídy, kteří mají pocit, že se v jiných seniorských rolích nemohou uplatnit. Otázkou je, proč to tak vnímají. Frekvence setkávání prarodičů s vnoučaty je různá, nejčastěji dvakrát – třikrát v týdnu, někdy každý den. Svoji roli zde sehrává jejich vzájemná geografická vzdálenost. Mají tendenci zasahovat do struktury jejich času, domácích aktivit (nejen jejich, ale i vlastních dětí). Rodina je prostorem rodinné ekonomie, kde jsou uplatňovány rodinné ekonomické strategie, kde hlavními protagonisty jsou prarodiče (Srovnej Bourdieu, 2002; Bawin-Legros, 2002). Rodina je pro ně zkrátka centrem jejich zájmů. Rozdíl je mezi dědečky a babičkami. Babičky z matčiny strany jsou mnohem aktivnější, jejich návštěvy vnoučat jsou častější. Předpokládají, že je to od nich očekáváno, je to součást jejich role. Dostávají se tak více do role rodičů než prarodičů. Od vnoučat očekávají zdvořilost, respekt, poctivost a naslouchání. Ve vztahu k mládeži si uvědomují, že mladí lidé jsou na každém kroku vystavováni nástrahám drog, delikvence, násilí a nadbytečné sexuální svobody. Jejich styl vzdělávání má vnoučata uchránit před pronikající mravní nákazou.

Druhým typem prarodičů jsou *specialisté*. Specialisté jsou zpravidla příslušníky střední a horní společenské třídy. Vztahy s vnoučaty jsou založeny na méně častých kontaktech, ale objevuje se názor, že jsou to typy, které organizují a zaplňují jejich čas prostřednictvím silné sociální integrace v různých sdruženích (nejčastěji kulturních, uměleckých a sportovních). Tento aspekt je zajímavý, jelikož umožňuje sledovat, nakolik se prarodiče zaměřují na svá vnoučata a nakolik na vlastní život. Zvláště prarodiče (babičky) ze střední třídy jsou velmi aktivní v budování kariéry svých vnoučat. Zajišťují si tak osobní rozvoj mimo mateřství, ale také mimo babičkovství. Hledají, jak jinak se projevit. Neznamená to však, že se nestýkají se svými vnoučaty. Anne Gauthier rozlišuje dva typy vztahů „prarodičů specialistů" s vnoučaty. a) *Spolkoví specialisté* jsou prarodiče, kteří se zaměřují na pomoc vnoučatům s domácími úkoly a organizují jejich volnočasové aktivity. Silná sociální integrace a silná sociální participace je pro ně důležitým postojem, který je třeba u mladých lidí rozvíjet. b) *Specialisté na původ* (hlásající, vštěpující původ) nejsou v žádném případě vypravěči příběhů, které vytvářejí vazbu s minulostí. Jsou to prarodiče, kteří mají důvěrný vztah ke svým kořenům, ke své minulosti, ke svému původu, zvláště, když jejich děti žijí v zahraničí a tam vyrůstají i jejich vnoučata. Jedná se často i o prarodiče, kteří jsou ve svém životě již sami, jejich partneři zemřeli.

Třetím typem jsou *pasivní prarodiče*. To jsou ti prarodiče, kteří navštěvují svá vnoučata jednou až dvakrát za rok. I v tomto případě Anne Gauthier píše o dvou typech pasivních prarodičů. a) *Quasi absentující prarodiče* jsou ti, kteří nenavštěvují svá vnoučata, protože mají velký počet dětí a aby neupřednostňovali vztahy s některými, tak nenavštěvují nikoho. Fungují jako „náhradní pneumatika", když je třeba a něco se v rodině jejich dětí přihodí. b) *Absentující prarodiče* se delší čas neviděli se svými vnoučaty, rozvracejí vztah se svými

dětmi a s dětmi ze strany partnera. Mají tendenci patřit k populárním skupinám, které obtížně zacházejí s konflikty, když se ve vztazích objevují problémy.

Uvedenými typy prarodičů se Anne Gauthier snažila ukázat, jaké faktory determinují jejich role a jaké dopady na rodinu mohou mít specifické projekty prarodiči uplatňované a snahy o implementaci těchto projektů.

Srovnáme-li typologie vzešlé z obou výzkumných šetření realizovaných různými výzkumnými strategiemi a v různých zemích, dojdeme k závěru, že uvedené typologie se do velké míry shodují.

Závěr

Tematika seniorů je tématem, kterému se budeme v odborných diskusích a praktické činnosti věnovat zřejmě stále více. Demografické statistiky jsou v tomto neúprosné a řada zahraničních odborných časopisů (*International Journal of Aging and Human Development, Journal of Aging Studies*, *Journal of Gerontology*, *Research on Aging, The Gerontologist* a další) zaměřených na problematiku věku (konkrétně stáří) dokladuje, že se nejedná pouze o problém České republiky. V rámci příspěvku jsme se soustředili na identifikaci problému, který se stářím souvisí, a to s jeho objektivním věkovým vymezením, ať již chronologickým, psychologickým či sociálním, nebo jeho subjektivním vnímáním – kognitivní věk. Zaměřili jsme se na sociální role, které senior ve společnosti v tomto věku zaujímá. Úžeji jsme se věnovali roli prarodiče, která není v české odborné literatuře příliš rozpracovaná a výzkumy identifikovaná.[5] Stručný přehled výsledků výzkumů a vzniklých typologií může být prvním krokem ke studiu prarodičovství jako životní strategie v českém sociální prostoru.

LITERATURA

ALAN, J. *Etapy života očima sociologie.* Praha: Panorama, 1989.

ATTIAS-DONFUT, C., SEGALEN, M. The Construction of Grandparenthood. *Current Sociology.* 2002, roč. 50, č. 2 (March), s. 281–294.

BARAK, B., STERN, B. Subjective Age Correlates: a Research Note. *Gerontologist*. 1986, roč. 26, č. 5, s. 571–578.

BAWIN-LEGROS, B. Introduction – Filiation and Identity: Towards a Sociology of Intergenerational Relations. *Current Sociology.* 2002, roč. 50, č. 2 (March), s. 175–183.

[5] Zmínky můžeme najít v práci Dany Sýkorové Prázdné hnízdo – šance nebo břemeno?, kde píše o prarodičovství. Vychází z výzkumu „střední rodinné generace" (sandwich) – středněvěcí v roli prarodičů (intenzita a druh pomoci dospělým dětem, včetně finanční podpory vnoučat, hlavně pomoc s péčí a výchovou vnoučat, objevuje se tam diferenciace podle charakteristik prarodičů i vnoučat – např. věk). Všímá si i prarodičovství nejstarší rodinné generace, které česká střední a starší, či dospělá, vnoučata pomáhají (Srovnej Sýkorová, 1996).

BOURDIEU, P. Reprodukční strategie a způsoby nadvlády. *Sociální studia - speciální číslo*, 2002, č. 8, s. 77–91.
GAUTHIER, A. The Role of Grandparents. *Current Sociology.* 2002, roč. 50, č. 2 (March), s. 295–307.
GORDON, Ch. C., LONGINO, Ch. F. Jr. Age Structure and Social Structure. *Contemporary Sociology.* 2000, roč. 29, č. 5 (September), s. 699–703.
HAGESTAD, G. H. A Gray Zone? Meetings between Sociology and Gerontology. *Contemporary Sociology.* 1999, roč. 28, č. 5 (September), s. 514–517.
HORSKÁ, P., KUČERA, M., MAUR, E., STLOUKAL, M. *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy.* Praha: Panorama, 1989.
KONOPÁSEK, Z. *Estetika sociálního státu.* Praha: GplusG, 1998.
KONOPÁSEK, Z. (ed.) *Otevřená minulost. Autobiografická sociologie státního socialismu*. Praha: Karolinum, 1999.
LANDRY-MEYER, L., NEWMAN, B. M. An Exploration of the Grandparent Caregiver Role. *Journal of Family Issues.* 2004, roč. 25, č. 4 (November), s. 1005–1025.
LINTON, R. A. Age and Sex Categories. *American Sociological Review.* 1942, roč. 7, č. 5, s. 589–603.
MOEN, P., ERICKSON, M. A., DEMPSTER-McCLAIN, D. Social Role Identities Among Older Adults in a Continuing Care Retirement Community. *Research on Aging*. 2000, roč. 22, č. 5 (September), s. 559–579.
MUELLER, M. M., WILHELM, B., ELDER, G. H. Jr. Variations in Grandparenting. *Research on Aging*. 2002, roč. 24, č. 3 (May), s. 360–388.
NOVÝ, L. *Životní dráha jako sociologický problém.* Brno: UJEP, 1989.
PARSONS, T. Age and sex in the Social Structure of the United States. *American Sociological Review.* 1942, roč. 7, č. 5, s. 604–616.
RABUŠIC, L. O postavení seniorů v České republice: nemoc, osamělost a chudoba? In PETŘKOVÁ, A. (ed.) *Aktuální problémy vzdělávání seniorů.* Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 1999, s. 17–30.
RILEY, M. W. On the Significance of Age in Sociology. *American Sociological Review.* 1987, roč. 52, č. 1 (February), s. 1–14.
SETTERSTEN, R. A., MAYER, K. U. The Measurement of Age, Age Structuring, and Life Course. *Annual Review of Sociology.* 1997, roč. 23, s. 233–261.
STAUDE, J. R. Patriarchové a jejich odkazy. Zobrazení starých lidí v autobiografiích. In KONOPÁSEK, Z. (ed.) *Otevřená minulost. Autobiografická sociologie státního socialismu*. Praha: Karolinum, 1999, s. 119–140.
SÝKOROVÁ, D. Prázdné hnízdo – šance nebo břemeno? Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého v Olomouci, 1996.
SÝKOROVÁ, D. (ed.) *Senioři ve společnosti. Strategie zachování osobní autonomie.* Ostrava; Boskovice: František Šalé – ALBERT, 2003.

SUMMARY

Age: Old Age – Role: Grandparent

In the social sciences the issue of the old age is related to age and its measurement. Besides the objective approaches towards age and the age structure of the society, there are also the subjective approaches. Perception of age significantly influences the perfor-

mance of the social roles of a person and the identification with the “new” social roles. Within the frequent social roles of the seniors, the role of a grandparent is explored. On the basis of the grandparenthood researches, using various research strategies and carried out in various countries, typologies of grandparents were created that in principle accord with each other.

KEY WORDS
Age, measurement of age, old age, social role, grandparents

Mgr. Miroslav Dopita, Ph.D.
Katedra společenských věd PdF UP v Olomouci
Žižkovo náměstí 5
771 40 Olomouc
tel: 585 635 408, 585 635 402
dopita@pdfnw.upol.cz

II. část: Ohrožení a ztráty ve stáří

ACTA UNIVERSITATIS PALACKIANAE OLOMUCENSIS
FAKULTAS PHILOSOPHICA
SOCIOLOGICA – ANDRAGOGICA 2005 TŘETÍ VĚK TROJÍ OPTIKOU

Osobní autonomie seniorů v kontextu rodinných vztahů

Dana Sýkorová

Tento příspěvek vznikl v rámci projektu *Senioři ve společnosti. Strategie zachování osobní autonomie*, reg. č. 403/02/1182, podporovaného Grantovou agenturou ČR.

Úvod

V příspěvku předneseném na konferenci *Autonomie ve stáří – strategie jejího zachování* v Ostravě[1] (Sýkorová, 2004, *v tisku*) jsme se zaměřili na téma osobní autonomie „očima" *seniorů*. Prezentovali jsme *jejich* definici autonomie, *jejich* pohled na sebe jako autonomní jedince, významy, které *senioři* autonomii připisují, *jimi* vnímané podmínky osobní autonomie a konečně strategie, jež k zachování vlastní autonomie užívají. Na zmíněný příspěvek v tomto článku navážeme.[2] Náš zájem o *autonomii seniorů* podnítila (1) aktuálnost tématu stárnutí a stáří vzhledem ke známým, již mnohde a mnohými diskutovaným demografickým, ekonomickým a sociálním souvislostem a důsledkům, (2) diskuse priority autonomie pro úspěšné stárnutí probíhající v sociální gerontologii (Baltes, Baltes, 1990), (3) dosavadní tématická a metodologická omezenost studia autonomie – tj. v prvním případě koncentrace pozornosti především na nesoběstačnost v rámci institucionální péče o seniory, v rodině pak na autonomii pečujících dospělých dětí spíše než na nezávislost nesoběstačných rodičů, ve druhém případě pak zřetelná převaha surveys nad kvalitativními výzkumy.[3]

[1] Mezinárodní konference se konala 16.–17. září 2004. Za podpory Grantové agentury ČR ji pořádala Zdravotně sociální fakulta Ostravské univerzity v Ostravě.

[2] Vycházeli jsme z výsledků výzkumného projektu *Senioři ve společnosti. Strategie zachování osobní autonomie,* který byl realizován v letech 2002–2004 za finanční podpory Grantové agentury ČR (reg. č. 403/02/1182).

[3] Příkladem kvalitativních studií autonomie jsou práce Sixmithe (1986), Wilken, et al. (2002), Quinnana (1997).

Upozorňujeme na konceptuální, potažmo empirický problém, se kterým se studium autonomie potýká, resp. na „konceptuální plasticitu" pojmu (Collopy, 1988, in Horowitz, et al., 1991, s. 23). Definice nejčastěji zahrnuje komponenty: sebeurčení, nezávislost, svobodu a kontrolu rozhodování a jednání individua, absenci zasahování druhých, resp. schopnost jedinců formulovat a uskutečnit životní cíle pomocí vlastních zdrojů (Dunn, 1999, Lesser, 1999, Ells, 2001, Marks, 1998, Birren, Schaie, 1990). Současně uznáváme, že autonomie jedince může být jen a jen *relativní* (Tamtéž).

Východiska

Z výše zmíněného výzkumu *Senioři ve společnosti. Strategie zachování osobní autonomie.* vyplynulo, že „základ" interpretace autonomie seniory tvoří *fyzická soběstačnost,* kterou doplňuje soběstačnost *finanční*. „Být soběstačný znamená neobtěžovat a nezatěžovat druhé nároky na jejich pomoc a nemuset se cítit zavázán za poskytnutou pomoc. Současně se rovná osvědčení *kompetence*, důležité pro jedince ve vztahu k němu samotnému („umím, jsem schopný zvládnout každodenní činnosti, hospodařit s penězi, což představuje čest, radost, hrdost"), v případě samostatné péče o sebe a domácnost i ve vztahu k druhým („moci se pochlubit, že jsem soběstačný"). Autonomie coby fyzická a finanční soběstačnost je tak zřejmým zdrojem sebeúcty, sebevědomí, soběstačnost fyzická navíc zdrojem uznání ze strany druhých." (Sýkorová, 2004, *v tisku*). Respondenti prezentovali sami sebe většinou jako soběstačné osoby, nezřídka o soběstačnost usilující navzdory vážnějším zdravotním potížím, omezenému příjmu, ztrátě životního partnera a jiným, autonomii reálně nebo potenciálně ohrožujícím okolnostem. Spoléhají na sebe, zdůrazňují svoji osobní odpovědnost a v souladu s tím užívají při saturaci každodenních potřeb hlavně *strategii svépomoci*. Žijí-li v manželství, mobilizují potenciál páru a „ochrana" osobní autonomie se zřetelněji přesouvá k autonomii manželské jednotky. V zásadě odmítají pomoc blízkých – konzistentně s výše uvedenou *jejich* definicí autonomie nechtějí žádat o pomoc a cítit se zavázáni, neradi obtěžují či zatěžují děti a jejich rodiny, naopak se snaží být druhým „užiteční". Současně jim však dospělé děti pomáhají s činnostmi, na které jim nestačí síly či zkušenosti. I když senioři interpretují občasnou pomoc dětí s těžkými nákupy, velkým úklidem, dopravou, vyřízením úředních záležitostí spíše jako „pomoc umožňující udržet běh ‚normálního života' " (Singly s odvoláním na Agnés Pitrouovou, 1999, s. 73), tedy jako pomoc podporující jejich nezávislost, přesto vystupuje v mnoha kontextech do popředí zájem seniorů o udržení *kontroly* v rodinné směně, resp. zachování vlastní autonomie. Takže nejen mladá rodina, jak píše Singly (1999, s. 69), souhlasí s pomocí rodičů pouze potud, pokud ji nečiní příliš závislou na rodičích, nýbrž i staří rodiče pravděpodobně přijmou takovou pomoc a tehdy, aby nevyústila v nadměrnou závislost na dětech. Pomoc dospělých dětí se zdá být potenciálně větší hrozbou pro jejich autonomii než podpora ze strany manžela či manželky – právě ve vztahu k dětem zmiňovali respondenti osobní potřebu *reciprocity* (pociťovaný závazek oplatit dětem poskytnutou pomoc) a podmiňovali asistenci *svým vlastním* rozhodnutím „zveřejnit", kdy a s čím potřebují pomoci. Není jim

zřejmě lhostejné, kdo z blízkých příbuzných s čím a v jakém rozsahu pomáhá. (Důraz seniorů na autonomii nebo uplatňovaný rozsah kontroly situace má tendenci se s narůstající fyzickou nesoběstačností či věkem měnit – ustoupit akceptaci nevyhnutelné závislosti na druhých. (Srovnej rovněž Horowitz, et al., 1999, s. 30).

Ukazuje se, že sociální kontakty, vztahy, sociální podpora představují pro seniory velmi silné téma. Rozvoj vztahů uvnitř užší rodiny považují za důležitou strategii adaptace na stárnutí a stáří a „zpětně nahlíženo" rovněž zvládání života jako celku. Skutečnost, že pouze v souvislosti se stářím výslovně odkazují na umění dělat kompromisy, být tolerantní, neprosazovat sebe, nebýt egocentrický, egoistický, naslouchat druhým, zajímat se o jejich problémy a radosti, respektovat autonomii druhých ještě zřetelněji osvětluje prožívaný význam sociálních vazeb v tomto životním období. Vzhledem k výše uvedeným zjištěním jsme pojetí autonomie staršími respondenty charakterizovali jako *autonomii uvnitř sociálních vztahů*. (Sýkorová, 2004, *v tisku*).

Řada studií potvrzuje pozitivní spojení primárních vztahů s životní spokojeností, resp. kvalitou života ve stáří, mnohé zpochybňují relativně rozšířenou představu o negativním působení sociálních vazeb na autonomii jedince (Longino, Kart, 1982, Trol, Ainsworth, Havighurst aj., in Cordingley, Webb, 1997, Horowitz, et al, 1991, Collopy, Boyle, Jennings, in Clark, 1991, Marsall, 1978–9, Lang, 2001). Do „povědomí" odborné veřejnosti vstupuje koncept vzájemné závislosti (*interdependence*, srov. Clark. 1991, dále např. Klinefelter, 1984), i koncept intergenerační ambivalence (Lüscher, Pillemer, 1998, Weiss, Bass, 2002). Podnětnou studii publikovali Horowitz a kol. (1991).[4] V souboru zrakově postižených seniorů a jejich dospělých dětí zjistili značný respekt mladší generace vůči autonomii rodičů: děti spíše rodiče povzbuzují k samostatnosti, než by vůči nim vystupovaly paternalisticky, nadměrně protektivně. Nezasahují do rozhodování rodičů, a konflikty, které jdou na vrub rozdílným názorům, řeší nejčastěji kompromisy nebo rodičům ustoupí. Senioři jejich případné protesty ignorují, nebo je akceptují jako projev zájmu či starosti o ně (Horowitz, et al., 1991).

Je-li respektována autonomie seniorů závislých kvůli zrakovému handicapu větší měrou na pomoci druhých, lze předpokládat respekt i k autonomii *soběstačných* starších osob, jimž dospělé děti pomáhají spíše sporadicky a v menším rozsahu. Podívejme se tedy na autonomii seniorů a na dilema autonomie a sociální integrace seniorů tentokrát optikou střední rodinné generace „dospělých dětí".

Autonomie seniorů z pohledu dospělých dětí

Výzkumné otázky v dílčím projektu „dospělých dětí seniorů" jsou v zásadě identické s těmi, jejichž zodpovězení jsme sledovali v úvodním a stěžejním výzkumu mezi seniory

[4] Studie sledovala otázky: 1/ Jsou rodinní pečovatelé citliví k potřebě autonomie starších příbuzných a jestliže ano, jak se to odráží v jejich chování a postojích? 2/ Cítí senioři, že jsou rodinnými členy povzbuzováni nebo inhibováni ve vyjádření osobní autonomie? 3/ Pokud vznikají konflikty v rodině týkající se autonomie, ve kterých oblastech každodenního života se objevují a jak se řeší? (1991, s. 24)

(a které strukturovaly výše zmíněný „ostravský příspěvek"). Závěry předkládané v tomto textu stavíme na *obsahové analýze* dat získaných v semistrukturovaných rozhovorech s respondenty středního věku a formulované závěry zasazujeme do kontextu dat z výzkumu seniorů. (Upozorňujeme, že výzkum byl založen převážně na *induktivním* přístupu – užitou metodologii popisujeme podrobněji v poznámce na konci textu.[5] Viz rovněž Sýkorová, 2003 a, b, Loučková, 2003).

Výzkumné výsledky

Činnosti každodenního života

Dospělé děti popisují své starší rodiče vesměs jako soběstačné, byť se potýkají s častými a četnými zdravotními potížemi. (*...někdy si mamka stěžuje, že jí bolí nohy, ale většinou si všechno udělá, aniž by nás požádala o pomoc, a pak je i udřená, ale musí si to udělat sama!*/R–71), *...zatím se snaží ze všech sil nedávat najevo, že by něco potřebovali./*R–23, *...všechno si udělá, i na zahradě, ani okna nechce, abych umyla, i když jí říkám, že spadne*

[5] Metodologie: Výzkum je teoreticky ukotven v paradigmatu symbolického interakcionismu, pracuje s fenome-nologickým konceptem světa každodennosti. Vývojová perspektiva coby konceptuální rámec interpretace dat umožňuje chápat stárnutí jako celoživotní proces zahrnující sociální, psychologickou a biologickou dimenzi, jehož prožívání formují kohortně-historické faktory. (Passuth, Bengtson, 1996; Sýkorová, 2003). Projekt se opírá o převážně *integrovanou výzkumnou strategii* (Loučková, 2001). Ta spočívá v kombinaci kvantitativního a kvalitativního výzkumu ve smyslu sukcesivním a v explicitním úsilí o faktické propojení obou základních přístupů v procesu tvoření dat. Zakládá současně multizdrojový charakter výzkumu tím, že bere v úvahu pohled tří diferencovaných souborů: a/ populace seniorů, b/ příslušníků generace dospělých dětí a c/ sociálních pracovníků zaměřených na péči o seniory. K výzkumu seniorů i dospělých dětí byly připojeny kvalitativní studie metodou zakotvené teorie (Strauss, Corbin, 1999) Přístupu odpovídaly výzkumné techniky: semistrukturovaný rozhovor (v kvantitativním, resp. integrovaném výzkumu), nestrukturovaný rozhovor (pro kvalitativní studii metodou zakotvené teorie) a pozorování. Dotazníky I a II zachytily osobní a rodinné charakteristiky respondentů a měřily hodnotové hierarchie a příbuzenskou směnu pomoci. Data ze semistrukturovaných rozhovorů byla zpracována současně kvalitativními a kvantitativními postupy, které metodologie integrovaného výzkumu umožňuje (analytické práce programem SPSS prováděla doc. RNDr. Ivana Loučková, CSc). Výzkumný projekt, a tím i zkoumaný soubor, byl vymezen územím Moravskoslezského kraje. Dosažení reprezentativity nebylo vzhledem k převažujícímu integrovanému a induktivnímu přístupu nezbytné. (Loučková, 2003) Postup a zásady sběru dat byly v souboru seniorů a souboru příslušníků střední generace „dospělých dětí" shodné. (Sýkorová, 2003b)

Výzkumné soubory: *Výběrový soubor ve výzkumu osob středního věku* („dospělých dětí") zahrnoval 40–60leté osoby s alespoň jedním žijícím rodičem (tchýní/tchánem) bydlícím v MS kraji. Konečná velikost tohoto souboru činila 294 osoby, z nichž více než polovinu tvořily ženy (54,8 % oproti 45,2 % mužů). Těžiště souboru se koncentrovalo do věkového rozmezí 46–55 let. Ve výpovědích hovořily „děti" o vlastních rodičích, kteří museli splňovat výběrová kriteria stanovená pro seniory z „hlavního" výzkumu. Soubory seniorů a rodičů dospělých dětí jsou samostatně konstruovanými soubory - nejsou tedy identické. (Sýkorová, 2003b)

Integrovaného výzkumu seniorů se zúčastnilo 124 mužů a 193 žen, vcelku rovnoměrně byly v souboru zastoupeny věkové skupiny 60–64, 65–69, 70–74 a 75–79letých (vždy zhruba 1/5), desetina dosáhla věku 80–84 let a necelých 5 % osob bylo starších 85 let.

a co pak ...je tvrdohlavá./R–75). Domnívají se, že fyzická soběstačnost je pro rodiče „důkazem" vlastní **kompetence** (*...soběstačnost pro ně znamená mnoho, naplňuje jich pocitem určité hrdosti a radosti, že dokážou všechno sami."/*R–82, *...já myslím, že maminka nic nevyžaduje. Jestliže bysme jí pomáhali více, ona by si připadala neschopná. Ještě může a více nechce.*/R–70, *...Matka ...nemá ráda, když se jí neustále ptáme, jestli něco chce, říká ať z ní neděláme nemohoucí stařenku./*R–62) a zdrojem **sebedůvěry** (*...Já si myslím, že to podporuje jejich sebedůvěru.*/R–13). Rodiče podle nich nechtějí **žádat o pomoc**, být na ni **odkázaní a být pro druhé břemenem** (*...stačilo, když měla zlomenou nohu a tři měsíce měla nechodící sádru. Byla v naší péči a celou tu dobu měla pocit, že je nám na obtíž.*/R–11, *...matka je ráda, že je nezávislá, že si udělá vše podle svého (to má stejně nejradši). Domnívám se, že by velmi těžce nesla, kdyby nezvládala třeba domácnost, kdyby byla odkázána zcela na pomoc druhých. Nechce nikoho otravovat.*/R–62, *...Jsou rádi, že ... se jim tam nikdo neplete./*R–22, *...ona se snaží vše zvládat sama, když to nejde, je jí to nepříjemné, že musí žádat o pomoc.*/R–16, *...aby něco nemohla a přijmout pomoc je pod její úroveň.*/R–54)[6].

Děti uznávají kompetenci rodičů a nezřídka s obdivem komentují jejich schopnost zvládat každodenní úkoly (*...matka všechno stíhá. Sama si pere, uklízí a ještě stačí navštěvovat nejen mě a mou rodinu, ale také známé ... S vyřizováním pošty, složenek a tak nemá sebemenší problém. Také peče výborné buchty, které nám a hlavně vnučce často vozí. Je prostě skvělá. Co víc dodat? ... Někdy mi připadá, že toho matka zvládne víc než já.*/R–62, *...U ní neexistuje slovo nejde. Umí si vždy poradit.*/R–18).

Pomoc dětí tedy většina rodičů připouští občas, „*až v krajní nouzi*" (R/13)[7], **více jim záleží na kontaktech s rodinou než na instrumentální pomoci jejích členů** (*...trávíme s ní čas podle možností, vždy si spolu popovídáme, zeptám se na její starosti a radosti, protože vím, že více ocení to, že si u ní v klidu sednu a popovídám, než když např. myji okna nebo uklidím a tak. Je ráda, když si na ni uděláme čas.*/R–89). Rodiče si podle dětí **udržují kontrolu nad asistencí** (ve výpovědích dospělých dětí je jejich snaha dokonce patrnější než v rozhovorech se seniory. Sýkorová, 2003b): Většinou *sami rodiče* dávají k pomoci podnět a organizují ji, tj. *oni* rozhodují, kdy pomoc potřebují, koho z dětí osloví.[8] (Princip

[6] Děti poukazují na to, že rodiče se snaží vyrovnávat samostatně s nejrůznějšími svými starostmi, strachem, nejistotou: obvykle o nich s dětmi nemluví, nesvěřují se jim. I v tomto kontextu „sklízí" uznání ze strany dětí (*...Děda si nenaříká. Co s ním! Dědek je tvrdá osobnost.*/R–43), *...Vím, že je maminka pevná ženská, hned tak jí něco nerozhází. V životě se dokázala vypořádat s těžkými situacemi* (smrt otce, handicap babičky). *Pokud takové pocity má, nedává to najevo. Netroufám si říct (*jak se s tím vyrovnává*). Morální podporu má. Je to pro mě tajemstvím.*/R–56). A stejně jako deklarovali připravenost pomoci rodičům s každodenními činnostmi nebo finančně, připomínají sebe i jako zdroj psychické podpory. (*...Takovým poklidným vztahem v celé rodině, mají pocit absolutní jistoty chováme se k nim perfektně*/R–17).

[7] Většinou jde o *výpomoc* tam, kde chybí rodičům síly (těžší práce), prostředky (auto nebo spojení vlakem, autem), informace (rada), dovednosti, nebo pomoc při zdravotních potížích, vážnější nemoci, v životních krizích (ovdovění).

[8] Fungování směny pomoci v rodině tedy vysvětlíme na základě konceptu *contingent care* („podle potřeby"), spíše než konceptem *substituce* („když nemůže jeden, nastoupí druhý"), *rovnoměrné dělby pomoci* (sdílená pomoc: střídání nebo součinnost, tj. „teď jsi pomohl ty, pak pomůžu já") či *komplementarity* („ten dělá to

„pomáhat na požádání“ může snižovat tenzi z nesnadné identifikace potřeby pomoci u rodičů. Jeho uplatňování lze interpretovat i jako vzájemný respekt k autonomii obou stran.[9] Př.: *...Zvládá všechno sám ... Pokud potřebuje pomoc, tak o ni požádá.*/R–85, *...Matka si sama řekne o pomoc, ví, kdo je schopen jakou pomoc přinést.*/R–90, *...vše svolává matka. Ta to dává dohromady. Ta mě zorganizuje.*/R–45, *...Pomáhá ten, který je tázán... tchýně si sama určí toho, koho osloví.*/R–55, *...Já bych spíš řekla, že nejdřív si o tom promluví rodiče, jak by to chtěli zorganizovat, pak si promluví s námi.*/R–39). V podstatě děti nezasahují a deklarují připravenost k pomoci (*...Uvažuji o její soběstačnosti, sleduji její život a činnosti, nezasahuji a jsem připravená pomoci.*/R–94. Vycházejí vstříc rodičům i tak, že „pomáhají podle jejich přání“ (*...plním všechny přání rodičů. I ty, se kterými sama nesouhlasím*/R–42, *...snažím se vždy maximálně vyjít vstříc a chápat potřeby tchýně.*/R–5, *...co chtějí, to mají. Jaké přání mají, to se jim splní. Maminka už nic nevyžaduje, tatínek, co si vyžádá, skoro se mu dostane./*R–22), *...Když to umíme, tak ať to uděláme po dohodě s nima (*směje se*). Občas je to i nějaká blbost, ale když to chtějí, tak to uděláme a je klid.*/R–72). Nakonec hodnotí svoji pomoc většinou jako adekvátní potřebám rodičů. Nadměrná péče (*over-care*) je zřejmě ojedinělá – zachytili jsme jen několik „náznaků“ z kontextu výpovědí (*...myslím si, že má pomoc rodičům je dostatečná. Navštěvuji je třikrát až čtyřikrát denně, dělám za ně úplně všechno.*/R–78, *...pomoc je víc jak dobrá! ...až moc dobrá, kdyby takovou pomoc neměla, tak by dávno nebyla. Je teď v nemocnici a kdyby mohla, hned by byla doma a žena by se o ni postarala.*/R–67, *...podle rodičů se staráme příliš, oni pomoc nepotřebují, nepožádají o ni – snaží se být nezávislí.* /R–83).

Střední generace v podstatě spojuje svoji autonomii se soběstačností rodičů. Soběstačnost rodičů pro ně znamená, že „nejsou vázáni“, „omezováni“, mohou „dělat, co chtějí“, „žít svým životem“, „svobodně se rozhodovat“ – třeba také o kontaktech s rodiči (*...že nejsem vázaná, můžu jít, kam chci a dělat, co chci, nejen já, všichni z rodiny.*/R–1, *...Pro nás to znamená, že žijeme svým životem, zatím není nutnost společného bydlení s matkou, rovněž nám její soběstačnost umožňuje jezdit o víkendech na chatu příležitostně bereme matku sebou.* /R–12, *...Také si toho vážím, že si můžu přijít domů, kdy chci, že nejsem časově omezována z důvodu péče o ně.*/R–28, *...že se nemusím o nic starat a podřizovat svůj volný čas případným potřebám otce.*/R–58. O tytéž hodnoty se děti obávají při anticipaci nesoběstačnosti rodičů, a tytéž vnímají jako aktuálně ohrožené v případě reálné nesoběstačnosti rodiče (i když tehdy jsou zastřeny nutností danou situaci řešit).

---

a druhý ono“). Srovnej Sýkorová, 2003a. Komplementaritu ovšem zakládá i organizace pomoci na základě relativně rozšířeného gender principu. I tak se zřejmě pomoc odehrává primárně na základě potřeby – vznikne-li, uplatňují se další faktory jako vzdálenost, gender, a jiné. Př.: *...bratr má pocit, že dělá vše (žije na baráku s rodiči). Volám, co bratr nedělá, udělám já.*/R–100, *...oni si myslí, že mám více peněz (dělám v bance, dávám jí peníze na domácnost. Sestra více pomáhá, snaží se to kompenzovat vůči mně – chodím do zaměstnání, ona více pomáhá.*/R–28, *...Každá pomůže trochu a jinak – velká pomoc je na světě. Ale není žádná konkrétní situace. Matka vše zvládá sama*/R–175.

[9] Nicméně děti také uvádějí, že se rodičů ptají nebo sledují, zda rodiče pomoc nepotřebují.

Finance

Děti vyjadřují přesvědčení, že rodiče vystačí s příjmy navzdory jejich nízké úrovni. Argumentují nejen tím, že rodiče *už* „nemají takové potřeby", „od života už nic neočekávají", „zvykli si", ale také **umějí hospodařit**, resp. **vždycky uměli** – jsou podle nich **kompetentní.** (*...Vždycky uměla s penězi vyjít, ještě když pracovala, uměla si přivydělat (doma šila). Dluhy neměla nikdy*!/R–7, *...Dokáží kalkulovat, přijde pošťačka, přinese důchod a hned zaplatí inkaso a pojistky, noviny a televizi, a pak už pomalu vytahují z peněženky. Spíše si kupují levnější kosmetiku – obyčejné mýdlo, žádné gely, parfémy, nekupují časopisy, jen noviny. Šetří i na oblečení.*/R–28, *...je skromná, umí si zorganizovat výdaje, nic nevyhodí, je rozvážná. Není marnotratná.*/R–56). Pokud by rodiče nebyli finančně soběstační, deklarují děti ochotu jim přispívat. Ovšem uvědomují si, že žádat o peníze je pro rodiče nepříjemné, stejně jako je přijmout. Řada respondentů přiznává potíže, které by jim „financování rodičů" způsobilo.[10] Např.: (*...Přestože nemají příliš finančních prostředků, nejspíše by nepožádali o finanční pomoc. Proto jsou více spokojeni s tím, že zatím žádat nemusí.*/R–52**,** *...matka je schopna, ale musí se omezovat, přijmout finanční pomoc je pod její úroveň, nesnížila by se k tomu.*/R–54, *...Myslím tím, že i když se daří nám, že by pomoc nepřijala.*/R–56, *...je to pro ni těžké spolknout to, že jí občas s tetou finančně vypomůžeme. Ze svého důchodu by nevyšla, i tak se musí dost uskromňovat.*/R–19). Za poskytnutou pomoc se rodiče snaží s druhými „vyrovnat" (*...velké nákupy dělá sestra (*respondenta*), ale ona jí to oplácí protislužbou.*/R–99).

Význam finanční soběstačnosti pro rodiče samotné vidí děti v jejich možnosti *svobodně disponovat s penězi*, obdarovávat je nebo vnoučata, mít pocit nezávislosti, důvěry v sebe sama (*...oba dva jsou spokojení. Říkají: ‚máme možnost si co chceme koupit'.*/R–71, *...jsou na sebe pyšní.*/R–68, *...Pocit nezávislosti, schopnosti se sám o sebe postarat.*/R–82, *...Rovněž to podporuje jejich sebedůvěru a navíc mají radost, že můžou navíc pomoct svým vnukům a nám.*/R–13)[11]. Nabývá pro ně na důležitosti v případě fyzické nesoběstačnosti (*...Je ráda, že alespoň po finanční stránce není na nikom závislá.*/R–8.) **Pro dospělé děti pak finanční soběstačnost rodičů znamená nemuset se omezovat, moci „svobodně" investovat, podporovat děti ap. Tedy totéž, co oceňují na vlastní finanční soběstačnosti senioři. Finanční autonomie rodinných generací se tak jeví jako *spojité nádoby*.**

Výpovědi dospělých dětí obsahují mimořádně často vyjádření „nevím, jak na tom rodiče jsou", „nevím, jak hospodaří" (Např.: *...Nevím, ona je tajnůstkář.*/R–1, *...ani nevím, kolik má důchod*/R–11) – narozdíl od evidentně jasnějšího přehledu o zdravotních potížích rodičů a způsobech a „efektivitě" zvládání běžných povinností kolem sebe a domácnosti. Zřejmě proto, že finanční sféru děti chápou jako *privátní* (*...co je mi do toho*/R–4, *...Nevím. Myslím, že je to záležitost té rodiny, jak měsíčně hospodaří s penězi, co, kdo a jak platí.*/R–60).

[10] Finanční pomoc dětí se týká jen několika případů (*...hradím to já. Kdyby měla platit byt, tak by musela bydlet pod mostem. Peníze má akorát na svou potřebu. Kdyby měla platit byt nebo topení, tak neexistuje, aby žila* (říkal to rozčileně)/R–67).

[11] Zcela výjimečně se děti svěřily se zneužíváním finanční pomoci rodičů – příznačně neobviňovaly sebe, ale sourozence (*...můj bratr a sestra s rodinou_ mám pocit, že matce pomáhají spíš do hrobu. Bratr je zadlužený, nebyl se za matkou podívat několik let, a když přece přijel, tak po ní chtěl jen peníze.*/R– 126) .

Rozhodování

Obraz autonomních seniorů dokreslují děti odkazem na **samostatnost** rodičů **v rozhodování**, mnohdy rodiči „nekompromisně" prosazovanou (*...Rozhoduje úplně o všem sama. Když chce jet do lázní, jede, nikoho se neptá.*/R–10, *...Sama nechodí nikam na rady, k žádným odborníkům. Nevím, že by se s někým radila. Nedá si do ničeho nijak mluvit.*/R–14, *...O všem rozhodují sami vzhledem k tomu, že jsou soběstační a samostatní./*R–26, *...Ani doktorům nevěří (doktorka je „blbá"). Dělá si vše po svém. My nezasahujeme vůbec.*/R–45, *...matka je dominantnější, většinou rozhodne ona, ale o důležitých věcech rozhodují společně. Rodina nerozhoduje o ničem, rodiče jsou svéprávní.*/R–53, *...bezvýhradně sama, i když jí někdo poradí, rozhodne se po svém.*/R–54), *...ve svých věcech se maminka rozhoduje sama. Pokud se maminka rozhodne, nikdo ji nepřemluví, ani nezviklá k jinému názoru.*/R–63, *...o svých záležitostech rozhodují zásadně sami ... Do jejich rozhodnutí jim nemluvíme, respektujeme jejich názor, stejně jako oni náš.*/R–64).

Pouze příležitostně rodiče požádají děti o radu, nicméně i potom si ponechávají „poslední slovo". Děti tak radí na „požádání", bez nároků na akceptaci svého doporučení. (*...Sem-tam se zeptá, ale dělá si podle sebe.*/R–6, *...Jsou ještě natolik soběstační, že o svých záležitostech rozhodují sami, někdy si vyžádají radu, ale stejně si to nakonec udělají podle svého.*/R–15, *...Velkou mírou se rozhodují sami. Dají na rady lékařů nebo i moje a sestřiny. Nesnažíme se jim nic nutit, konečné rozhodnutí je vždycky na nich.*/R–20, *...Rozhodují se sami, občas se zeptají na radu, ale udělají si to, co jim vyhovuje. Nikdo v ničem rodičům nerozhoduje. Jinak vše sami, kde pojedou, co si obléknou, co budou dělat, prostě o všech věcech.*/R– 29, *...na rozhodování se nepodílí sama, vyslechne si názory ostatních, dětí, sousedů a všem dá za pravdu. Avšak pokud dojde na rozhodnutí, provede jej podle sebe. Jestliže není správné, opětně začne vyhledávat pomoc u druhých. Je tvrdohlavá a nerozhodná, mé názory si jen vyslechne.*/R–55). Většinou se rodiče radí s dětmi o ***nákupu finančně nákladnějších věcí*** (*...Někdy chtějí od nás radu - při koupi věci (dražší) do domácnosti.*/R–77), ***záležitostí kolem domu*** (*...Teď bydlí v domě, který patří sestře, takže věci týkající se domu nechává na sestře. Jinak velmi rozhodná paní.*/R–70), ***vyřizování na úřadech*** (*...Když něco potřebuje na úřadech vyřešit, chodí za mnou*/R–2), ***vážnějších finančních záležitostech*** a ***zdraví*** (*...Závažné otázky např. finančního a zdravotního rázu probírají s námi syny.*/R–23). Vzhledem k významu, který senioři přikládají zdraví (Sýkorová, 2004, *v tisku*), je pochopitelná jejich značná důvěra v rady lékařů.

Respondenti vesměs nepociťují u stárnoucích rodičů **změnu v samostatnosti rozhodování** (*...Mám pocit, že stejně. Nenechá si do ničeho mluvit.*/R–7, *...Jako dříve, prosazuje své názory a postavení, postoje.*/R–62.) Nevidí totiž důvod pro změnu – rodiče jsou podle nich relativně ***zdraví*** (*...Nezměnilo se vůbec nic. Po duševní i intelektuální stránce je naprosto v pořádku.*/R–11), ***svéprávní*** (*...Zatím se nic nezměnilo, rozhodují o sobě sami, jsou svéprávní.*/R–95), ***ekonomicky aktivní*** (*...Vzhledem k tomu, že rodiče stále pracují, jsou v obraze, v rozhodování, se podle mého názoru nic nezměnilo.*/R–26), **nemění se jejich *povahové vlastnosti*** (*...Je pořád stejný. Tvrdohlavý a těžce mění názor.*/R–45), **chovají se *„jak jsou zvyklí"*** (*...Ve svém životě byli zvyklí sami se rozhodovat, teď v tom jen pokračují.*/R–46). **Příslovce**

„zatím", „doposud" však přes dětmi popisovanou *kontinuitu* způsobu rozhodování rodičů signalizují anticipaci budoucích změn.

Stejně jako senioři v předchozím výzkumu vnímá střední generace u svých rodičů spíše **posun v charakteru rozhodování**. Všímají si menší *jistoty* rodičů, horší *orientace v některých oblastech života,* delšího *času* potřebného k rozhodnutí, větší *opatrnosti*. Rodiče se jim jeví rozvážnější, méně ochotní riskovat, ohleduplnější při rozhodování vůči druhým. Děti reflektují i měnící se *hodnotový základ* rozhodování, *motivaci*, ubývající *„elán"* rodičů. Upozorňují také, ale jen sporadicky, na redukci *možností* rodičů kvůli omezeným *finančním zdrojům*. (*...Myslím si, že tím věkem si tak není jistá, jako že je starší.*/R–21 *...Jsou pomalejší, spoustu věcí už neřeší ..., není pro ně natolik důležité, co považovali za důležité dříve.*/R–22, *...Už chybí elán, motivace, jsou mnohem opatrnější, nechtějí měnit zaběhnutý styl života – je to věkem, už nemyslí moc do budoucna, co se týče inovací – vylepšování bydlení. Kdysi vylepšovali bydlení a neváhali se zadlužit.*/R–28, *...S věkem jsou opatrnější, hodně myslí na to, aby z toho plynul prospěch i pro děti a vnoučata.*/R–52, *...Nezměnilo se celkem nic. Jsou rozumnější, starší, ví si skoro se vším rady*./R–130). Některé „děti" si uvědomují také větší vstřícnost starších rodičů k radám druhých (*...Ano, v některých záležitostech, o kterých dříve rozhodovala sama , např. při styku s úřady včetně zdánlivě jednoduchých věcí jako např. poplatky za odvoz domovního odpadu, teď má větší potřebu se radit, což při současném nárůstu byrokracie je pochopitelné.*/R–12, *...Za poslední roky se od revoluce moc změnilo, v lecčem se nevyzná. Více se radí, je více možností, potřebuje radu. Nechává si více poradit. Dá i na mě, ale občas.*/R–56).

Ovdovění staví rodiče do situace, kdy podle respondentů *musejí* být v rozhodování samostatnější (*...Otec je natolik samostatný, že rozhoduje sám, avšak po smrti své manželky je rozhodování jen na něm, zatímco dříve byli dva a navíc matka byla ten dominantní typ.*/R–4, *...Určitě, teď musí rozhodovat více, je na to sám.*/R–85, *...V době, kdy byl naživu ještě její partner (můj otec) bylo rozhodování do značné míry ovlivňováno i jeho názorem. Po ovdovění se rozhodování o svých záležitostech stalo pouze věcí jí samotné.*/R–91, *...Je samostatnější než dřív. Když žil otec, byla hodně pod jeho vlivem. On byl dirigentem.*/R–155)[12]

Věk a **zhoršení psychického či fyzického zdraví** činí podle názoru dětí naopak rodiče více závislými na druhých lidech (*...Dříve více organizovala (byla vedoucí v obchodě). Říká o sobě, že už jí to tolik nemyslí.*/R–6, *...přibývajícími lety se stává zmatená a často své rozhodnutí mění ze dne na den, podle toho s kým daný problém řeší.*/R–55, *...Je to jiné než před tou mrtvičkou, to je jasný!*/R–73).

Kontakty s dětmi

Frekvence kontaktů s rodiči je z pohledu střední generace spíše v režii dětí. Respondenti se s nimi stýkají poměrně často a pravidelně, mnohdy spontánně vyjadřovali *potřebu* se

[12] Výjimečně bylo zdůvodněno vyvázáním se rodiče z pracovních povinností, pracovního režimu (*...Ne, myslím si, že stále o sobě rozhodují stejně, spíše jsou ještě více nezávislí, když nejsou závislí na zaměstnání.*/R–194).

s nimi vídat, někdy spojovanou s vnímanými limity *společného* životního času. Hovoří o pozitivním prožívání společných setkání. (*...Cítím se s maminkou dobře. Jsem ráda, že ji mám.*/R–27, *...Mám pocit vzájemné sounáležitosti.*/R–46, *...Byli by rádi, kdybych tam byla denně – jako každý rodič. Těžce ponesu, až jednou nebudou ... Snažím se, co nejvíce tam jezdit.*/R–100). **Ačkoli respondenti chápou potřeby rodičů, staví proti nim *nedostatek času*, konkretizovaný zejména pracovními povinnostmi. Kontakty s rodiči tak přizpůsobují *svým* možnostem**. (V rozhovorech zazněl také explicitně vyjádřený ohled k vlastní autonomii: *...setkání by určitě měla být častější. Ale vzhledem k časové náročnosti to nejde. Mám taky svůj život.*/R–19, *...Kdybych musela, mohla bych více. Takto se mi to zdá optimální (jednou týdně). Nenutím se do ničeho co není nutné.*/R–22). (Srovnej rovněž Sýkorová, 2004b).

Kontakty dospělých dětí a rodičů s sebou mohou nést *napětí, konflikty*. Zmínil se o nich jen menší počet respondentů a interpretují je většinou jako „normální součást rodinného života". Kromě psychických vlastností a stavů stárnoucího rodiče a názorových neshod, vypichují **zásahy rodičů do jejich autonomie** – poučování, vměšování se, nerespektování jejich dospělosti (*...není to často, asi jako v každé rodině ... Někdy proto, že se mě snaží poučovat jako by mi bylo patnáct let.*/R–11, *...matka mě často podrobuje kritice*/R–19, *...nemám ráda, když by mě chtěli vychovávat ... Občas mi nesednou některé dotazy, připomínky, rady.*/R–29, *...Běžně se něco řekne a je klid. Řekl jsem jí: ‚mamko, je mi šedesát let, už mi není patnáct'. Sekýruje nás.*/R–44, *...důvodem jsou moje vlastní rodinné vztahy. Rodiče se někdy snaží do vztahů mluvit ... Nenechám si to líbit a raději odcházím.*/R–52, *...když tlačí rodinu do něčeho, co nechceme a rodiče si myslí, že mají pravdu, přitom nemají.*/R–53, *...jako malému dítěti u tyrana – opět sem malé dítě – to můžeš, to nesmíš, jak se to tváříš, proč to nechceš, musíš to snést, proč máš ruku v kapse.*/R–54, *...Občas maminka se zbytečně moc prosazuje. Ještě si nevšimla, že jsem dospělý ... Maminka v dobré víře prosazuje organizaci života. Je přesvědčená, že bych tak měl jednat já. Ví lépe, co a jak bych měl tedy dělat. Jde ale jen o maličkosti, někdy ale míra přeteče.*/R–56). Mnozí ale vidí za intervencí rodičů dobré úmysly, *přirozený* rys rodičovství.

Při kontaktech s rodiči se děti snaží konfliktům předcházet. Svoji strategii „udržování dobrých vztahů s rodiči" popisují jako *vstřícnost, úsilí o pochopení rodičů, vysvětlení svého stanoviska, toleranci, kompromisy, ústupky* (nechají rodiče „vypovídat", vyslechnou, neoponují, „kývnou", nebo naopak vysvětlují, jsou milí, trpěliví, pochválí). Vybírají vhodný *obsah* hovoru a sdělovaných informací (kromě selekce popř. informace „upravují"). Svůj postup nezřídka zasazují do kontextu *citové vazby* k rodičům a dlouholetými vztahy rozvinutého vzájemného *porozumění* (*...Vzhledem k tomu, že je znám již velice dlouho, tak nemám problému s nimi vyjít, protože si dobře rozumíme. Vždycky uvaří mé oblíbené jídlo a nevyžadují žádnou práci v domácnosti.*/R–26, *...my si dobře rozumíme, nic nemusíme, nějakou metodu.*/R–70, *...Vždy jsem s matkou vycházela dobře, snažím se být nad věcí, nenutím jí dělat věci, které nechce.*/R–93). Podstatně méně často děti *prosazují svou vůli* – „nenechají si něco líbit", „řeknou věci na rovinu", „neberou si servítky".

Strategii rodičů vykreslují respondenti téměř jako zrcadlový odraz vlastních principů: rodiče se nevměšují do záležitostí dětí, respektují je jako dospělé osoby, respektují jejich

soukromí, jsou vstřícní, milí, přátelští, snaží se nedávat podnět ke konfliktům, jsou tolerantní. Respondenti zdůrazňují různé formy projevu zájmu a lásky ze strany rodičů: vítají děti „s otevřenou náručí", snaží se udělat, co mají rády, nezapomenou na narozeniny, svátky, pošlou pohled. Nezatěžují je vlastními starostmi a v případě neshody se neurážejí, nevyčítají, dokáží přiznat chybu a omluvit se. Právě neschopnost rodičů „držet se stranou" vnímají děti problematicky: *...Matka byla vždy dominantní a tato vlastnost se ve stáří vystupňovala, takže se jí většinou podřizuje ostatní.*/R–54, *...Je to dost komplikované, pramení to z jejího temperamentu, zasahuje do věcí, do kterých nemá oprávnění, přisvojila si roli soudce.*/R–18. Dětí se ale také negativně dotýká, když rodiče nezasahují nikoli z respektu vůči nim, ale z nezájmu o ně. Př.: *...Do našeho soukromého života nezasahuje. Neprojevuje ani zájem. Nevidí starosti a problémy svých blízkých, ale zaobírá se pouze svými a sama sebou.*/R–55.

Stejně jako většina dětí nepociťuje zásahy rodičů do svých záležitostí, ani **ony** většinou **neintervenují do života rodičů**. Respondenti akcentují zejména svůj *respekt vůči rodičům*, odvíjející se často z ohledu, který rodiče prokazují jim. Někteří ve výpovědích zdůraznili, že nemají *zájem* nebo *nevidí potřebu* zasahovat, neboť rodiče jsou *autonomní* (*...Snažím se dodržovat zásadu, abych to, co nechci, aby mi dělali druzí, nedělám sama. Nenutím matku dělat věci, které sama nechce.*/R–93, *...Je to o vzájemné toleranci a pochopení, jak jsem už řekla, takové potíže nemám a nikdy jsem neměla. Rodiče jsou velice tolerantní. Situace je stále stejná. Nemám zájem do života rodičům zasahovat, stejně jako oni nezasahují do mého.*/R–88, *...respektujeme ji*/R–98, *...Nesnažím se zasahovat do jejich života, beru, že jsou dospělí lidi a mají své názory. Na nic se neptají.*/R–47, *...nezdá se mi, že bychom jim zasahovali do jejich záležitostí. Nejsou tak staří.*/R–100, *...nezasahujeme, protože jsou soběstační, takže není nutnost.*/R–176, *...Každý má své soukromí a to respektuji.*/R–111, *...Jsou v normě, nechtějí se sebou manipulovat.*/R–150).

Akceptace autonomie rodičů dětmi není vyloučena ani jejich omezenou soběstačností: *...rodiče se stávají dětmi a děti zase veliteli, to se stává, ale abych nařizoval mamině, co má udělat a co ne, tak to ne. To se zase ani nesnažím. Nařizovat bych nikdy nenařizoval.*/R–132. Citlivost dětí k autonomii rodičů dokumentuje i vědomí nezáměrného omezování: *...Snažíme se nezasahovat. Už tím, že bydlí s námi, nějaký zásah je.*/R–1, *...Zasahuju tím, že jí pomáhám.*/R–6.

Respondenti rozlišují *rady* rodičům a *vměšování se*. Otázkou je ovšem interpretace samotných seniorů. Paternalismus vysvítá z výpovědí některých dětí, které intervenují rodičům do života a intervenci legitimizují odkazem na „dobro" rodičů (aby nevydávali zbytečně peníze, šetřili si zdraví) či na nedostatek nebo neaktuálnost jejich zkušeností. (*...má svůj názor, ale my se ho snažíme vyvrátit, protože už je zastaralý, nebo vysvětlit, že už to není aktuální. Že už to je jinak.*/R– 33, *...někdy jsem na ně tvrdší. Pokud se jedná o jejich zdraví nebo pokud kupují zbytečné věci, které nepotřebují.*/R–76, *...Když se mi zdá, že něco dělají špatně, že by tam zásah byl potřebný nebo když si neví rady, tak zasáhneme.*/R–116).

Dřívější vztahy a pomoc

Vztahy s rodiči v minulosti charakterizuje většina respondentů střední generace v časovém odstupu jako „normální", tj. jako vztahy dobré, které přestály adolescentní krizi, emancipační snahy mladých dospělých a jejich někdy obtížnou akceptaci rodiči, i pozdější „běžné problémy". Zdá se zbytečné zmiňovat se o pomoci, kterou rodiče dětem poskytovali (shoduje se s tou, která je uváděna v literatuře), významné se však jeví současné ocenění této pomoci dospělými dětmi. **Respondenti, kterým rodiče pomáhali, zdůrazňovali zvláště okolnost, že rodiče tak činili *podle svých možností vždy, když bylo třeba* – děti se mohly na ně vždy spolehnout.** (Př. ...*Měl jsem se vždy kam obrátit, vyspat se najíst se*./R–33, ...*vždy, když bylo potřeba, pomohli. Bylo to samozřejmé*./R–40, ...*vždy, jak finančně, tak psychicky a stále v rámci možností pomáhají. Nedovedu si představit, až tady nebudou*./R–66) **Důvěru v rodiče** a v jejich skutečný zájem o ně promítají do svého současného vztahu k rodičům, do role, kterou jim ve svém životě přisuzují (...(hrají roli) *takovou, jakou by měli hrát v rodině, kde rodiče se o své děti dobře starali (...) a po jejich sňatku tolerovali soběstačnost dětí. Nyní jim děti vracejí jejich péči. V dostatečné míře*./R–42, ...*Dala lásku – rozdávala. Vždy čtyřem dětem pomohla, když jsme potřebovaly, kdykoli poradí, pomůže, těší jí, že jsme jako děti něco dokázaly v životě a že jsme se osamostatnily.*/R–7, ...*Mí rodiče jsou pro mě jedněma z nejdůležitějších lidí v životě, hodně obětovali a na sto procent vím, že jim vždycky jde o mě a upřednostní mé zájmy a mé sestry před svými. Doufám, že budu taková i já ke svým dětem*./R–60). V očích střední generace symbolizují rodiče **domov**, **integrující „sílu" širší rodiny** (...*Symbol domova, stmeluje nás a naše sourozence. Dává nám důvod se více scházet a probírat své rodinné a pracovní problémy*./R–8).

Tam, kde dospělé děti vnímají vztahy v nejbližším příbuzenstvu (mezi nimi, rodiči a sourozenci) jako dobré, mluví současně o vzájemnému respektu a úctě, toleranci, schopnosti či vůli domluvit se a o důvěře ve vzájemnou pomoc. To podle nich také znamená, že se sourozenci „vždycky nějak domluví, vždycky někdo pomůže – když rodič potřebuje" (...*je to snad povinnost*./R–106, ...*rodičům pomáhají děti, co mám říct*?/R–206, ...*je to naše matka*./R–283, ...*je to starší člověk a ... je mu třeba pomoct ... kdo má třeba čas, ale vždycky se to zařídilo tak, že i když nikdo neměl čas, tak si ho udělal*./R–132). Také zde připomínají, že určující je pro ně podnět a představa rodičů o pomoci.

Poslední uvedená citace naznačuje **vyjednávání kontaktů a pomoci mezi sourozenci** – je v rodinách respondentů časté a většinou se řídí pravidly přítomnými v příbuzenstvu ***implicitně*** („má se za samozřejmé, že...") či ***explicitně*** („pomůže – ten – s tím, protože..."). Podle respondentů funguje organizace pomoci především s ohledem na ***časové možnosti*** (...*Většinou si to udělá sama, a když něco potřebuje, tak většinou my, protože brácha nemá čas, ten je od rána do večera v práci*./R–10) a ***místo bydliště*** (...*Samozřejmě, kdo bydlí blíž, může dělat více*./R–113), méně zmiňují pravidlo ***kompetence*** (...*Pomáhá ten, kdo má čas a kdo problému rozumí*./R–80) či ***gender*** (...*Sestry více pomáhají, když je nemocná, koupaly matku, vařily, jsou to ženy, přede mnou by se matka styděla. Já spíše dělám praktické práce doma, nakupuju*./R–16). Ukazuje se, že není bez významu ***sourozenecká pozice*** (...*Většinou já. Nevím, čím to je. Možná tím, že jsem nejstarší*./R–9), ***rodičovský status*** a ***věk dětí*** (...*Sestra*

má výmluvu, že má malé děti, maminka ji tím omlouvá... Zrovna teď sedí u kávy a i když maminka potřebuje pomoc, čeká na mne. Sestra to prostě neudělá./R–66), ***dědictví*** (*...Já jsem nejblíže, zdědil jsem chalupu, tak se víceméně musím starat já.*/R–32).

Jak vyplývá z výpovědí respondentů, není vyjednávání pomoci zdaleka hladkým a bezrozporným procesem – nevnímají, že by pravidla byla jasně interpretována, nebo akceptována všemi sourozenci (*...bratrovi má připadnout dům rodičů – očekává se, že se bude o rodiče starat nejvíce, ale neděje se tak.*/R–83). **Cesta k výsledku, že rodičům „vždycky někdo pomůže", je v řadě případů spojena s napětím, konflikty a spíše bychom mohli toto konstatování upřesnit, že *„n a k o n e c* někdo z dětí pomůže".** Respondenti vnímají také ***asymetrii*** **v angažovanosti jednotlivých členů rodiny** v pomoci rodičům – nezřídka kritizují sourozence, kteří nedělají pro rodiče to, co oni – respondenti, nebo to, co by sourozenci mohli. V souvislosti s tím pociťují i *nespravedlnost* rodičovských „odměn" rozdělených mezi sourozence. Stěžují si na *nedostatek uznání,* na *nepochopení* ze strany rodičů. (*...občas zamrzí, že sestra nejeví o otce dostatek zájmu.*/R–4, (směje se) *...Pokud něco chceš, chtěj to po svých přátelích, ne po rodině. Nemůžu říct, že vztahy jsou super. Vztah se sestrou je chladný, nic moc. Není pravidlem, aby přijela i na takovou příležitost, jako jsou narozeniny.*/R–53, *(*rodiče*) ...nepochopí, že máme dost práce, nemáme čas, máme (*postižené*) dítě a ona to nechápe. Maminka chce s námi trávit více času a více darů od nás dostávat, protože sestry přijdou méně často a přinesou dárky, ale my tam chodíme pořád a očekává od nás totéž.*/R–32, *...S mojí sestrou teď budou problémy, protože já jsem koupila od mamky byt, to se s sestrou nepohodnem, až se to dozví.*/R–21). Ambivalentně nesou respondenti důsledky poskytování pomoci rodičům pro svůj osobní, resp. rodinný život (*...ani ne, ale když ano, štve mě to, ale co se navztekám. Manželka na mě nemá čas, jednou je to matka mé ženy, tak to respektuji (matce se pomáhá, jak sama zažádá).*/R–67).

Shrnutí

Dospělé děti definují *autonomii* ve stáří především jako schopnost člověka „postarat se o sebe po všech stránkách", tzn. jako fyzickou a finanční soběstačnost a samostatné bydlení, které podmiňují zdravím a zvláště mobilitou. Většina jejich rodičů této definici odpovídá – podle respondentů jsou rodiče soběstační a kompetentní v každodenních činnostech i ve finančním zajištění svých potřeb („navzdory" zdravotním potížím a nízkým příjmům). Respondenti vidí jejich snahu obejít se bez cizí pomoci, to, že odmítají být závislí na dětech, cítit se zavázáni či být pro ně zátěží. Děti vnímají význam, který pro rodiče soběstačnost, resp. autonomie má a vyjadřují jej v kategoriích do značné míry shodných s těmi, které jsme vyhledali ve výpovědích starších respondentů (Sýkorová, 2004, *v tisku*). Respektují rodiče a poskytují pomoc zpravidla „jen" na jejich žádost, podle jejich představ. Rodiče podle vyjádření respondentů pomoc nezřídka sami „organizují" – osloví na základě *vlastního* rozhodnutí konkrétní dítě s konkrétním požadavkem. Sourozenci rovněž vyjednávají pomoc rodičům mezi sebou, někdy na základě uvědomovaných pravidel zohledňujících hlavně časové možnosti a vzdálenost bydliště, eventuálně jejich kompetenci,

tj. „pomůže ten, kdo má čas a bydlí nejblíže, kdo to umí“. (V úvahu berou i gender, osobní a rodinné podmínky, reálný či anticipovaný podíl jednotlivých sourozenců na dědictví.) Respondenti hodnotí možnosti svoje i sourozenců – váží jejich podíly na pomoci oproti rodiči projevenému uznání každému z nich. Nezřídka se svěřují s pocity asymetrie, nespravedlnosti. Nicméně uzavírají, že „*nakonec-vždy-někdo* pomůže“ adekvátně situaci a přání rodičů. (Ponechání rodičů „bez pomoci“, nebo naopak paternalistické postoje a chování dětí se zdají být výjimečné.)

Takřka „nepřípustné“ je pro rodiče z pohledu respondentů přijmout finanční pomoc, rodiče je nenechávají nahlédnout do své finanční situace a oni sami ji chápou jako *privátní* sféru rodičů. Rodiče podle jejich názoru trvají až „tvrdohlavě“ na samostatném rozhodování. Respondenti je respektují a poskytují jim radu na „požádání“ a bez nároků na akceptaci svého doporučení. Slabší jistotu v rozhodování rodičů, nižší orientaci v některých oblastech života, větší opatrnost, neochotu riskovat, ubývající elán, delší čas potřebný k rozhodnutí, jichž si mnozí všímají, nepovažují za známku či důvod inkompetence rodičů. K posílení závislosti rodičů na druhých, co se rozhodování týče, vede podle nich až významné zhoršení jejich psychického či fyzického zdraví.

Dospělé děti v podstatě spojují vlastní autonomii se *soběstačností* starších rodičů. Soběstačnost rodičů v *každodenních činnostech* pro ně totiž znamená nebýt vázáni, moci dělat, co chtějí, žít svým životem, svobodně se rozhodovat. *Finanční* soběstačnosti rodičů si děti cení proto, že samy nemusejí omezovat své výdaje, mohou je investovat podle svých potřeb a zájmů a podporovat svoje děti. Stejně jako většina respondentů střední generace nepociťuje zásahy rodičů do svých záležitostí, taktéž většina se zdržuje intervencí do života rodičů. Svůj ohled vyvozují z respektu, který rodiče prokazují jim. Z pohledu dospělých dětí se tak autonomie rodinných generací jeví jako *spojité nádoby.* Obě generace také používají podobné strategie „udržování dobrých vzájemných vztahů“, jejichž základem je ochrana vlastní autonomie a respekt k autonomii druhé strany, doplněné tolerancí, ochotou ke kompromisu, vstřícností, vlídností (u rodičů také *pomocí dětem*). Spíše sporadickou intervenci rodičů do své autonomie – poučování, vměšování se, nerespektování dospělosti mají děti tendenci interpretovat jako dobrý úmysl rodičů či „přirozený“ rys rodičovství, nicméně mnohým vadí.

Přestože vzájemné vztahy s rodiči nelíčí respondenti ani směrem do minulosti, ani v jejich současnosti jako ideální, základními rysy jejich vztahu ke stárnoucím rodičům je celoživotní interakcí vybudovaná důvěra, identifikace rodičů s „domovem“ a relativně časté osobní kontakty, byť podřízené spíše možnostem dětí než potřebě rodičů.

Závěr

Starší respondenti vnímají osobní autonomii jako *autonomii uvnitř neformálních sociálních vztahů* – vztahů se členy užší rodiny a přáteli (Sýkorová, 2003a, 2004, *v tisku*).

Právě mezi nejbližšími příbuznými, které nelze ve srovnání s přáteli zcela svobodně vybírat a s nimiž jsou jedinci navzájem silně citově spjatí, vystupuje otázka zachování relativní autonomie seniorů do popředí.

Senioři přikládají značný význam osobní nezávislosti, jejich představa autonomie však zahrnuje také signifikantní druhé, kteří jejich požadavek, resp. potřebu autonomie respektují. V našem souboru převážně soběstačných seniorů se nezdá, že by starší generace dávala jednoznačně prioritu udržení vztahů důvěry s dětmi před kontrolou nad každodenním rozhodováním, jak zjistili Horowitz a kolegové ve výzkumu zrakově postižených seniorů. (Horowitz, 1991)

S jistou licencí – s ohledem na povahu dat získaných v průřezové studii v nezávisle konstruovaných souborech seniorů a příslušníků střední generace – můžeme říci, že dospělé děti nastíněnou představu seniorů o autonomii v zásadě „splňují". Projevovaná sensitivita vůči autonomii starších rodičů se promítá i do „pravidel" poskytování pomoci. Frekvenci a povahu kontaktů ovšem přizpůsobují děti svému časovému potenciálu (svým povinnostem a zájmům), současně senioři interpretují možnosti dětí obdobně, „omlouvají" děti stejnými argumenty jako ony samy sebe. V dlouholeté interakci zřejmě rodinné generace vyvíjejí vzájemně korespondující strategie udržování „dobrých vztahů": Obě generace v podstatě „činí to, co chtějí, aby druzí činili jim, a nečiní to, co nechtějí, aby druzí činili jim" (užívají stejné struktury vnímání, *viz* Bourdieu, 1998, s. 129). Nejspíše také proto, že individuální potřeby a cíle jsou v rodině komunikovány během celého života a stávají se součástí „intimního, důvěrného vědění" (*intimate knowledge*, Horowitz, et. al, 1991, s. 30). Takto se rodiče a děti vyhýbají potenciálním konfliktům, vyjednávají, docházejí ke kompromisům, jak popsali mladší i starší respondenti. Na pozadí vzájemné tolerance a respektu se jeví vztahy dětí ve středním, přesněji starším středním věku a jejich rodičů klidnější a vyzrálé – dospělé děti reflektují jejich kvalitativní posun v životním běhu: v mladé dospělosti rodiče častěji intervenovali do jejich autonomie (a dětem to vadilo), narozdíl od současnosti, kdy jejich sporadické zasahování jsou ochotnější brát s nadhledem coby „dobře míněné rady". Nyní se naopak senioři zdají být těmi, kdo zřetelněji akcentuje svoji autonomii. Podle Singlyho: „...zpočátku jsou to spíše děti, které vše více sledují, a na konci tohoto vztahu jsou to zase spíše rodiče." (1999, s. 77–78). Podstata „posunu" však bude zřejmě složitější, než aby se dala vyjádřit pouze změnou „*směru závislosti*", kterou Singly zmínil (tamtéž).

Uvedli jsme ve shrnutí výše, že dospělé děti v podstatě spojují vlastní autonomii se soběstačností, resp. autonomií starších rodičů, a užili jsme metaforu „spojených nádob". Vzájemné vztahy mohou být oporou, i břemenem (Weiss, Bass, 2002). Tu druhou, „odvrácenou stranu mince" najdeme v řadě výpovědí dětí, prožívajících emocionální, názorovou závislost a fyzickou nesoběstačnost rodičů.

Také vyjednávání kontaktů a pomoci rodičům mezi našimi respondenty a jejich sourozenci přináší nemálo důkazů ambivalentnosti příbuzenských vztahů (Lüscher, Pillemer, 1998) – směsi pocitů spřízněnosti i žárlivosti, ochoty „táhnout za jeden provaz" i vyhýbání se druhým a rodinné „odpovědnosti". (*srovnej* rovněž Singly, 1999). Naše výsledky podporují koncept *negociace*, rozvinutý Janet Finch (1989) v tom, že směnu pomoci

starším rodičům neřídí v rodinách respondentů jasné, připsané normy, ale spíše je směna založena na permanentním vyjednávání, aktivním formování orientace a průběhu jednání s ohledem na ostatní.

Rodina původu se koneckonců jeví dospělým dětem jako „setrvale stabilní místo", místo důvěry/*trusting* a dávání/*giving*. Vyjádřeno jedním z respondentů *...samotná existence rodičů má pro každého zvláštní význam. V mládí je to hodně hmotné a citové zázemí. Později, když se děti osamostatní, jsou pro ně rodiče zdrojem životních zkušeností a v jejich podvědomí zůstávají nějakou, byť mnohdy vzhledem k možnostem rodičů, jen symbolickou jistotou. Setkání s matkou ve mně dodnes navozuje vzpomínky na dětství, se zvláštní příjemnou nostalgií.* (R–91) Bourdieu to vysvětluje jako výsledek symbolického i praktického úsilí směřujícího k tomu, aby každý člen rodiny získal „*rodinného ducha* plodícího oddanost, velkorysost, solidaritu" (1998, s. 95–98). Rozvíjí se podle něho v rámci *běžných každodenních směn*, vzájemného obdarovávání, služeb, pomoci, návštěv, pozorností, laskavostí, i *směn výjimečných* při rodinných oslavách (tamtéž, s. 98). Výpovědi seniorů i dospělých dětí z našeho výzkumu do rámce Bourdieho představy zjevně zapadají.

Vraťme se k výchozí otázce dilematu autonomie a integrace v neformálních sociálních vztazích. Získaná data naznačují, že rodina představuje pro své nejstarší členy pravděpodobněji oporu autonomie než její omezení. Největším ohrožením autonomie starších osob, pociťovaným jak seniory, tak příslušníky střední generace, je fyzická nesoběstačnost ve stáří (tento závěr je konzistentní se studií Horowitz a kol., 1991). Fyzickou nesoběstačnost svých rodičů vnímají středněvěcí respondenti také jako nebezpečí redukce své vlastní autonomie. Souhlasíme s názorem Pichaud a Thareaua (1998), že nesoběstačnost nemusí být nutně v rozporu s autonomií, nicméně z pohledu samotných aktérů pocit autonomie významně snižuje. Na tomto místě se dostáváme k dalšímu dilematu – hodnoty osobní autonomie a hodnoty bezpečí (Hendricks, Hendricks, 1986, Kaufman, 1994, Klinefelter, 1984, Clark, 1991). Ale to už je „jiná kapitola".

LITERATURA

BALTES, P. B., Baltes, M. M. *Successful aging. Perspectives from the behavioral science.* Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

BIRREN JAMES E., Schaie Warner K. *Handbook od The Psychology of Aging*. San Diego: Academic Press, Inc., 1990.

BOURDIEU, P. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum, 1998.

CLARK, P. G. Ethical Dimensions of Quality of Life in Aging: Autonomy vs. Collectivism in the United States and Canada. *The Gerontologist*, 1991, Vol. 31, No. 5, p. 631–639.

CORDINGLEY, L., WEBB, C. Independence and aging. *Review in Clinical Gerontology,* 1997, No. 7, p. 137–146.

DUNN, C. The effect of ageing on autonomy. In Lesser, A.H. (ED.) *Ageing. Autonomy and Resources.* Aldershot: Ashgate, 1999, p. 7–23.

ELLS, C. Lessons about autonomy from the experience of disability. *Social Theory and Practice.* 2001, Vol. 27, No. 4, start page 599.
FINCH, J. *Family Obligation and Social Change.* Cambridge: Polity, 1989.
HENDRICKS, J. HENDRICKS, C. D. *Aging in Mass Society. Myth and Realities*. Boston: Little, Brown and Comp., 1986.
HOROWITZ, A., SILVERSTONE, B. M., REINHARDT, J. P. A Conceptual and Empirical Exploration of Personal Autonomy Issues Within Family Caregiving Relationships. *The Gerontologist,* 1991, Vol. 31, No. 1, p. 23–31.
KAUFMAN, S. R. The Social Construction of Frailty: An Anthropological Perspective. *Journal of Aging Studies*, 1994, Vol. 8, No. 1, p. 45–58.
KLINEFELTER, D. S. AGING, Autonomy, and the Value of Life. *Journal of Applied Gerontology*, 1984, Vol. 3, No. 1, p. 7–19.
LANG, F. Regulation od social relationships in later adulthood. *The Journals of Gerontology*, 2001, Vol. 56B, No. 6, p. 321–326-via Proquest (20. 5. 2002)
LESSER, A.H. (ED.). *Ageing. Autonomy and Resources.* Aldershot: Ashgate, 1999.
LONGINO, CH. F., KART, C. S. Explicating Activity Theory: A Formal Replication. *Journal of Gerontology,* 1982, Vol. 37, No. 6, p. 713–722.
LOUČKOVÁ, I. Směrem k integrovaným strategiím nejen ve výzkumu v sociální práci. *Sociologický časopis*, 2001, roč. 37, č. 3, s. 313–328.
LOUČKOVÁ, I. Objekt výzkumu a konstrukce výběrového souboru. In Sýkorová, D. a kol. *Senioři ve společnosti. Strategie zachování osobní autonomie.* Ostrava: Nakladatelství František Šalé–ALBERT Boskovice, 2003, s. 20–23.
LÜSCHER, K., PILLEMER, K. Intergenerational Ambivalence: A New Approach to the Study of Parent–Child Relations in Later Life. *Journal of Marriage and the Family*, 1998, Vol 60, p. 413–425.
MARKS, N. F. Does it Hurt to Care? Caregiving, Work–Family Conflict, and Midlife Well–Being. *Journal of Marriage and the Family,* 1998, Vol. 60, p. 951–966.
MARSHALL, V. No Exit: A Symbolic Interactionist Perspective on Aging. *Journal of Aging and Human Development,* 1978–9, Vol. 9, No. 4, p. 345–358.
PASSUTH, P. M., BENGTSON, V. L. Sociological theory of Aging: Current Perspectives and Future Directions. In Quadagno, J., Street, D. *Aging for the twenty-first century. Readings in Social Gerontology,* 1996, New York: St. Martin Press, p. 13–30.
PICHAUD, C., THAREAU, I. *Soužití se staršími lidmi*. Praha: Portál, 1998.
QUINNAN, E. J. Connection and autonomy in the lives of elderly male celibates: Degrees of disengagement. *Journal of Aging Studies,* 1997, Vol. 11, No. 2, p. 115 (16 p.) AN 9706191153. Databáze SBSCOhost (Academic Search Premier), 25. 9. 2003.
SINGLY, F. *Sociologie současné rodiny*. Praha: Portál, 1999.
SIXMITH, A. Independence and home in later life. In PHILLIPSON, C., BERNARD, M., STRANG, P. (EDS.) *Dependency and interdependency in old age.* London: Croom Helm, 1986, p. 338–347.
STRAUSS, A., CORBIN, J. *Základy kvalitativního výzkumu.*Boskovice: Nakladatelství Albert, 1999.
SÝKOROVÁ, D. a kol. *Senioři ve společnosti. Strategie zachování osobní autonomie.* Ostrava: Nakladatelství František Šalé–ALBERT Boskovice, 2003a.
SÝKOROVÁ, D. a kol. *Senioři v rodině a společnosti z pohledu střední generace dospělých dětí. (Pracovní dokument).* Ostrava: ZSF OU, 2003b.
SÝKOROVÁ, D. Autonomie očima seniorů. In Sýkorová, D., CHYTIL, O. (EDS.) *Autonomie ve stáří - strategie jejího zachování*. Sborník z mezinárodní konference pořádané pod záštitou GAČR Zdravotně sociální fakultou Ostravské univerzity v Ostravě ve dnech 16.–17. září 2004. 2004. Boskovice: Nakladatelství František Šalé–ALBERT, *v tisku*.

SÝKOROVÁ, D. K sociálním sítím seniorů: Senioři v rodině. Sociální práce/Sociálna práca, Časopis pro teorii, praxi a vzdělávání v sociální práci, 2004b, č. 2, s. 73–84.
WEISS, R. S., BASS, S. A. *Challenges of The Third Age. Meaning and Purpose in Later Life.* New York: Oxford University Press, 2002.
WILKEN, C., S., WALKER, K., SANDBERG, J. G., HOLCOMB, C. A. A qualitative analysis of factors related to late life independence as related by the old–old and viewed through the koncept of locus of control. *Journal of Aging Studies*, 2002, Vol. 16, p. 73–86.

SUMMARY

Personal Autonomy of Seniors in the Context of Family Relations

The paper is based on the data from the research *Seniors in Society. Strategies to Retain Individual Autonomy*, supported by the Grant Agency of the Czech Republic (Reg. No. 403/02/1182). The author concentrates on the main project theme from the perspective of the middle generation of grown-up children. The conclusions presented draw on the content analysis of semistructured interviews. The study indicates a considerable sensitivity of children towards their elderly parents' autonomy, which also projects into the „rules" of providing help. It reveals the meaning which, on the other hand, children ascribe to their own autonomy as respected by their parents. Children consider their parents' autonomy (especially their physical self-sufficiency) a prerequisite of their own autonomy–the author uses the „communiating vessels" metaphor in this context. She describes the strategies grown-up children use to maintain good relations with their parents as well as strategies of conflict negotiation and parental support in the extended family. The data obtained suggest that the family more probably supports the autonomy of the oldest members rather than limits it.

KEY WORDS
Individual Autonomy, Old age, Seniors, Family

PhDr. Dana Sýkorová, Ph.D.
Katedra sociologie a andragogiky FF UP v Olomouci
Křížkovského 10
771 80 Olomouc
tel.: 585 633 404
dasy@centrum.cz

ACTA UNIVERSITATIS PALACKIANAE OLOMUCENSIS
FAKULTAS PHILOSOPHICA
SOCIOLOGICA – ANDRAGOGICA 2005 TŘETÍ VĚK TROJÍ OPTIKOU

Senioři na prahu třetího tisíciletí
(zaměření na znevýhodněný status starších žen)

Jitka Skopalová

Lidstvo se v současné době potýká s mnoha problémy. Jedním z nich je populační růst na straně jedné a stárnutí populace na straně druhé – zatímco země, které jsou označovány za rozvinuté (evropské země, USA, Kanada, Austrálie, Nový Zéland a Japonsko) demograficky stárnou (Fialová, 2004, s. 3), země s vyšší úrovní plodnosti mají stále vyšší počty dětí a mladých lidí. Současná demografická situace zemí světa je tedy velmi různorodá a předpokládá se, že tato heterogenita přetrvá i v budoucnosti.

Podle údajů OSN vzroste v roce 2025 počet seniorů na světě na 1,1 miliard (Pacovský, 1990, s. 21). Demografové a odborníci zabývající se gerontologií došli k závěru, že stárnutí populace je sice celosvětovým jevem, ale z hlediska rychlosti je nejmarkantnější v Evropě. Předpokládá se, že počet osob ve věku 60 let se ze stávajících 20 % z roku 1998 zvýší až na 35 % v roce 2050 (Červenková, Korunková, 2001, s. 14). V následujících padesáti letech bude tedy stárnutí obyvatelstva dominantním procesem Evropy. Evropa je již v současnosti demograficky nejstarším regionem světa a po roce 2030 se její prvenství ještě podstatně zvýrazní.

Již během příštích 15 let dojde k vyrovnání počtu dětí a seniorů a v roce 2050 lze očekávat, že v Evropě bude dvakrát více seniorů starších 65 let než dětí ve věku do 15 let (Mašková, 2003, s. 1–3).

Změna reprodukčních zvyklostí v Evropě byla označena již v roce 1934 francouzským sociologem Lardym jako demografická revoluce. Její podstatou je pokles úmrtnosti (mortality) postupně převážený poklesem porodnosti (natality) (Kalvach, 1997, s. 36–37).

Na území dnešní České republiky stoupala střední délka života (očekávaná doba dožití) od konce 19. století až do roku 1960, kdy následovala třicetiletá stagnace. Zaostávání za evropským trendem bylo u nás způsobeno zejména vysokým výskytem kardiovaskulárních a cerebrovaskulárních chorob s vysokou úmrtností především mužů ve středním a vyšším věku (Kalvach, 1997, s. 46–47).

Ze statistických ročenek vyplývá, že již v roce 1980 jsme měli 12,3 % osob nad 65 let věku; v roce 1985 bylo v naší republice 16,4 % osob nad 60 let věku; v roce 1999 bylo 13,8 % osob nad 65 let věku a v roce 2000 to bylo 13,9 % osob nad 65 let věku.[1]

Údaje uveřejněné v časopise Demografie (Gerylová, Holčík, 2000, s. 85–87) dokazují, že se střední délka života v České republice opět prodlužuje. V první polovině 20. století stoupla u mužů z 38,9 na 62,3 let; střední délka života se tedy v tomto období zvýšila o 23,4 roků. U žen se jednalo dokonce ještě o markantnější zvýšení a sice o 25,3 roků z věkové hranice 41,7 na 67,0 let. Ve druhé polovině 20. století střední délka života vzrostla u mužů o 8,2 roků a u žen o 10,5 roků. V roce 1997 byla střední délka života u žen o 7 let vyšší než u mužů[2]; naděje dožití se v roce 1997 zvýšila na 70,5 roků pro muže a 77,5 roků pro ženy (Rabušic, 1998, s. 259). Co se týče věkové kategorie 70–74 let je žen téměř o polovinu více než mužů; ve věkové kategorii nad 80 let je žen dokonce dvakrát více (Pacovský, 1997, s. 12). Údaj z roku 2002 tvrdí, že muži se v průměru dožívají 72,1 let a ženy 78,5 let.[3]

Základními rysy dalšího vývoje bude pravděpodobně pokračování poklesu počtu a podílu dětí v populaci, bude se snižovat i zastoupení osob ve věkové skupině 15–64letých, ale nejvýznamnější změny se očekávají v populací 65 a více let, přičemž v jejím rámci budou přibývat ti nejstarší – nad 80 let. Obyvatelé starší 65 let tvoří v současnosti asi sedminu všech obyvatel, do roku 2050 by se jejich podíl přiblížil až k jedné třetině (Kretschmerová, Šimek, 2004, s. 95–99).

Vývoj seniorské populace ve věku 60 a více let v období 1950 až 1990 a její projekci do r. 2030 znázorňuje následující graf.[4]

Jev již dávno prokázaný různými výzkumy je takový, že se ženy, ve srovnání s muži, dožívají vyššího věku. Rozdíl v průměrné délce života mužů a žen se tedy promítá výrazně do převahy žen v populaci staršího věku. Zrychlující se stárnutí se plně projeví v předpokládaném budoucím způsobu života v různé intenzitě v jednotlivých typech domácností, mj. právě ve zvýšení počtu starších žen – bez partnera. *„Projevilo se to i v habitu nebývalým nárůstem počtu samostatných domácností starých lidí: i u nás více než třetinu domácností tvoří domácnosti osaměle žijících párů, jimž odešly děti, anebo domácnosti jednotlivců – nejčastěji vdov, které přežívají své manžely.“* (Možný, 1998, s. 264)

Vysvětlit rozdíl mezi pohlavími v předpokládané délce života se pokoušelo několik teorií. Alespoň částečně je tento rozdíl způsoben biologickými faktory, roli zde hraje např. genetika a hormonální rozdíly (Renzetti, Curran, 1999, s. 459–460).

---

[1] Federální statistický úřad, Český statistický úřad, Slovenský štatistický úrad. Statistická ročenka Československé socialistické republiky 1987. Praha: SNTL – Nakladatelství technické literatury, 1987, s. 92

Srov.: Český statistický úřad. Statistická ročenka České republiky 2000. 1. vyd. Praha: Scientia, 2000, s. 109.

Srov.: Český statistický úřad. Statistická ročenka České republiky 2001. 1. vyd. Praha: Scientia, 2001, s. 113.

[2] Český statistický úřad. 2001. *Statistická ročenka České republiky 2001*. Scientia, Praha, s. 124.

[3] Český statistický úřad [online]. c 2004, poslední revize 13.1.2004 [cit. 2004 – 02 – 16]. Dostupné z: <www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/nadeje_doziti_a prumerny_vek>

[4] http.//www.mpsv.cz//Národní program přípravy na stárnutí (21. 2. 2003)

Graf: Vývoj podílu (%) seniorské populace ve věku 60+ v ČR v období 1950–1990 a její projekce do r. 2030

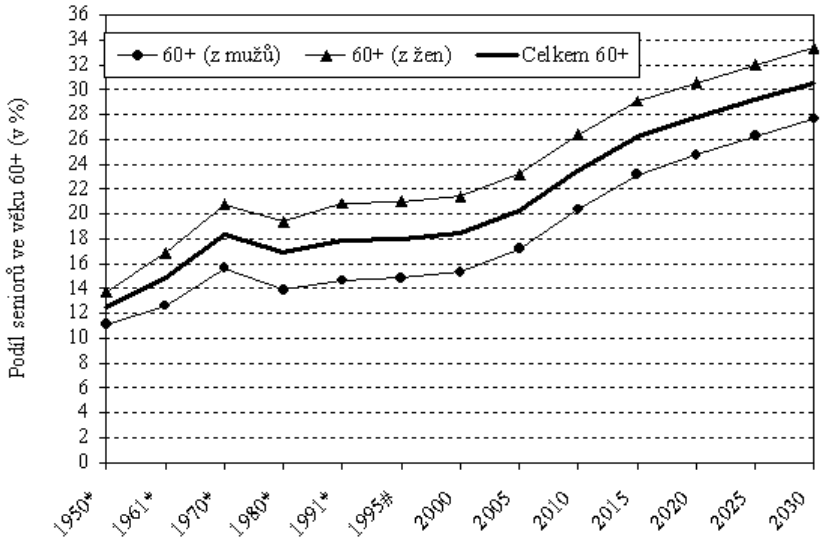

Marc Luy se ve své publikaci (Luy, 2002, s. 164) dostává k hypotéze, že *specifickou úmrtnost podle pohlaví v sociálně a ekonomicky rozvinutých státech nelze interpretovat výhradně na základě genetiky.* Mimo biologické faktory autor upozorňuje i na sociální faktory. *Zde lze zmínit např. teorii individuální svobody, kdy je na jedince nahlíženo jako na nositele volby, jaké pozitivní nebo negativní faktory nechá na svůj organismus působit.* Opomenuty nezůstaly vlivy sociálního a ekonomického prostředí, sociálního postavení, rodinného stavu, vlivy rozdílné životosprávy mužů a žen (kouření, konzumace alkoholu aj.) a další.

„S předpokládanou délkou života souvisí také rodinný stav, alespoň v případě mužů. V jedné nedávné studii bylo například zjištěno, že po kontrole všech relevantních klíčových proměnných, jako je příjem, vzdělání, kouření, pití a obezita, je u mužů ve věku mezi pětačtyřiceti a pětašedesáti lety, kteří žijí sami nebo s někým jiným než s manželkou, dvakrát větší pravděpodobnost úmrtí v průběhu dalších deseti let než u mužů stejného věku, kteří žijí s manželkami. U žen však tento vztah prokázán nebyl; ženy jsou negativním způsobem ovlivněny spíše nízkým příjmem než životem bez manžela." (Renzetti, Curran, 1999, s. 462–463).

Komu lze přičítat zásluhy na tolik pozitivním a potěšujícím faktu, že se stále více lidí dožívá vyššího věku? Nepochybně lékařské vědě. V gerontologické literatuře se nejčastěji udává jako limitní naděje dožití – průměr za obě pohlaví – 85 let (tohoto limitu již dosáhly ženy v Okinawě v Japonsku (Renzetti, Curran, 1999, s. 462–463)).

Skutečnost, že přibývá počet starší generace, znamená pro společnost i řadu problémů, nad kterými se minulé generace ani nepozastavily, neměly k tomu důvod. Dnešní doba se vyznačuje kultem zdravých a podnikavých mladých lidí, kteří žijí mnohdy pouze

přítomností a vše kolem je v tom jen utvrzuje; z televizních reklam a billboardů je možné se domnívat, že na světě žijí jen děti a mladí lidé. Nám všem je tak vsugerovávána zvláštní filozofie, v níž je vyzdvihována pouze jedna etapa života. Jedná se zřejmě o výrazné upřednostňování mladších, kteří jsou viděni jako nová možnost a šance lepších dní.

Nebezpečí, jemuž mohou být senioři obecně ve společnosti vystaveni, je spatřováno především ve věkové diskriminaci (ageismu), v generační intoleranci, v maladaptaci na stáří a s ní spojenou změnou sociálních rolí (penzionování), dále v ekonomickém znevýhodnění (znemožňující uspokojit potřeby přiměřené dané společnosti, zvláště v souvislosti s ovdověním (Kalvach, 1997, s. 122–123)) a také v osamělosti.[5]

Problém věkové diskriminace se stává závažným zvláště v posledních letech. Lidem staršího věku současná společnost nenabízí takové možnosti jako lidem mladším. Věková hranice se mnohdy stává jakýmsi mezníkem pro posuzování „kvality člověka". Ageismus je podporován ekonomicko-sociálními problémy a společenskými představami podceňujícími stáří. Věková diskriminace může vést až k tzv. věkové segregaci (vyčleňování ze společnosti).

V důsledku toho se tak řada lidí dívá s obavami, a možná i s beznadějí na období stáří. Neuvědomují si však, že jako každé životní období má i stáří jak své stinné stránky, tak i svoje šance. Může to být období, kdy člověk překročí svoje každodenní starosti, nabude vnitřní svobodu, nový náhled na život. Není pravidlem, že lidé staršího věku musí nutně podávat horší výkony než lidé mladší. Někdy tomu může být přesně naopak. Starší lidé jsou obohaceni mnoha zkušenostmi a dokáží si poradit v různých životních situacích.

„Oblast, ve které se nejčastěji shledáváme s věkovou diskriminací, je především zaměstnanost. Někdy se udává, že lidé starší padesáti let mají stejné problémy sehnat práci jako je tomu u absolventů škol. Jsou to častěji právě ti starší, kteří nakonec zaměstnání neseženou, a tak je v nich postupně budován pocit vlastní neschopnosti, neužitečnosti a nespokojenosti."[6]

Předpokládá se, že neblahá situace nezaměstnanosti na základě upřednostňování určité věkové skupiny se v průběhu několika dalších let ještě zhorší.

Pokles intenzity ekonomické aktivity u seniorů se výrazněji projevil u žen než u mužů.[7] Uvedené kvantitativní údaje však mnohdy nevypovídají o pohlavně specifické míře

---

[5] V citované gerontologické literatuře jsou zmiňovány i výzkumy, které zjišťovaly – jak ovlivňuje délku života samota nebo život bez partnera. Většina studií uvedla, že hůře jsou na tom ti, kdo žijí o samotě. Výzkum vědců z bostonské Harvard School of Public Health ale tvrdí opak. Výzkum byl proveden na ženách, které se obecně dožívají vyššího věku a zůstávají tak ve stáří častěji osamoceny. Podle výzkumu nejsou samostatně žijící ženy více izolovány a ani nemají větší míru zdravotního rizika než ženy, které žijí s partnerem. Naopak, ženy žijící samy mají prý lepší výsledky v parametrech duševního zdraví než jejich vrstevnice žijící s partnerem.

[6] Gerontologie [online]. c 2000, poslední revize 20.11.2000 [cit. 2004 – 02 – 16]. Dostupné z: <www.faf.cuni.cz/Gerontology>

[7] „V období mezi sčítáními 1991 a 2001 klesla intenzita ekonomické aktivity mužů ve věku 60–69 let vždy zhruba o 4 procentní body, což ovšem v mladší pětileté skupině představovalo 13 %, ve starší však 24 %. E věku nad 70 let zůstala intenzita ekonomického zapojení již na velmi nízké úrovni (jen každý dvacátý šestý muž – v roce 1991 ještě každý šestnáctý). Zhruba o 4 procentní body se snížil ukazatel také v souborech 60–64letých, resp. 65–69letých žen. To znamenalo, že zatímco v roce 1991 byla ekonomicky činná každá šestá žena ve věku 60–64 let a každá desátá ve věku 65–69 let, v roce 2001 to byla již jen každá osmá resp.

nezaměstnanosti. Ve stáří dochází především u žen k vertikalizaci příbuzenských sítí, zesílení vazeb starších žen na děti, vnoučata a mnohé ženy jsou nezaměstnané „dobrovolně" – s největší „samozřejmostí" převzali zodpovědnost za domácnost, výchovu dětí a také za péči o nesoběstačné osoby. Osobní a každodenní péče o ještě starší členy rodiny je součástí tradiční struktury ženských rolí; vzhledem k vyššímu věku pečujících bývá tato péče depresivní a přetěžující, mnohdy vedoucí k sociální izolaci.

Pečujícími jsou právě ženy ve středním a starším věku – dcery, neboť ty pečují o nemohoucí rodiče častěji než muži – synové (Sýkorová, 2002, s. 208–213).

Ekonomické potíže starších žen se přímo vztahují k jejich pracovní kariéře a mzdě, kterou v průběhu svého produktivního věku vydělávaly – menší výdělek žen oproti mužům je skutečností, diferenciace důchodového věku žen podle počtu vychovaných dětí a následné finanční znevýhodnění oproti ženám, které neporodily žádné dítě, rovněž přerušované zaměstnání z důvodu péče o děti nebo staré rodiče omezují nejen pracovní příležitosti žen, ale i možnost navýšení penzijních dávek[8]. V případě úmrtí muže nebo v případě rozvodu se pak velmi rychle ukáže, v jak špatném postavení se ženy nacházejí.

„Ženy jsou neúměrně zastoupeny mezi lidmi, kteří žijí v chudobě, ale tyto statistiky zakrývají fakt, že mezi chudými je obrovské procento starších žen, které žijí v jednočlenné domácnosti. Přibližně 58 % populace starší 65 let je ženského pohlaví, ale ženy mezi starší populaci tvoří více než 70 % chudých a více než 80 % chudých mezi starší populací, kteří žijí v jednočlenné domácnosti. Dvě třetiny starších lidí, kteří žijí v jednočlenné domácnosti, jsou vdovy. Většina starších vdov se potýká s chudobou. Do roku 2020 bude chudoba u starší populace téměř výhradně problémem starších žen. Čím déle žijí, tím více poroste pravděpodobnost, že spotřebují svoje úspory a sklouznou tak pod hranici chudoby." (Ranzetti, Curran, 1999, s. 462–463).

Ve třetím světě je stará žena jen dalším hladovým krkem, který musí být nasycen. V zemích jako Rusko a Vietnam je z důvodu války přebytek žen. V Indii dokonce existuje jedno přísloví: „Porodit dceru je jako zalévat sousedovo pole".

Starší ženy jsou nejchudší[9] vrstvou obyvatel světa, mnoho z nich nemá střechu nad hlavou a jejich život za něco stojí, pouze ujmou-li se jich příbuzní. Na světě neexistuje země, která by zacházela se ženami stejně spravedlivě jako s muži.

Problémy starých osamělých žen jsou zcela na okraji zájmu nejen odborníků, ale především politiků. Zviditelnit starší ženy považuji za nutnost. Některé z žen mají totiž o sobě špatnou anebo nejasnou představu. Ženy obecně, nejen starší, tak, jak skutečně

---

sedmnáctá. Ve věku nad 70 let pracovala v době sčítání 2001 pouze jedna žena ze sta." Očekává se, že se tyto trendy v dalších letech budou zvyšovat. Kučera, M. Intenzita ekonomické aktivity starších osob v podmínkách demografického stárnutí. In.: *Zpravodaj České demografické společnosti.* 29/2003, s. 2–4.

[8] *...nároky důchodců na životní styl po roce 2010 budou s těmi dnešními nesrovnatelné. Z tohoto důvodu tedy představa pozdějšího odchodu do důchodu bude vnímána jako šance prodloužit si pracovní kariéru, a tím také jako šance, která prostřednictvím relativně slušných úspor na stáří umožní naplnit aktivity plánovaného důchodcovského životního stylu.* rabušic, L. 1998. Časové aspekty českého důchodového věku. In.: Sociologický časopis, 3/ 34, s. 281.

[9] Jsme si však vědomi, že chudoba je fenomén, který má nejen socio-kulturní a ekonomickou dimenzi, ale i dimenzi politickou.

vypadají se v médiích neobjevují. Z toho pak jednoduše vyvozují závěr, že nejsou dost dobré, hezké nebo zajímavé (posuzovat, co je ošklivé a co hezké, nás totiž naučily mužské oči). Být ženou, a k tomu být stará, znamená být dvakrát neviditelná. Feministické hnutí se právě zasazuje o to, aby byly ženy (bez ohledu na věk) vnímány jako individuality a nejen jako reprezentantky svého pohlaví. Uvedený požadavek se týká, dle mého názoru, nejvíce starších žen – aby tyto ženy nemusely způsobem svého života naplňovat pouze očekávání společnosti (tradiční konstrukty rolí), ale mohly i ve starším věku dát svému životu individuální podobu.

„S vysokou pravděpodobností, hraničící s jistotou, lze konstatovat, že demografické stárnutí obyvatelstva ČR bude ve srovnání s většinou evropských zemí mimořádně intenzivní a společnost postaví před problémy dosud nikdy neřešené." (Kretschmerová, Šimek, 2004, s. 99).

Stárnutí a růst počtu seniorů je nákladnou záležitostí pro každou zemi, a to nejen z hlediska zdravotní a sociální péče. Jde především o vytváření podmínek pro rovnoprávný, aktivní život seniorů, tj. odstraňovat příčiny nepřípustného omezování základních práv a svobod z důvodu věku a pohlaví.

Mezigenerační napětí považuji za jeden z možných sociálních problémů budoucnosti. Pokud vezmeme v úvahu, že náš kontinent pomalu vymírá, a že bude stále těžší, aby menší počet ekonomicky produktivních lidí uživil rostoucí počet seniorů a srovnáme to s tím, jak klesá úcta ke stáří, k lidskému životu vůbec a jak se mnohdy posiluje utilitaristická a sobecká orientace v lidech, tak se dá očekávat, že napětí mezi generacemi může patřit k velkým budoucím sociálním problémům. Toto uvědomění může být na jedné straně hrozbou, na straně druhé impulsem k jinému pojetí života a samotného stáří. Netřeba dodávat, že je to i otázka výchovy mladé generace.

LITERATURA

ČERVENKOVÁ, A. – KOTÝNKOVÁ, M. 2001. Začlenění seniorů v sociální struktuře soudobé společnosti. In.: *Sociální politika*, 6/ 27, s. 14. ISBN 80-238-7234-6

ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD. 2001. *Statistická ročenka České republiky 2001*. Scientia, Praha,s. 124. ISBN 8071832502

FIALOVÁ, L. 2004. Svět na prahu 3. tisíciletí pohledem demografie. In.: *Zpravodaj České demografické společnosti.* 33/2004, s. 3.

GERYLOVÁ, A. – HOLČÍK, J. 2000. *Vývoj střední délky života ve dvacátém století a jejich rozdílů podle pohlaví.* In.: *Demografie,* 2/ 42, s. 85 – 87.

LUY,M. 2002. Warum Frauen länger leben – Erkenntnisse aus einem Vergleich von Kloster – und Allgemeinbevölkerung. Wiesbaden: Bundesinstitut für Bevölkerungforschung beim Statistischen Bundesamt, 2002, 164 s. In.: ŘEZANKA,M. 2004. Proč žijí ženy déle? *Demografie,* 2/46, s.127.

KALVACH, Z. 1997. Úvod do gerontologie a geriatrie. Karolinum, Praha. ISBN 80-7184-366-0

KRETSCHMEROVÁ,T. – ŠIMEK, M. 2004. Projekce obyvatelstva České republiky do roku 2050. In.: *Demografie*, 2/46, s. 95–99.

MAŠKOVÁ,M. 2003. Perspektivy populačního stárnutí v Evropě. In.: *Zpravodaj České demografické společnosti,* 30/2003, s. 1–3.

MOŽNÝ, I. 1998. Stáří a nespojitý běh života. In.: Sociologický časopis, 3/ 34, s. 264.

PACOVSKÝ, V. 1997. *Proti věku není léku? Úvahy o stárnutí a stáří.* Karolinum, Praha. ISBN 80-7184-486-1
PACOVSKÝ, V. 1990. *O stárnutí a stáří*. Avicenum, Praha. ISBN 80-201-0076-8
RABUŠIC, L. 1998. Časové aspekty českého důchodového věku. In.: Sociologický časopis, 3/ 34, s. 281.
RENZETTI, C. M., CURRAN, D. J. 1999. *Ženy, muži a společnost.* Karolinum, Praha. ISBN 80-246-0525-2
SÝKOROVÁ, D. 2002. Staří lidé v rodině. In.: *Etika a sociální deviace*. *Etika a sociální deviace.* Nakladatelství Olomouc, Olomouc, s. 208–213. ISBN 80-7182-049-0

SUMMARY

One of the most stable differences appearing between the sexes, which can be observed in the contemporary industrial societies, is the fact that on average women live longer than men. The difference in life expectancy of men and women is reflected in predominance of women in the population of the elderly people. The stated fact has strong impacts not only on the economic level, but also on the cultural andsocial ones.

KEY WORDS
population, age, older women, devalvation of old, ageism

PhDr. Jitka Skopalová, Ph.D.
Katedra společenských věd PdFUP v Olomouci
Žižkovo nám. 5
771 40 Olomouc
tel: 585 635 409
skopalov@pdfnw.upol.cz

ACTA UNIVERSITATIS PALACKIANAE OLOMUCENSIS
FAKULTAS PHILOSOPHICA
SOCIOLOGICA – ANDRAGOGICA 2005 TŘETÍ VĚK TROJÍ OPTIKOU

Fenomén vdovství

Naděžda Špatenková

Tento příspěvek vznikl v rámci projektu *Senioři ve společnosti. Strategie zachování osobní autonomie*, reg. č. 403/02/1182, podporovaného Grantovou agenturou ČR.

Vdovství je „rodinný stav vzniklý úmrtím jednoho z manželů, zakládající specifickou sociální situaci odlišnou od situace po rozvodu či jiném zániku manželství" (Vodáková, 1996, s. 1366). Jedná se o významnou životní událost, která s sebou přináší většinou radikální změnu životního způsobu, často i změnu sociálního postavení, životní úrovně, případně i prestiže, omezení sociálních kontaktů a nutnost socializace v nové životní roli – roli vdovy a vdovce. Důležité je, v jakém věku k ovdovění dojde a zda tato událost zakládá krátkodobý, dlouhodobý či trvalý stav (Vodáková, 1996, s. 746). Zmiňované sociální důsledky ovdovění mohou být totiž eliminovány opětovným sňatkem. K případnému dalšímu sňatku však zpravidla dochází především u osob v produktivním věku – nikoliv v postproduktivním. Mezi důležité faktory, které ovlivňují šanci ovdovělých na nalezení partnera, patří zejména věk a pohlaví pozůstalého. V mladším věku je nalezení nového partnera snadnější, s postupujícím věkem počet nezadaných ubývá. Nejhůře hledají adekvátního partnera ženy ve vyšším věku. Statisticky je sedmkrát pravděpodobnější, že se muž – vdovec ožení, než že se žena – vdova provdá.[1] V důsledku *„mužské nadúmrtnosti"* se ženy dožívají oproti mužům vyššího věku, v naší populaci je tak mnohem více vdov než vdovců.[2] Jednoznačná převaha žen v seniorské populaci pak značně redukuje jejich šance na vytvoření nového partnerského vztahu. **V případě seniorů tak může být vdovství již stavem trvalým, *„doživotním"*.**

Ovdovění ve stáří má oproti ovdovění v jiných věkových kategoriích značná specifika, kterým by rozhodně měla být v sociálních vědách věnována zasloužená pozornost. Přesto doposud není v české odborné literatuře toto téma dostatečně zpracováno (např. Haškov-

[1] Srov. statistické ročenky Českého statistického úřadu.
[2] Srov. tamtéž.

cová, 1990; Kubíčková, 2001) a ani na poli empirického výzkumu se mu badatelé příliš nevěnují (Marris, 1956[3], Gorer, 1965, Parkes 1978, 1996, Parkes a Weiss, 1983[4]). Ani náš[5] výzkum *„Senioři ve společnosti. Strategie zachování autonomie"* primárně nezkoumal fenomén ovdovění. Protože je však tento sociální jev v seniorské populaci hojně zastoupený, nebylo možné se ho v rámci výzkumu[6] nedotknout. Senioři[7] se často rozhovořili o svém zemřelém životním partnerovi, ačkoliv dotazy tazatelů směřovaly k reflexi aktuálního vztahu, vztahu s žijícím partnerem. Většina seniorů vzpomínala na svého životního partnera velmi pozitivně. Pochopitelně musíme počítat s jistou mírou idealizace vůči zemřelému manželovi, která je integrální součástí procesu truchlení. Přesto můžeme předpokládat, že tito senioři prožili spokojené manželství a měli se svým partnerem pozitivní vztah. Senioři – respondenti totiž charakterizovali svůj vztah k partnerovi s nejvyšší frekvencí tak, že *„partner byl moje všechno", „byl mi blízký", „byla to moje rodina*" (uvedla čtvrtina seniorů, z celkového počtu odpovědí tyto formulace tvoří dvě pětiny). Respondenti odkazovali na dlouholeté soužití, zmiňovali životní oporu, kterou v partnerovi měli a poukazovali na *„vzájemné porozumění", „pomoc a podporu", „úctu, ohleduplnost a lásku"* (Sýkorová, 2003, s. 41–42).

Citace z výpovědí respondentů – seniorů:

Např. 80letá žena, která ovdověla před 20 lety/2389–91: *„...to už tak bývá, že je manžel důležitý, ne?" „...No tak normálně, někdy jsme se pohádali, a to většinou kvůli děcek, ale byla to spíš taková přeháňka." ...„Manžel byl pro mě veliká opora, hlavně v době, když jsem zjistila, že nebudu mít děti. Měli jsme dobré manželství."* (77letá paní, která je 21 let vdovou/1080–1), *...„Manželka mi byla oporou, povídali jsme si*

[3] Peter Marris je jedním z mála autorů, které zajímal sociální život ovdovělých. V roce 1956 publikoval neopominutelné dílo „Vdovy a jejich rodiny" *(Widows and Their Families),* kde analyzuje rozhovory se 72 vdovami z dělnické třídy. Marris se zabýval sociálními kontakty vdov s jejich vlastní a manželovou rodinou a také sociálními problémy, s nimiž se vdovy po smrti svého manžela potýkaly.

[4] Tzv. Bethlemská, Bostonská, Harvardská a Londýnská studie.

[5] Výzkumný projekt *„Senioři ve společnosti. Strategie zachování osobní autonomie",* podporovaný Grantovou agenturou České republiky (pod registračním číslem 403/02/1182), se zaměřuje na udržení osobní nezávislosti a sociální integrace starších osob v závislosti na jejich materiálních a sociálních zdrojích. Je veden snahou porozumět chování seniorů, způsobům, jimiž zvládají každodenní život i životní krize. Význam výzkumu podtrhuje závažnost sociálně ekonomických aspektů demografického stárnutí populace a fundamentálních změn souvisejících s transformací české společnosti (Sýkorová, 2003, s. 5). Členy výzkumného týmu jsou: Dana Sýkorová, Oldřich Chytil, Ivana Loučková, Radka Popelková, Alice Příhodová, Naděžda Špatenková a Tomáš Šobáň.

[6] Výzkum propojoval kvantitativní a kvalitativní výzkumné strategie. Kvantitativní přístup byl použit pro zjištění podmínek a identifikaci zdrojů umožňujících relativní autonomii seniorů *(metoda matematicko-statistická a typologická založená zejména na technice semistrukturovaného interview a při zpracování dat na faktorové analýze a metodě lineárního dekompozičního algoritmu LINDA, doplňujících běžné statistické postupy).* Kvalitativní přístup byl aplikován na vyhledávání strategií zvládání každodenního života, vyrovnávání se s událostmi životního cyklu a životními krizemi, tj. strategií zachovávání relativní osobní autonomie, a jejich sociální reprezentaci.

[7] Výzkumný soubor tvořilo 317 dotázaných seniorů, z toho 124 mužů a 193 žen minimálně 60-ti letých, bez ohledu na jejich ekonomickou aktivitu. Respondenti žili samostatně ve vlastní domácnosti nebo s rodinou dětí či jinými příbuznými v Moravskoslezském kraji.

i hádali, ale byl to krásný čas." (72letý muž, jeden rok vdovec/2014–5), ...*„Manžel byl velikou oporou v mé nemoci".* (70letá žena, 16 let ovdovělá, těžce nemocná – 40 let v invalidním důchodu/3625), ... *„...byl to hodný člověk..."* (60letá žena, dva roky vdovou/762) *„...[s manželkou] jsme žili dlouho a měli se rádi a teď už není... jsme se poškorpili a teď mi to chybí..."* – krčí rameny, zřejmý pocit osamění... (74letý muž, dva roky vdovcem/1488, 1497), ... *„rozuměli jsme si spolu..."* (79letá žena, 28 let ovdovělá/2889), *„... hezký vztah..."* (stýská se jí) (81letá paní ovdovělá před osmi lety/2522), ... *„...moc jsme si vždy rozuměli, byl mi oporou, rádcem..."* (před šesti lety ovdovělá 72letá žena/2819–20), ... *„...žili jsme spolu 60 let, ... velmi dobrý vztah, poslední tři roky před smrtí jsem ho vozila na kolečkovém křesle. Byla bych raději, kdyby žil, ještě bych se o něj dokázala postarat..."* (88letá žena, osm let vdovou/519–522)

Případy, kdy ovdovělý nechtěl o zemřelém partnerovi hovořit, se vyskytly jen minimálně, např. 72letá žena ovdovělá před dvěma roky/4664. Lze však předpokládat, že tato žena se stále nacházela v procesu hlubokého zármutku a že toto téma bylo pro ni příliš živé a citlivé (srov. Kubíčková, 2001).

Výsledky našeho výzkumu jednoznačně potvrzují, jaký význam pro seniory jejich životní partner má, respektive měl. Manželství totiž „představuje ve stáří centrální a integrativní vztah, který většinou pozitivně ovlivňuje pocit životní spokojenosti" (Sýkorová in Špatenková, 2004, s. 64). Starší manželé vůči sobě vystupují jako primární pečovatelé, jimž eventuálně poskytují děti jen doplňkovou pomoc. Výsledky kvalitativní analýzy záznamů semistrukturovaných rozhovorů *(v nichž se respondenti soustředili hlavně na péči o sebe, členy domácnosti, domácnost, dům a zahradu)* ukazují, že senioři spoléhají především právě na životního partnera a „rodinu", tj. dospělé děti[8] (Sýkorová, 2003, s. 35). Životní partner taktéž významně saturuje mnohé psychosociální potřeby seniorů, včetně potřeby bezpečí, lásky, úcty, seberealizace, sdílení a komunikace (srov. Mennemann, 1998). S ohledem na význam partnerského vztahu v seniorském věku *(spokojený partnerský vztah se v našem výzkumu v pořadí hodnot podle průměrné intenzity důležitosti pro respondenty objevuje na druhém místě, hned po dobrém zdraví[9]),* je pochopitelné, že pouhá anticipace ztráty životního partnera vyvolává u seniorů hluboké obavy. Strach ze smrti partnera může pro seniory představovat mnohem větší problém, než strach z vlastní smrti a vlastního umírání.

Citace z výpovědí respondentů – dospělých dětí*[10]*:
„Ano, cítí se bezradní a mají strach v případě nemoci jednoho z nich." (R–80), ...*„Taky se bojí toho, až jednou jeden z nich zůstane sám".* (R–20), ...*„Mají strach z nemocí, bojí se, aby neztratili jeden druhého."*

[8] Ženy ponejvíce spoléhají samy na sebe, případné zdravotní omezení, které senioři sami považují za hlavní limitu soběstačnosti, se snaží zvládat samy, svojí vůlí (*„musím!"*), reorganizací času a prostoru, rezignací na některé činnosti nebo na preciznost výkonu. Druhé lidi vidí spíše jako „latentní matrici mobilizovatelné v případě potřeby" (Riley, 1983). Ženatí muži spoléhají nejvíce na manželku, ovdovělí kompenzují absenci životní partnerky většinou jinou příbuznou ženou, např. sestrou, eventuálně přítelkyní (Sýkorová, 2003, s. 35).

[9] V našem výzkumném souboru jsme nezaznamenali žádné zásadní změny oproti hodnotovým hierarchiím populace – na předních místech stojí vždy zájem o vlastní zdraví a nejbližší okolí, tj. rodinu a přátele (Loučková in Sýkorová, 2003, s. 59–60).

[10] Nedílnou součástí výzkumu seniorů byl subvýzkum věnovaný jejich dospělým dětem. Tohoto subvýzkumu se účastnilo 294 osob, z toho více než polovinu tvořily ženy (54,8 % oproti 45,2 % mužů). Objektem rozhovoru

(R–53), ...*„Mají strach, že se jim něco stane, zůstanou jeden bez druhého.“* (R–66), *„...má strach ze smrti partnera.“* (R–83)

Náš výzkum poukázal také na to, že **větším problémem než stáří je pro seniory právě ztráta životního partnera.**

Citace z výpovědí respondentů – dospělých dětí:
„Matka se se stářím smířila mnohem lépe než se smrtí muže, i když odchod ze zaměstnání pro ni také nebyl lehký.“ (R–127) *„Se stářím se vyrovnává dobře – nemá depresi ze stáří. Hůř nese ovdovění.“* (R–167)

Smrt životního partnera představuje jednu z nejnáročnějších životních situací vůbec[11] a může potencovat stav krize (srov. Špatenková, 2004). Precipitorem krize je v tomto případě ztráta – ovšem nejen ireverzibilní ztráta životního partnera *(manžela/manželky)* smrtí, jedná se o celý komplex souvisejících ztrát.[12] Vdova/vdovec totiž ovdověním neztrácí „jen“ partnera, ať už byl jejich vztah jakýkoliv, ale také např. společně vytvořené zvyky a rituály, společné plány, touhy a očekávání do budoucna, výhody a jistoty vyplývající ze života v páru – pocit bezpečí, pocit vzájemné podpory, pocit sounáležitosti a porozumění s někým blízkým, roli manžela/manželky se vším, co tato role přináší apod. Kromě těchto ztrát může ovdovělý pociťovat také ztrátu finančního zabezpečení a dosavadního životního standardu, narušení či ztrátu vztahů s některými lidmi ze svého sociálního okolí, ale také může třeba ztratit přesvědčení v řád a bezpečnost světa kolem sebe, víru v Boha apod. V souladu s Mitchellem a Andersenem (in Taročková, 1995) můžeme různé aspekty ztráty identifikovat následovně:

1) Materiální ztráty;
2) Intrapsychické ztráty;
3) Funkcionální ztráty;
4) Systémové ztráty;
5) Rolové ztráty;
6) Vztahové ztráty.

1) Materiální ztráta znamená nejen ztrátu nějakého materiálního objektu, ale také např. zhoršení finanční situace po smrti životního partnera, který se spolupodílel na

byl v 45,4 % (ABS 133) vlastní rodič, což je pravděpodobně do jisté míry dáno preferencí tazatelů. Průměrný věk dospělých dětí činil 45,3 let, modální věkovou jednotkou jsou 40letí (26 osob, tj. téměř každý desátý) a modální věkovou skupinou 46–50letí. Těžiště souboru se koncentrovalo do věkového rozmezí 46–55 let, respondenti tohoto věku tvoří více než tři čtvrtiny souboru.

[11] V Holmes-Rahově klasifikaci náročných životních událostí zaujímá smrt životního partnera nejvyšší příčku a je jí přidělen nejvyšší bodový skór, stejně tak jako v revizi této škály De Mausem (Špatenková, 2004, s. 20–21; Musil, 1996, s. 68–69).

[12] „Úmrtí manžela nebo manželky v sobě zahrnuje mnoho dalších ztrát. Bezpečí, radost, přítomnost partnera, se kterým jsme společně rozhodovali a vedli domácnost, mizí s milovanou bytostí.“ (Pichaud, Thareauová, 1998, s. 30)

financování domácnosti.[13] Ačkoliv bylo subjektivní hodnocení finanční situace našimi respondenty relativně příznivé *(zhruba třetině respondentů finance „rozhodně stačí", dalším dvěma pětinám „spíše stačí", občasné potíže přiznává pouze více něž desetina z nich (příjem „stačí jak kdy"), jen necelá desetina tvrdí, že „spíše nestačí" a počet těch, kteří „nemohou vyjít s příjmem vůbec", byl statisticky zanedbatelný)*, téměř všichni respondenti ze souboru užívají různé strategie šetrného hospodaření *(vyjma přibližně desetiny, tj. asi 46 seniorů, kteří se „příjmy nezabývají")* (Sýkorová, 2003, s. 36–37). Lze tedy předpokládat, že ztráta, příp. omezení (např. kompenzace formou vdovčího/vdoveckého důchodu) tohoto finančního zdroje nebude pro seniory zanedbatelná a může být zdrojem dalších sekundárních stresů už v tak náročné životní situaci. Materiální ztráta znamená ale také např. ztrátu důvěrně známého prostředí, např. v důsledku rozpadu domova (ve smyslu „pocitu domova"[14]) v souvislosti se smrtí životního partnera, případně v důsledku opuštění domova (např. přestěhování se). Tato ztráta domova zahrnuje např. ztrátu bezpečí, protože právě domov bývá nejčastěji popisován v emocionálních termínech – jako bezpečné místo, někde, kde je nám dobře, kde máme své kořeny, kam patříme. Ztráta, resp. zpřetrhání těchto „kořenů" může vyvolat pocit ztráty minulosti – „všechno je pryč" (Špatenková, 2004a, s. 57–58). I když ztráta domova po ovdovění aktuálně nenastala a senioři setrvávají v dosavadním bydlišti, ztrátu domova do jisté míry anticipují *(každá uvědomovaná ztráta i její předjímání však vede k prožitku smutku)*. Právě ovdovělí *(a rozvedení)* častěji než sezdaní počítají do budoucna s institucionalizací – přesídlením do penzionu pro seniory či domova s pečovatelskou službou. Sezdaní, příp. ti, kteří žijí v partnerském vztahu, v tomto ohledu spoléhají na vzájemnou pomoc partnera. Pro ovdovělé je pak domov důchodců nejčastějším řešením.

2) Intrapsychické**, vnitřní **ztráty jsou obtížněji postřehnutelné, proto nemusí být vždy plně uvědomované, ačkoliv mohou být prožívané („Vlastně ani nevím, proč je mi tak smutno..."). Jedná se například *o ztrátu naděje, vzdání se plánů do budoucnosti, rozbití nějakého ideálu* apod. I když tento typ ztráty většinou souvisí s nějakými vnějšími událostmi, v našem případě ovdověním, je ryze vnitřní (intrapsychickou) zkušeností. Nezřídka také to, co jedinec ztratil, bylo jeho přáním, snem, nadějí či nejniternějším tajemstvím, o kterých nikdo jiný nevěděl. Z těchto důvodů může zůstat intrapsychická ztráta skrytou životní událostí, o které se ostatní nemusí vůbec dozvědět (Bright, 2000). Typickým příkladem intrapsychické ztráty u seniorů je *ztráta očekávání* a *představ ve vztahu k budoucnosti* („Myslela jsem si, že budeme teď víc spolu, že prožijeme krásný podzim života, že budeme

[13] Finanční situace ovdovělých žen ve starobním důchodě se po smrti manžela citelně zhoršuje. Teoreticky by sice neměly být důchody žen nižší než důchody mužů, ale ve skutečnosti tomu tak často je. Důvodem je existence platové diskriminace žen (z nižšího platu je nižší důchod). Právě starobní (příp. invalidní) důchod je podle očekávání nejvýznamnějším zdrojem příjmu seniorů v našem výzkumu – uvedli ho téměř všichni respondenti (Sýkorová, 2003, s. 36).

[14] Již Gorer formuloval úvahu, že „žalem zasažené vdovy nemají ani důvod, ani jim není příjemné chodit ven, zatímco vdovci nemají chuť ani důvod se vracet domů" (Gorer, 1987, s. 100). Vdovci mají tendenci vyhýbat se návratům do prázdného bytu. Příchod domů, kde tak citelně postrádají „ducha manželky", v nich reaktivuje uvědomění si ztráty (Kubíčková, 2002, s. 222).

chodit na procházky, venčit pejska a tak... A on mi umře a nechá mě tady samotnou...“). Očekávání můžeme identifikovat na několika rovinách a to (Banmen, 2001):

- očekávání od sebe;
- očekávání od druhých lidí;
- očekávání druhých lidí od nás.

Očekávání od sebe může mít různý charakter, může mít např. podobu očekávání zvládání každodenních činností, „normálního fungování“. Konkrétně může znamenat např.: „Myslela jsem si, že to zvládnu, ale nezvládám to...“. Jak se v našem výzkumu ukázalo, zvládání každodenních činností je u ovdovělých seniorů relativně nejhorší. Ostatní senioři se ke zvládání každodenních činností vyjadřovali spíše pozitivně – *„všechno zvládám“, „snažím se“* nebo akcentují vůli a svoji samostatnost, autonomii. Pozitivnější vztah ke zvládání činností a méně rezignace *(výrazné spoléhání na druhé, „nedá se bohužel nic dělat“)* mají osoby žijící v manželství (A=0,797) a pak rozvedení (0,696). Relativně nejpasivnější a nejpesimističtější přístup zastávají právě ovdovělí (0,536).

Očekávání od druhých lidí pak zahrnuje především představu pomoci a opory ovdovělému ze strany sociálního (především nejbližšího) okolí. Tato je ovdovělými očekávána zejména od dospělých dětí, které byly v gradientu vztahů zaznamenávány obvykle na kružnicích nejbližších středu. (Sýkorová, 2003, s. 42) Právě ovdovělí podle analýzy výsledků výzkumu na děti spoléhají nejvíce (ze všech skupin podle rodinného stavu), dospělé děti pro ně představují nejdůležitější zdroj pomoci.

Očekávání druhých lidí od nás zahrnuje zejména představu ostatních (zpravidla opět dospělých dětí, příbuzných, přátel, známých, sousedů), že se ovdovělý se ztrátou životního partnera brzy vyrovná. Překonání zármutku je však navýsost individuální záležitostí a ačkoliv se předpokládá, že po nějaké době od ovdovění se pozůstalí s touto situací vyrovnají (srov. Haškovcová, 2000), klinická šetření (srov. Silverová, Wortmanová in Mohapl, 1992) ukazují, že řada lidí, především seniorů to nedokáže akceptovat nikdy.

Nejsou-li očekávání naplněna, následuje negativní reakce. Nenaplněná očekávání se pak projevují jako smutek, zklamání, hněv, bezmocnost, nízká sebeúcta apod. – to všechno se pochopitelně promítá do sebepojetí seniora. Ztráta blízkého člověka sama o sobě představuje výrazný zásah do sebepojetí pozůstalých, jejich identity a integrity. Ovdovělí senioři mohou mít pocit, že se jejich svět zhroutil, že jejich život ztratil smysl. Analýza výsledků našeho výzkumu například ukázala, že ovdovělí sami sebe považují na staré.[15] Na doplňující otázku: *„Od kdy se cítí být starý/stará?“* nejčastěji odpovídali: *„od té doby, co jsem sám, od té doby, co mi zemřel partner.“*

[15] K výpovědi na toto téma byli senioři vybídnuti otevřenými otázkami: *„Starších lidí ve společnosti přibývá. Kdo je obecně lidmi považován za starého, od kdy a jaké vlastnosti jsou starému člověku připisovány?“* a *„A co Vy – považujete se za starého člověka? Pokud ano: Od kdy se cítíte být starý/á? Podle jakých příznaků tak soudíte?“* (viz Sýkorová, 2003, s. 49). Právě odpověď na dílčí část druhé otázky se ukázala jako klíčová – *„od té doby, co jsem sám, od té doby, co mi zemřel partner“.*

3) Funkcionální ztráty představují určité zdravotní problémy *(ztráty funkcí těla)*, které mohou přinášet ztrátu nebo zhoršení kvality života seniorů. Problematice subjektivního hodnocení zdravotního stavu seniorů jsme se v rámci našeho výzkumu poměrně široce věnovali, protože zdraví je důležitou podmínkou soběstačnosti, autonomie seniorů. Zdravotní stav a stupeň soběstačnosti totiž představují faktory, které významně determinují životní způsob ve stáří a potažmo tak i stupeň integrace seniorů do společnosti. Pokusili jsme se postihnout „prožívání" zdravotního stavu seniorem po přečtení kompletní baterie otázek, mnohdy celého textu výpovědi a posoudit ho na tříbodové škále – pozitivní, smířlivý, pesimistický přístup.[16]

Tab. č. 1 Prožívání zdravotního stavu dle rodinného stavu

Prožívání zdravotního stavu	**Rodinný stav %**			
	manželé	rozvedení	ovdovělí	svobodní
1. optimisticky (dobrá nálada, nepřipouští si, snaha)	62,1	65,0	40,7	50,0
2. smířlivě *(„jako všichni mého věku", „co můžu chtít", „může být hůř")*	29,8	25,0	46,3	10,0
3. pesimisticky	8,1	10,0	13,0	40,0
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0
n	124	20	108	10
Nepřiznává potíže	17	2	5	2
Přímá míra asymetrie A	0,540	0,550	0,227	0,440

Výpovědi osob žijících v partnerském vztahu (sloučili jsme manžele a žijící s druhem, družkou) a rozvedených vyznívají optimističtěji – optimisticky se snaží prožívat více než 3/5 respondentů z obou skupin. (V našem případě se jednalo o osoby rozvedené většinou již více let a uplynulá doba od rozvodu byla dostatečná k adaptaci). Podstatně menší podíl ovdovělých se vyslovil v tomto smyslu („jen" 2/5). Ovdovělí častěji než ostatní zaujímají „smířlivý" či rezignovaný postoj (2/5 oproti téměř 30 % seniorů žijících s životním partnerem a 1/4 rozvedených). Pořadí podle četnosti pesimisticky vyznívajících odpovědí:

[16] Ukazuje se, že rozdíly v prožívání zdravotního stavu jsou statisticky významně závislé na pohlaví seniorů. U výrazně menšího počtu žen než mužů vyznívají odpovědi optimisticky (43,3 a 56,5 %), naopak ženy častěji vyjadřují smířlivý, resp., rezignovaný postoj (35 % a 27,8 %), a podstatně vícekrát jsou pesimistické (15 % a 2,7 %). Při hodnocení tohoto faktu musíme vzít do úvahy strukturu souboru podle pohlaví a věku zahrnující více žen ve vyšších věkových skupinách *(v důsledku „mužské nadúmrtnosti"),* v nichž lze předpokládat i větší výskyt zdravotních potíží a nemocí. Věk nediferencuje statisticky významně. Nicméně krystalizují určité rozdíly. Omezíme se na srovnání hodnot přímé míry asymetrie – ty naznačují, že míra „optimismu" se snižuje plynule od skupiny 60–641etých (A=0,579), přes 65–691eté (0,462), 70–741eté (0,382) a v nejstarších skupinách zůstává na nízkých hodnotách 0,267 (75–791etí) a 0,296 (801etí a starší) (Špatenková, Sýkorová, 2004).

žijící s partnery 8,1 %, rozvedení 10 % a ovdovělí 13,0 %. Porovnejme hodnoty „A“: 0,540; 0,550; 0,277; 0,440. Zdá se, že relativně nejoptimističtější jsou senioři žijící v partnerském vztahu, následují rozvedení, (po nich snad svobodní – při této interpretaci ale musíme být velmi opatrní, protože svobodní představují v našem šetření statisticky zanedbatelný podíl). Relativně nejhůře jsou na tom ovdovělí, což je celkem pochopitelné. Právě ovdovělí si ze všech kategorií seniorů nejsilněji připouštějí vlastní problémy, včetně zdravotních (A= –0,390, sezdaní nebo žijící v partnerském vztahu –0,487, rozvedení –0,564, svobodné jsme neuvažovali). Zejména ti, kteří ovdověli během posledních dvou let, prožívali hůře než ostatní své zdravotní problémy a potíže při zvládání každodenních činností, častěji rezignovali, spoléhali na pomoc druhých, byli na nich zřetelně emocionálně závislí. Častěji se přiznávali ke strachu, obavám, nejistotě, celkově je charakterizoval nižší pocit subjektivní pohody (well – being).

Příčiny negativního hodnocení vlastního zdravotního stavu můžeme také hledat (a nalézat) v somatizaci jiných (např. psychických[17]) problémů a také v záměně tělesných symptomů truchlení za symptomy onemocnění (srov. Kubíčková, 2001). Truchlení se totiž projevuje nejen na úrovni nálady, myšlení, chování, ale také na úrovni tělesných projevů. Somatický diskomfort, který je v této souvislosti ovdovělými pociťován, může být velmi intenzivní a na rozdíl od jiných projevů zármutku (např. v psychické rovině) jej pozůstalí bez zábran verbalizují. Somatické symptomy truchlení jsou také nejčastějším důvodem, které přivádějí ovdovělé do lékařských ordinací. Tak je původně nemedicínský problém (truchlení nad ztrátou milovaného partnera) medicinalizován a obvykle i medikalizován. Výsledky našeho výzkumu potvrdily, že především „čerstvé“ vdovy ve fázi akutního zármutku volí pro překonání této obtížné situace strategii „psychofarmakologické berličky“ – zpravidla „sahají“ po lécích na spaní, na uklidnění, „na nervy“ (např. respondentky 4274, 1520). Z truchlení jako normální reakce na ztrátu je tak legitimně učiněn zdravotní problém, nemoc.[18]

Nejčastějšími somatickými projevy zármutku je např. pocit sevřeného hrdla, dušnost a dechová nedostatečnost, svalová slabost, únava, nedostatek energie, svírání u srdce (tlak, bolesti na prsou), senzorická přecitlivělost, poruchy spánkového rytmu, nespavost,

[17] Somatizace zármutku je typická u mužů – vdovců. Pokud muži hovoří o tom, co po smrti své partnerky prožívají, dávají před sdělováním psychických problémů přednost spíše popisům somatických obtíží.Ventilace psychických projevů zármutku je u mužů v naší kultuře silně determinována kulturní reglementací afektů *(„Muži přece nepláčou!“ „No tak, nebreč, vzmuž se, jsi přece chlap!“).* U žen jsou i excesivní projevy smutku sociálně akceptovatelné, u mužů však nikoliv. Vede to k tomu, že zármutek mužů je místo navenek (jako u žen) obrácen dovnitř. Zármutek se potom obvykle projevuje v některém ze somatických (v tomto případě psychosomatických) symptomů. Proto bývají vdovci často nemocní (srov. Lopata, 1973; Kermis, 1986; Wolfová, 1994). Nemoc nejenže představuje legitimní osvobození od výkonu sociálních pozic a rolí (srov. Parsons, 1951), má také důležitou signalizační funkci. Obrací totiž k danému jedinci pozornost a orientuje směrem k němu péči a oporu sociálně podpůrného systému. Nemoc je tedy jistou formou *„volání o pomoc“.*

[18] Ačkoliv mohou projevy truchlení v mnoha ohledech připomínat nemoc (jedinec se cítí subjektivně špatně, trpí poruchou spánku, apetitu apod.), není truchlení nemocí (srov. Engel, 1961, Parkes, 1972, Simos, 1979).

porucha imunitního systému (čímž se zvyšuje náchylnost pozůstalých k nemocem[19]). (Kubíčková, 2001) Lindemann (1944, s. 141) dále zmiňuje pocity prázdného žaludku, sucha v ústech a pocity derealizace *(„To snad nejsem já!").* Parkes (1978) hovoří ještě o mdlobách, poruchách vidění, zvýšené potivosti, pocitu svědění pokožky nebo dokonce výskytu vyrážky. Wolfová (1985, s. 70–79) pozorovala u svých klientů, kteří ztratili partnera, gastrointestinální poruchy (pálení žáhy, bolesti žaludku, průjem nebo zácpa), ztrátu sexuální apetence, změny krevního tlaku (snížení nebo zvýšení), alergické reakce, padání vlasů, poruchy krevního oběhu (studené ruce a nohy), jistou neobratnost (opuštěný partner se častěji uhodí než dříve, snadněji si způsobí zranění apod.) a prožitek *„všechno mě bolí!"* Zmiňované symptomy truchlení pak korelují se subjektivním hodnocením zdravotního stavu seniory v našem výzkumu. Nejčastěji si senioři „stěžovali" na kardiovaskulární poruchy a nemoci pohybového aparátu: např. hypertenzi, mnozí prodělali infarkt, mozkovou příhodu, mají problémy s páteří, klouby, způsobené artrózou, osteoporózou apod. Ve srovnání s tím senioři méně často hovořili o potížích s trávicím a vylučovacím ústrojím a „nejrůznějších" bolestech, ještě řidčeji se svěřovali s poruchami spánku, slábnutím zraku, sluchu nebo poruchami kognitivních funkcí. Pouze několik jednotlivců čelí onkologickému onemocnění. Další, velmi rozmanité potíže se skrývají v relativně početné kategorii *jiné* (Sýkorová, 2003, s. 31).

Citace z výpovědí respondentů – dospělých dětí:
„...maminka těžce nesla smrt otce, umřel, když jsem byl na vojně, zemřel mi i bratr a maminka to těžce nesla a od té doby má problémy psychického rázu. No, neustále si taky stěžuje na bolesti páteře, ale na svůj věk je v celkem dobrém stavu, odpovídajícím jejímu věku." (R–207)

4) Systémová ztráta znamená narušení, příp. rozklad rodiny jako sociálního systému. Ženy vystupují v rámci rodinného systému jako manažerky sociálních vztahů. Bývají to právě ženy, které jsou centrem rodiny, to ony organizují rodinná setkání a zajišťují vzájemnou výměnu informací a redistribuci opory a pomoci. Pokud ovdoví, dospělé děti se kolem nich mohou semknou a rodinu to vlastně posílí. Pokud ovdoví muž, mění se často vzájemné kontakty jednotlivých členů, smrtí ženy se totiž hroutí nejen zmiňovaný sociální „management", ale může se zhroutit celý rodinný systém. Vdovci se ne vždy daří zastoupit manželku v roli koordinátora rodinných setkání; dospělé děti se svou vlastní rodinou se plně realizují v ní. „Model bývalého rodinného systému se tak mění na několik samostatných systémů (už ne kooperujících subsystémů) a jedince stojícího mimo systém – vdovce" (Kubíčková, 2001, s. 74). Také výzkumy citované Townsendem (1962) poukazují na to, že smrt manželky může pro muže znamenat až vymizení kontaktu s dětmi a jejich rodinami.[20] Následkem rozpadu rodinného systému tak může být podpora vdovců ze strany rodiny nedostatečná.

[19] Haškovcová (1990, str. 187) uvádí, že senioři jsou v rozmezí 6–15 měsíců po ztrátě celoživotního partnera ohroženi na duševním i psychickém zdraví natolik, že to může vést až k jejich smrti.

[20] Přesto respondenti těchto výzkumů deklarovali, že i přes izolaci od svých příbuzných se necítí osaměle. Někteří z nich však přiznali, že nechávají své děti, aby si myslely, že osamělí jsou a tím je donutili k větší frekvenci návštěv (Townsend, 1962, s. 330).

Ztrátou životní partnerky přichází manžel *(nyní vdovec)* o rodinné zázemí a o jakýsi „dokonalý domácí servis". Ženatí muži totiž spoléhají v péči o domácnost, o děti a o sebe zcela na své manželky *(což prokázal i náš výzkum mezi seniory).* Nyní zůstali sami a mají v podstatě několik možností:

- pokusit se převzít role, které až doposud vykonávala jejich partnerka;
- delegovat výkon rolí na jiného člena (ev. členy) rodinného systému *(zpravidla vyhledávají v rodinném systému jinou ženu, která by mohla tuto roli „suplovat" – podle výsledků našeho výzkumu je to především dospělá dcera nebo sestra);*
- obsadit důležité role novou vykonavatelkou *(např. novou partnerkou* [21]*);*
- ev. rezignovat na výkon nejen těchto rolí (neefektivní únikové mechanismy – alkoholismus, suicidum, propuknutí závažné tělesné nebo duševní choroby).

Jednotlivé varianty se mohou prolínat, překrývat nebo přecházet jedna v druhou *(např. vdovec se rozhodne sám starat o domácnost, ale zjistí, že je to nad jeho síly, a volí jinou z možných variant, nebo jich vyzkouší několik).* Záleží také na míře podpory, kterou vdovec od svého sociálního okolí dostává. Vdovci do jisté míry představují rizikovou skupinu pro rozvoj patologických forem truchlení, k jejichž rozvoji přispívá potlačování a popírání emocí, somatizace zármutku a řada sekundárních stresorů (Kubíčková, 2002, s. 223).

5) Rolová ztráta znamená ztrátu role manželky/manžela a přijetí nové sociální role – role vdovy/vdovce. Parkes (1998, str. 95) popisuje tuto změnu následovně: „Najednou, a téměř vždy nečekaně, se z ‚MY' stává ‚JÁ', ‚naše' se mění na ‚moje'; partnerství se rozpadlo, vdova musí nyní o všem rozhodovat sama, nikoliv ve dvou. Význam některých slov se posouvá – ‚rodina' už nemá stejný smysl, stejně tak ‚domov' nebo ‚manželství', dokonce i ‚stáří' má najednou nový význam." Pro ženu může být identifikace s novou rolí o mnoho složitější než pro muže, protože její identita bývá ze značné části postavená na vztahu s manželem a sociální roli s tím spojené.[22] Ztrátou manžela pak vdova tuto vybudovanou identitu ztrácí a musí si postupně vybudovat identitu novou.[23] Tento proces je však velmi pozvolný a podle Parkese (1998) není dokonce nikdy zcela uzavřen. Existuje také významný kontrast mezi pomalým přijetím role vdovy u ovdovělé ženy a okamžitým vnímáním ženy jako vdovy ze strany sociálního okolí. Pro společnost a své okolí získává žena roli vdovy v okamžiku, kdy jí zemře partner. Pro ženu samotnou je tato role dlouho nepřijatelná; přijetí může trvat i několik měsíců. Změna role manželky na roli vdovy předpokládá, že se žena vzdá staré identity. Tento proces ale může být velmi zdlouhavý a bolestný. Vdově může být jasné, čím už není, ale může mít problém akceptovat to, čím

[21] Tato teorie obsazení důležitých rolí nám může pomoci objasnit, proč muži vstupují do nového svazku již často za necelý rok od úmrtí manželky, na rozdíl od vdov, které – pokud tak vůbec učiní – vstupují do nového svazku průměrně do čtyř let (Kubíčková, 2001, s. 68).

[22] Také podle Careye se muži vyrovnávají se ztrátou manželky lépe než ženy, ale zpochybňuje, že by to bylo důsledkem „tradičních pohlavních rolí, na jejichž základě se status vdané ženy odvozuje od přítomnosti jejího manžela, zatímco opačná závislost neplatí tak výrazně" (cit dle Stuart-Hamilton, 1999).

[23] Silvermanová (1986, s. 8) říká: „Ztrátou zásadního vztahu ztrácí *[žena]* podstatnou část svého já."

teď je.[24] Podle Silvermanové (1986) se totiž žena po smrti manžela stále určitou dobu cítí a chová jako manželka. Postupně se učí chovat jako vdova, to znamená jako člověk, jehož identita a chování je stále vymezeno určitým vztahem k zemřelému. Nakonec se z vdovy stává nezávislá a samostatná žena, jejíž vnímaní a interakce s okolím již nejsou určeny výhradně vztahem k zemřelému manželovi.

Silvermanová (1986) popisuje u ovdovělých žen tři stádia proměny sociální role:

1. stádium: Šok – vdova je v šoku a otupělá, odmítá přijmout smrt manžela jako realitu. Její prožívání a chování stále odpovídá dosavadní roli manželky. Přestože je již sociálně vnímána jako vdova *(sociální okolí se k ní již chová jako k vdově)*, nemá pro ni toto slovo *(natož role samotná)* žádnou obsahovou náplň. Emocionální otupělost a chování podle „staré" role umožňují vdově vyřešit praktické záležitosti, jako je např. pohřeb nebo pozůstalost, a nějakým způsobem „fungovat". Pokud před smrtí o manžela pečovala, může stát na pokraji úplného psychického nebo fyzického vyčerpání a zhroucení.
2. stádium: Reakce – ovdovělá žena si pomalu uvědomuje skutečnost ztráty manžela a je zahlcena zármutkem. Otevřeně u ní propukají nejrůznější (zpravidla negativní) emoce – pocity zoufalství, osamělosti, bolesti a ztráty, ale také pocity vzteku a hněvu. Vdova může trpět nechutenstvím, mít problémy se spánkem apod. Některé vdovy se neustále zabývají okolnostmi smrti manžela a zvažují, zda mohly nějak smrti zabránit, trápí se výčitkami. V tomto období se u vdovy prohlubuje pocit smutku a potřebuje velkou podporu, aby to zvládla. Její sociální okolí ale už může dávat najevo jistou netrpělivost vůči jejímu stále probíhajícímu truchlení, což vdova prožívá jako nepochopení a ztrátu očekávání ve vztahu k druhým, reaguje na to stažením ze sociálních kontaktů a důsledkem je prohloubení sociální izolace a zintenzivnění pocitu osamělosti a opuštěnosti. Ovdovělá žena si uvědomuje význam změny, která v jejím životě nastala, chápe, že nemůže nadále zaujímat roli manželky a postupně začíná této změně přizpůsobovat své chování a sebepojetí. Učí se přijmout novou roli vdovy. V závěru tohoto stádia se začíná její vnímání role vdovy shodovat s vnímáním této role okolím.
3. stádium: Akceptace – vdova si uvědomuje nové vnímání světa a své situace[25] a postupně vyměňuje staré zvyky a způsoby za nové, adekvátnější dané situaci. Cílem tohoto stádia není jen úplné přijetí toho, co se stalo *(akceptace ztráty manžela)*, ale i další vnitřní růst ovdovělé ženy *(reintegrace osobnosti)*. Z vdovy se stává opět svobodná žena – ovšem nikoliv bez minulosti. Tu si stále

[24] Trobischová (1995, s. 50) popisuje své prožívání nové role následovně: „Ztratila jsem sebe! Nemám už identitu manželky Waltera Trobische, ba ani identitu matky jeho dětí. Kdo jsem?"

[25] Silvermanová (1986, s. 41) uvádí: „Učí se, že se může smát, že jsou věci, kvůli kterým stojí za to žít; dokáže se těšit ze společnosti lidí, těší se, až ráno vstane. Může se ohlédnout za manželovou smrtí bez zoufalství z toho, co je a bude."

(a někdy i velmi citelně a bolestně) uvědomuje a skrze své vzpomínky ctí památku manžela. Dokáže si však už ale představit, že by případně mohla mít nového, jiného partnera, i když si uvědomuje, že zesnulého manžela není možné nahradit.

Postup do dalšího stadia předpokládá vždy splnění úkolů toho předcházejícího. V souladu s Wordenem můžeme tyto úlohy truchlení ve stručnosti identifikovat jako: přijmout ztrátu jako realitu, prožít si zármutek, zadaptovat se ve světě, ve kterém zesnulý schází, citově se od zemřelého odpoutat a investovat city do jiného vztahu.[26] Vdova se nejprve musí odpoutat od role manželky, aby mohla zastávat roli vdovy, po přijetí role vdovy může postupně dojít k roli svobodné ženy. U vdovců nemusí mít proces změny sociální role tak velký význam jako u žen a to vzhledem k odlišnému utváření vlastní identity u mužů a žen[27]. Také časově se bude jednat o nesrovnatelný proces (u mužů jde o podstatně kratší časový úsek, zatímco u žen tato transformace trvá i roky[28], u seniorek může jít dokonce o „celoživotní, resp. doživotní" záležitost).

Smrt životního partnera je typickým příkladem úplné a trvalé 6) ***vztahové ztráty*** (Taročková, 1995, s. 230). Smrtí je milovaný objekt ztracen navždy, definitivně. Je normální, že ovdovělí v takové situaci prožívají hluboký zármutek, truchlí. Truchlení je komplexní psychologickou, sociální a somatickou reakcí, která se projevuje zejména:

- konfliktní záplavou různorodých emocí
  - nejčastěji se jedná o *smutek, zármutek a žal*;
  - *obavy* – mohou být způsobeny nejistotou („Co se mnou bude? Co si počnu?"), ale i otázkami po smyslu života (tváří v tvář smrti dosavadní životní pravdy ztrácejí svou cenu) a konfrontací s vlastní smrtelností (strachem z vlastní smrti);
  - *hněv, vztek a agrese* – tyto negativní emoce mohou být zaměřeny na ostatní, např. na zdravotnický personál („Proč mu nějak nepomohli? Proč ho nezachránili?"), na zemřelého („Jak mi to mohl dělat? Proč mě tu nechal samotnou?"), ale i na sebe sama („Proč jsem ho jen v té nemocnici nechávala?");
  - pocit viny, který může pramenit mimo jiné z „pocitu viny za přežití" („Proč právě on a ne já?");
  - pocit opuštěnosti**,** ale také např. ulehčení (např. u terminálních nemocí, že to utrpení skončilo), vysvobození apod.

[26] Spiegel (1989, s. 86–89) uvádí celkem osm úloh truchlení: 1. dovolit si truchlení, 2. strukturovat vzniklý emocionální chaos, 3. uznat realitu, 4. rozhodnout se žít dál i bez zemřelého, 5. explorovat i sociálně neakceptovatelné pocity a přání, 6. evaluovat ztrátu a zesnulého, 7. akceptovat dobré i špatné stránky soužití a osobnosti zemřelého, 8. nově se zorientovat v životě.

[27] Pro ženy bývá její role v rodině a manželství nejdůležitější v jejím chápání vlastní identity. Kdežto u mužů se na stejném nebo někdy vyšším místě než manželství a rodina nachází profesní seberealizace.

[28] Parkes (1978) tvrdí, že 3–4 roky, zatímco u mužů necelý rok.

- somatickými (tělesnými) potížemi *(např. vyčerpání, nechutenství apod.),*
- určitou dezorganizací denního pořádku, „normálního" života a běžného fungování,
- impulzivním, chaotickým jednáním,
- zahlcením představami o zemřelém *(truchlící mají pocit, že zemřelého vidí nebo slyší)*,
- identifikací se zemřelým *(pozůstalí přebírají určité vzory a modely jednání z repertoáru zemřelého – používají jeho výrazy, gesta, způsob úpravy zevnějšku apod.),*
- vyhýbání se sociálním kontaktům nebo podrážděnost (až hostilita) v přítomnosti jiných lidí (Lindemann, 1944, Parkes, 1996, Worden 1997).

Truchlení ovdovělých začíná obvykle bezprostředně po smrti partnera, resp. poté, co je ovdovělý o smrti partnera informován. V případě, že se jedná o anticipovanou ztrátu partnera (např. při dlouhodobém infaustním onemocnění), může začít truchlení ještě dříve, než dojde k vlastní ztrátě smrtí. Truchlení za normálních okolností probíhá u všech vdov a vdovců. V průběhu tohoto procesu ovdovělý postupně restrukturalizuje svůj svět a své fungování v něm, především reorganizuje své vlastní prožívání vnějšího světa a postupně se učí nové identitě. Truchlení je poměrně složitý a dlouhodobý proces, v odborné literatuře panuje nejednotnost v názoru na délku a strukturaci tohoto procesu.[29]

Průběh procesu zármutku můžeme značně redukovaně popsat ve třech stádiích[30]:

1. krátké období otřesu – stádium konfuze;
2. období intenzivního zármutku a žalu – stádium exprese;
3. a období rekonvalescence – stádium akceptace (Kubíčková, 2001, DiGiulio, Kranzová, 1997).

---

[29] V anglické literatuře se můžeme nejčastěji setkat s fázovým modelem, tak, jak ho prezentují např. Parkes (1996) nebo Bowlby (1998): 1. Otupělost – bezprostřední reakce na smrt partnera, která trvá většinou několik hodin až několik dní. Pocity otupělosti a ztrnulosti mohou být přerušovány rozmanitými emocionálními výbuchy a následnými návraty do stavu, kdy se ovdovělí mohou cítit ochromení, zmatení, omráčení nebo nemocní. Často reagují zautomatizovaně, nevěřícně – pochybují o skutečnosti ztráty partnera. 2. Touha a hledání – ovdovělí touží po návratu milovaného člověka, stále se pokoušejí popřít realitu a definitivnost ztráty. 3. Dezorganizace a zoufalství – ovdovělí jsou zoufalí, zmatení, nezvládají nároky každodenního života a mohou selhávat v různých činnostech. Ovdovělí zjišťují, že jednotlivé vzorce chování již neodpovídají nové situaci. Toto zjištění v nich vyvolává pocity nejistoty, zoufalství a bezmocnosti a vyvolává depresivní stavy, kdy se ovdovělí straní společnosti a případných sociálních aktivit. 4. Reorganizace/reintegrace – ovdovělí získávají zpět svoji dříve ztracenou kontrolu nad sebou samým a svým životem a identifikují se s novou identitou, kdy již jednají na základě „já" *(= já jako vdovec, já jako vdova),* nikoliv „my" *(=já a moje žena, já a můj manžel)*. Některé vdovy ovšem hovoří v této fázi o tom, že zemřelý manžel se stal součástí jejich já, a je tak navždy součástí jejich života. V německé odborné literatuře se můžeme setkat s aplikací modelů truchlení, jak je popsal např. Spiegel (1989), Weinert (1996) nebo Winkler (1983): 1. fáze šoku – jde o prvotní reakci, kdy se ovdovělý dozví o smrti svého partnera; 2. fáze kontroly – ovdovělý se necítí plně zainteresován, zúčastněn v každodenním životě, připadá si spíše jako pozorovatel reality než jako její aktér, časté jsou pocity derealizace, depersonalizace či bezcílná hyperaktivita; 3. fáze regrese – ovdovělý pláče, může se chovat jako dítě, bývá apatický, uzavřený, úzkostný; 4. fáze adaptace – je poslední fází v průběhu procesu zármutku, kdy ovdovělý dospěl k plnému uvědomění si ztráty a nové životní orientaci. Pochopitelně se můžeme přidržet také známého konceptu dle Kübler-Rossové (1992).

[30] Tato stádia se v podstatě kryjí s procesem restrukturalizace sociální role vdovy dle Silvermanové.

Délka, intenzita a průběh truchlení po zemřelém partnerovi je značně individuální a závisí na mnoha faktorech *(např. věku ovdovělého, jeho osobnosti, zkušenosti, životním názoru apod.*[31]*).* Odborníci *(ani samotní ovdovělí)* se jednoznačně neshodují v pohledu na délku truchlení. Podle Haškovcové (2000, s. 91) trvá normální proces zármutku ukončený nalezením nové identity jeden rok; z toho má ovdovělý šest až osm týdnů právo na otevřený žal. Worden (1991, s. 18) uvádí jako minimální délku truchlení jeden rok, přičemž podle něj ani dva roky nejsou nijak dlouhou a neobvyklou dobou. Wolfová (1994, s. 12) píše: *„Většina lidí potřebuje dva až čtyři roky, než si vytvoří novou životní koncepci. Někdo bude rychlejší, jiný pomalejší."* Podle Silvermanové (1986) trvá vdovám zvládnutí procesu truchlení nejméně dva roky, podle Parkese (1996) alespoň tři až čtyři roky.

Člověk může ztratit životního partnera kdykoliv během svého života, ale ze všech věkových období je ztráta partnera nejpravděpodobnější právě ve stáří. Vzhledem k tomu, že vdovství je především „ženská zkušenost", lze očekávat, že to budou právě ženy, které se budou muset se smrtí svého partnera vyrovnat. Přesto, že tedy lze vdovství do určité míry anticipovat[32], nejsou na to ženy psychicky, sociálně ani materiálně připraveny *(nemohou a především nechtějí).* Starší lidé, kteří se vyrovnali s tzv. syndromem prázdného hnízda (srov. Sýkorová, 1996) i odchodem do důchodu (srov. Haškovcová, 1990), a těšili se na společné stáří, během kterého by se intimita jejich vztahu mohla opět prohlubovat, jsou smrtí partnera velmi zaskočeni a hluboce zasaženi. Poté, co už několikrát přebudovali svůj život, to nyní musí dělat znovu, s omezenými možnostmi, schopnostmi a hlavně sami, bez partnera. Ovdovění přináší radikální změnu života a proces adaptace bývá obtížný, mnohdy dlouhodobý.

Citace z výpovědí respondentů – dospělých dětí:

„Matka se po smrti muže začala více stranit okolí a věnuje svůj čas pouze rodině a návštěvě kostela." (R–127), *„...po smrti otce často říkala, že by chtěla odejít za ním. Teď už je na tom líp a zvládá to, myslím dobře. Po smrti otce se přestěhovala k sestře...Zůstává hlavně doma, návštěvy nevyhledává."* (R–140), *„Matka se se mnou o tom nebavila. Strach zažívala hlavně po smrti manžela, ale myslím, že už to překonala. Zmatená určitě není, naopak je velmi čilá, vitální, optimistická. Je s ní legrace. Možná, že někdy přemýšlí o smrti..."* (R–62), *„...určitě, pocit osamělosti, strach, úzkost...po smrti otce je skleslá. Nechce televizi, ani rádio, cítí se osaměle."* (R–32), *...„jsem si toho vědom a proto se jí snažím zajistit pocit bezpečí. Strach nedává najevo, jediné, co ji tíží je, že zůstala sama – ztráta manžela."* (R–40), *... „...občas má nálady, cítí se osamoceně."* (zemřela mu žena) (R–45), *...„Po úmrtí jejího druha snáší samotu docela špatně a při každé příležitosti se snaží o jejich životě mluvit a vzpomínat. Největší podporu v této oblasti jí poskytuje švagr, který je tam nejčastěji."* (R–277), *... „Po smrti otce jsme jí byli určitě oporou. Více jsme ji navštěvovali, snažili jsme se ji vylákat mezi lidi – např. jsme s ní byli v divadle. Chtěli jsme, aby s náma jela na dovolenou, to odmítla*[33]*"* (R–62) *„Volá mi, navštíví mě, popovídáme si, nebo já za ní jedu.*[34] *Neuzavírá se do sebe, spíše naopak. Musí to ze sebe dostat. Pomáhám*

[31] Odvíjí se také od místa, které má smrt v kultuře daného sociálního systému i od toho, jak jsou truchlící sami naučeni a vychováváni smrt vnímat. Záleží také na místě ovdovělého i zemřelého v rodinném systému apod.

[32] Pro ženy je smrt manžela vysoce pravděpodobným typem ztráty.

[33] Ne vždy zřejmě funguje snaha dětí **aktivizovat rodiče.**

[34] Mezi strategiemi zvládání pocitů osamělosti a nejistoty je u žen nejčastější strategie **popovídání si:** probrat, „vypovídat se", postěžovat si, eventuálně ze strany dětí vysvětlit, povzbudit.

já, má kolem sebe dobré přítelkyně a dobré sousedské vztahy. Jde to mimo mého manžela a vnuky. Ti jsou ještě moc malí, ti by to ještě nepochopili." (R–2), *„...Dokud žil otec, byli na všechno dva. Po ovdovění matky se s touto situací vyrovnala dosti těžce, ale v konečné fázi to zvládla dobře. Má svůj rozvrh týdne, který se snaží dodržovat.. navštěvuje turistický oddíl a chodí pravidelně s nimi i cvičit. Snaží se, aby nebyla sama."* (R–134), *...„Po psychické stránce ji hodně vyvedla smrt otce [před 6 lety] byli spolu padesát let a to na člověku nechá stopy. Zatím se s jeho smrtí nevyrovnala. Nemluví o tom, ale je to na ní poznat, že jí to dalo zabrat. Lidí se nestraní, má známé, co měla celý život (pokud žijí). Přibyly děti známých, co měla, takže tím pádem okruh těchto lidí se rozšířil."* (R–137), *...„Zůstala po smrti otce sama a pomocí celé rodiny vyplňuje svůj volný čas."* (R–149), *„...musela se vyrovnat se ztrátou manžela..."* (R–164)

Adaptaci na situaci ovdovění značně podmiňuje kvalita zbylých primárních sociálních vztahů a schopnost jedince navazovat a rozvíjet vztahy nové (Sýkorová, 1996, s. 65). Tato schopnost *(budovat nové sociální vztahy)* je ale ve stáří omezena. Do popředí tak vystupují především dlouhodobě přetrvávající *(a jistým způsobem ověřené)* sociální vztahy, např. kontakty s příbuznými, přáteli, sousedy. Přátele podle empirických šetření zařazují starší lidé do těsné blízkosti partnera či dětí jako osoby, kterým důvěřují a na které se mohou spolehnout. Diskutují s nimi, věnují se společným zájmům a koníčkům, poskytují si morální podporu – nezřídka právě v souvislosti s ovdověním. Význam přátelství vystupuje do popředí také u seniorů svobodných a bezdětných (Sýkorová in Špatenková, 2004).

Citace z výpovědí respondentů – seniorů:
„Rozuměli jsme si, byli to kamarádi od mládí a pořád to jde dál... je-li mi smutno, mohu kdykoli zajít..." (svobodná 75letá žena)

Přátelské vztahy jsou však vztahy vrstevnickými, tudíž limitovanými stářím – okruh přátel se „přirozeně" zužuje a rozšiřuje počet životních ztrát v sénium.

Citace z výpovědí respondentů – seniorů:
„...Kamarádi...ti jsou vesměs mrtví, mimo rodinu nikoho nemám..." (81letý muž), ...„Hodně mých kolegů zemřelo a vztahy moc teď neudržuju..." (86letý muž), „...člověk nemá opouštět staré známé, je jich stále méně..." (72letý muž).

Setkávání se s jinými lidmi je pro ovdovělé důležitým preventivním opatřením možné sociální izolace a osamělosti.[35] Osamělost stupňuje i fakt, že senioři zpravidla nežijí pohromadě s rodinami svých dětí, a proto často po smrti partnera zůstávají sami.[36] Zřetelně také vystupují do popředí obavy ovdovělého seniora, zda bude schopen být stejně soběstačný jako dříve, během společného soužití s partnerem, kdy si vzájemně pomáhali

[35] Osaměle se ale může cítit také senior žijící uprostřed své rodiny (srov. např. Langmeier, 1991).

[36] Stálé narůstání počtu samostatných domácností starých lidí v České republice potvrzují i výzkumy Možného: „...už více než třetinu domácností tvoří domácnosti osaměle žijících párů, jimž odešly děti; anebo domácnosti jednotlivců – nejčastěji vdov, které přežívají své manžely." (Možný, 1998, s. 263). V západní Evropě a v Americe staří lidé preferují samostatnou domácnost a zároveň požadují, aby jejich potomci nebydleli příliš daleko (Stuart-Hamilton, 1999). Důvodem je snaha skloubit soukromí, aktivitu a případnou pomoc a podporu.

a byli si oporou.[37] Znovu se tak dostáváme zpátky ke kategorii **soběstačnosti, autonomie ve stáří**, která je – jak ukázal *(a nejen)* náš výzkum – pro seniory kategorií klíčovou a pro ovdovělé zvlášť. Tato kategorie nabývá na významu také v kontextu absence dostatečné a relativně snadno a rychle dosažitelné[38] institucionální pomoci pro seniory.[39]

LITERATURA

Bowlby, J. *Attachment and Loss: Separation*. 1st ed. London: Pimlico, 1998.

BRIGHT, R. *Grief and Powerlessness. Helping People Regain Control of Their Lives.* London: Jessica Kingsley Publishers, 2000.

DiGIULIO, R. – KRANZOVÁ, R. *O smrti*, z angl. orig. *Straight Talk About Death and Dying*, Facts On File, New York, přel. E. Klimentová, Praha, NLN, 1997.

ENGEL, G. L. Is grief a disease? A challenge for medical research. *Psychosomatic Medicine*, 1961, 23, s. 18–22.

GORER, G. *Death, Grief, and Mourning in Contemporary Britain*. London: The Cresset Press, 1965.

HAŠKOVCOVÁ, H. *Fenomén stáří*. Praha: Panorama, 1990.

HAŠKOVCOVÁ, H. *Thanatologie. Nauka o umírání a smrti*. Praha: Galén, 2000.

Kol. Velký sociologický slovník. Praha: Karolinum, 1996.

KUBÍČKOVÁ, N. *Zármutek a pomoc pozůstalým*. Praha: Nakladatelství ISV, 2001.

KUBÍČKOVÁ, N. *Ztráta životního partnera - specifika úmrtí manžela a manželky.* In: Kvalita života a ľudské práva v kontextoch sociálnej práce a vzdelávania dospělých. Zborník z príspevkov z vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou. Prešov: FF PU, 2002.

LOPATA, H. Z. *Women as Widows*. New York: Elsevier, 1979.

[37] Také jiné výzkumy ukázaly, že čeští respondenti se zcela jednoznačně přiklánějí k tomu, aby jim v případě potřeby byla poskytována péče nejbližšími rodinnými příslušníky (manželem/manželkou nebo dětmi). Dále následuje volba péče pocházející od státních institucí a poté organizací charitativních, soukromých či dobrovolných. Vzdálenější příbuzní spolu s přáteli a sousedy jsou nejméně často volenými potencionálními pečovateli (např. Vidovičová, Rabušic, 2003, s. 24). „Naprostá preference rodinných pečovatelů nepřekvapuje, neboť se lze domnívat, že tento výsledek je jednak vyjádřením přirozené snahy každého jedince obracet se v případě problémů na své nejbližší, jednak je výsledkem poznatků prorodinné orientace české společnosti z dob normalizace, kdy jak ukázal Možný (1991), byla rodinná svépomoc základem a východiskem mnoha typů vztahů. Ani vysoké procento zastánců státní instituce jakožto poskytovatele péče není překvapivým výsledkem. Spoléhání na stát v oblasti sociální pomoci je výraznou tendencí české populace, kterou opakovaně potvrzují nejrůznější české výzkumy na toto téma." (tamtéž)

[38] Viz. např. relativně dlouhé čekací doby na umístění seniora do domova důchodců, nedostatečná kapacita míst pro seniory se specifickými potřebami apod.

[39] Pro zachování osobní autonomie seniorů je důležitá odpovídající nabídka jim určených sociálních služeb. V Moravskoslezském kraji doposud neexistuje seznam sociálních služeb pro jednotlivé skupiny obyvatel, tedy ani pro seniory. V souladu s projektem *„Senioři ve společnosti. Strategie zachování osobní autonomie"* proto považujeme za přínosné shromáždit informace o jednotlivých typech sociálních služeb pro seniory v celém Moravskoslezském kraji. Klademe si proto také za cíl: shromáždit přehled sociálních služeb určených seniorům v tomto kraji, porovnat jej s výsledky pokusu zmapovat sociální služby v Ostravě, který byl zpracován katedrou psychologie a sociální práce FF OU (Schneiderová, Matýsková, 2002), získané informace poskytnout odborům sociálních věcí městských a obvodních úřadů a zároveň převést do elektronické podoby a zveřejnit na webových stránkách ZSF OU (Chytil, Popelková, Příhodová in Sýkorová, 2003, s. 28).

MENNEMANN, H. *Sterben lernen heißt leben lernen*. Münster: LIT, 1998.
MUSIL, J. V. *Úvod do sociální psychologie*. Olomouc: Vydavatelství UP, 1992.
PERA, H. – WEINERT, B. *Nemocným nablízku*, z něm. orig. *Mit Leidenden unterwegs*, nakl. St. Benno Verlag GmbH 1991, přel. P. Munzar, Praha, Vyšehrad 1996.
PARKES, C. M. *The First Year of Bereavement: A Longitudinal Study of the Reaction of London Widows to the Death of their Husbands'.* Psychiatry, 1970, 33, s. 444.
PARKES, C. M. *Vereinsamung.* Hamburg, Rowohlt Taschenbuch Verlag GmbH 1978.
PARKES, C. M. *Bereavement counselling: Does it work?* British Medical Jaournal, 1980, 281, s. 3–6.
PARKES, C. M. *Bereavement. Studies of Grief in Adult Life*. London, Penguin Books 1996.
PARKES, C. M. – BROWN, R. *Health After Bereavement: A Controlled Study of Young Boston Widows and Widowers. Psychosomatic Medicine, 34, 1972.*
PARSONS, T. *The Social System.* New York, The Free Press 1951.
PICHAUD, C., THAREAU, I. *Soužití se staršími lidmi*. Praha: Portál, 1998.
RILEY, M. W. The Family in an Aging Society: A Matrix of Latent Relationships. *Journal of Family Issues*, 1983, 3, s. 439–454.
SIMOS, G. *A time to grieve*. New York: Family Service Association, 1979.
SILVERMAN, P. R. *Widow – to – Widow.* New York: Springer Publishing Company Inc., 1986.
SPIEGEL, Y. *Der Prozess des Trauerns*. München, 1989.
SÝKOROVÁ, D. (ed.). *Senioři ve společnosti. Strategie zachování osobní autonomie*. Ostrava: ZSF a Nakladatelství František Šalé – ALBERT, 2003.
SÝKOROVÁ, D. a kol. *Senioři v rodině a společnosti z pohledu střední generace dospělých dětí.* (Pracovní dokument). Ostrava: ZSF, 2003
Sýkorová, D. *Prázdné hnízdo – šance nebo břemeno?* Olomouc: Vydavatelství Univerzity Palackého Olomouc, 1996.
STUART – HAMILTON, I. *Psychologie stárnutí.* Praha, Portál 1999.
ŠPATENKOVÁ, N., SÝKOROVÁ, D. *Senioři a zdraví.* Sborník z mezinárodní konference „Autonomie ve stáří – strategie jejího zachování". Ostrava 16.–17. září 2004. V tisku.
ŠPATENKOVÁ, N. *KRIZE. Psychologický a sociologický fenomén*. Praha: Grada Publishing, 2004.
ŠPATENKOVÁ, N. *Krizová intervence pro praxi.* Praha: Grada Publishing, 2004.
TAROČKOVÁ, T. Smútkové poradenstvo ako vynárajúca sa oblasť psychologického poradenstva. *Československá psychologie* 1995, roč. 39, č. 3, s. 229–241.
TOWNSEND, P. *Isolation, Loneliness and the Hold of Life.* In: Man Alone. Alienation in Modern Society. New York: Laurel, 1962.
TROBISCHOVÁ, I. *Učím se žít sama*. Olomouc: Velehrad, 1995.
WORDEN, J. W. *Grief Counseling and Grief Therapy*. London: Springer Publishing Compeny, 1991.
VIDOVIČOVÁ, L., RABUŠIC, L. *Senioři a sociální opatření v oblasti stárnutí v pohledu české veřejnosti.* VÚPSV Praha, výzkumné centrum Brno, květen 2003.
WOLFOVÁ, D. *Když partner odchází*, z něm. orig. *Wenn der Partner geht...,* PAL Verlagsgesellschaft mbH Mannheim 1985, přel. J. Kantová, Praha, Ikar 1994.
WORDEN, W. J. *Personal death awareness.* Englewood Cliffs, New York: Prentice Hall 1976.
WORDEN, W. J. *Grief Counselling and Grief Therapy. (A Handbook for the Mental Health Practitioner).* New York: Springer Publishing Company 1982.
WORDEN, W. J. *Beratung und Therapie in Trauerfällen.* Augsburg: Hieronymus Mühlberger GmBH, 1987.
WORDEN, W. J. *Grief Counselling and Grief Therapy.* London, Routledge 1997.

SUMMARY

The Phenomenon of Widowhood

Widowhood is a substantial event in one's personal and social life, which usually brings about a radical change in lifestyle and often a change in social status, life standard or prestige, reduction of social contacts and the necessity of socialization in a new life role, the role of a widow or a widower. Widowhood is a common milestone in post-productive age, where it induces specific problems, especially with widowed women, whose number is increasing substantially in senior population. The phenomenon of widowhood is not being given enough attention in Czech literature and empirical researches, which is why we have attempted to Identify certain attributes of this phenomenon in our research Seniors in Society. Strategies of Maintaining Personal Autonomy, Reg. No. 403/02/1182, supported by the Czech Science Foundation.

KEY WORDS
Widowhood. Old age. Personal autonomy of widowed seniors.

PhDr. Naděžda Špatenková, Ph.D.
Katedra sociologie a andragogiky FF UP v Olomouci
Křížkovského 10
771 80 Olomouc
tel: 585 633 406
n.spatenkova@volny.cz

ACTA UNIVERSITATIS PALACKIANAE OLOMUCENSIS
FAKULTAS PHILOSOPHICA
SOCIOLOGICA – ANDRAGOGICA 2005 TŘETÍ VĚK TROJÍ OPTIKOU

Syndrom EAN
Jeho koncepce; formy, rizikové faktory a sociální kontext problému týrání seniorů

Kateřina Sýkorová

Období tzv. třetího věku nestojí v životě člověka osamoceně a nezávisle. Naopak je přirozeným vyvrcholením způsobu života vedeného v podstatě od narození. Žije-li člověk činorodě, stává se takový způsob života funkcionální přípravou na aktivní stáří. Důležitou součástí aktivního životního stylu je schopnost vyhledávat a udržovat si dobré osobní vztahy. Podle mého názoru je také nezbytné vyvinout veškeré možné úsilí k tomu, aby naše nejbližší vztahy byly sociálně zdravé, tedy aby nezakládaly a časem neprohlubovaly patologie typu vztahů závislosti či tzv. vzorce násilného chování a řešení problémů (viz. níže).

Život pospolitý je člověku přirozený (Wilson, 1987, s. 46); život v izolaci a osamění je nepřirozený ať už v kterémkoli věku. Ovšem na tom, aby člověk mohl žít spokojeně nejen MEZI lidmi, ale hlavně S lidmi, je třeba vědomě a intenzivně celý život pracovat. Špatenková říká, že je třeba stavět mosty, po kterých k nám ostatní mohou přijít, a to je čistě intencionální záležitost. Přátelství totiž vyžaduje, aby bylo oboustranné a z obou stran chtěné. Jedině pak může plnit funkci prevence osamělosti ve stáří, příliš hlubokého ponoru do sebe sama, zhoršování psychosomatického stavu a rizika týrání.

To znamená, že i senior musí umět naslouchat a projevovat zájem o životy a problémy svých blízkých a nejen sedět, čekat a při každé příležitosti si stěžovat na svůj osud a zdůrazňovat negativní stránky svého stárnutí. I stárnutí jde lépe s trénovaným smyslem pro humor, stejně jako mnoho jiného v životě. Tímto tvrzením se nesnažíme zlehčovat problémy, kterým je vystavováno stáří a stárnutí, ale naopak zdůraznit sílu, kterou každý člověk v průběhu celého života má na to, aby dokázal sám vyvinout iniciativu a sám se postarat o to, jak se bude ve stáří mít.

Přes důležitost a závažnost právě řečeného a přes to, že se nás neustále ze všech stran dotýkají slova o tom, že česká populace stárne a seniorů rapidně přibývá – což je celoevropský trend – musíme bohužel konstatovat, že problematika stáří a stárnutí nepatří k frekventovaným tématům české sociologie a není ani vyhledávanou oblastí empirického

výzkumu v českých sociálních vědách. Tím pádem je nutné upozornit také na nevelký zájem o problematiku týrání seniorů či špatného zacházení s nimi, jak o něm bude dále řeč. Jde o problémy velmi zásadní, neboť se týkají každého z nás. Někoho aktuálně, někoho výhledově. Pravděpodobnost dožití se vysokého věku neustále stoupá, stejně jako se prodlužuje střední délka života.

Léta životu již tedy přidáváme, nyní je třeba pracovat na tom, abychom přidali život letům. A jak to udělat? Základním principem je princip komunikace. Komunikace s okolním světem a se světem, který je v nás. Komunikace je formou mezilidské interakce, tedy setkávání se. Tím se dostáváme zpět na začátek tohoto krátkého úvodu, kdy jsme konstatovali, že člověk má stavět k druhým lidem mosty, aby mohl být s nimi a naplnit si tak přirozenou potřebu pospolitosti. Jinak řečeno, mosty mezi lidmi jsou základem komunikace, která člověku přináší pocit příslušnosti a sounáležitosti s ostatními lidmi a naopak. Komunikace, jakožto schopnost dorozumět se s ostatními, je základním kamenem pilířů oněch mostů.

S trochou zjednodušení můžeme říci, že opakem všeho dosud řečeného je na individuální ale i celospolečenské úrovni TÝRÁNÍ SENIORŮ či NÁSILÍ NA SENIORECH, které je založeno právě na nedostatku komunikace, boření mostů a tím i pocitu, že nikam nepatříme, nikdo nám nerozumí a pocitu hluboké osamělosti mezi jinými lidmi.

ELDER ABUSE AND NEGLECT

V případě špatného zacházení se starými lidmi hovoříme o souhrnu fenoménů – forem ubližování, příčin, následků rizikových faktorů, které všechny dohromady tvoří to, čemu říkáme SYNDROM špatného zacházení se starým člověkem, anglicky EAN.

Jak se k tomuto problému staví česká odborná literatura? Nejprve je nutné zohlednit terminologické problémy spojené s prací s termínem EAN vytvořeným v anglicky mluvících zemích.

Jelikož pouhý doslovný překlad názvu daného syndromu zní „starý člověk zneužívaný a zanedbávaný“, je jasné, že nevystihuje ani zdaleka vše, co si lze jinak představit pod českým termínem „násilí na seniorech“ nebo „týrání seniorů“. Jako již tradičně se i v tomto případě v české společenskovědní a odborné literatuře objevuje terminologická nejednoznačnost. Nejčastěji se však hovoří o tzv. „syndromu špatného zacházení se starými lidmi“ (Holmerová, 2000, s. 31).

Na mezinárodním pracovním semináři „Násilí na seniorech“, který se konal v červnu roku 2000 na Právnické fakultě v Olomouci, byl syndrom EAN specifikován Vykopalovou takto: „Je to násilí páchané na starých lidech a obecně zahrnuje fyzické, psychické nebo finanční a majetkové vykořisťování, ale i úmyslné odsouvání potřeb, neposkytnutí potřebné pomoci a péče“ (Vykopalová, 2002, s. 5).

V anglicky mluvících zemích má zkoumání problému týrání seniorů mnohem delší tradici, například britská iniciativa „Action on Elder Abuse“ definuje EAN jako „opa-

kované či jednorázové špatné chování se ke starému člověku ze strany toho, komu starý člověk důvěřuje či je na něm závislý; důsledkem tohoto chování je poškození či výrazný diskomfort“ (http: //gerontologie.htm).

Nejvýznamnější českou teoretičkou a ženou s obrovskou praktickou zkušeností v oblasti péče o seniory u nás je MUDr. Holmerová působící v Gerontologickém centru v Praze Kobylisích. Tato odbornice také definovala následující vymezení syndromu EAN a jelikož jde o jev velmi komplexní, použila k jeho vymezení několik forem, kterých může konkrétně nabývat (Holmerová, 2000, s. 31). Já jsem převzala názvy jednotlivých forem, které plynou z medicínského pojetí Holmerové a přidala jsem si k nim ještě několik sociálně psychologických poznámek, tak, aby byl vytvořen co možná nejširší pohled na daný problém.

Špatné zacházení se starým člověkem může nabývat těchto forem:

1. FYZICKÉ UBLIŽOVÁNÍ: v němž stejně jako u syndromu CAN (= syndrom týraného, zneužívaného a zanedbávaného dítěte) a jiných forem týrání můžeme identifikovat konkrétní podoby jako je: bití, kopání škrcení, opaření, popálení, podchlazení, topení, omezování v pohybu, či neadekvátní práce. U seniorů může do této skupiny patřit také úmyslné nepodávání léků. Pracovníci v pomáhajících profesích by se měli v případě, že se setkávají se seniory zaměřit na neobvyklá poranění, odřeniny, popáleniny, nestejně staré modřiny a podlitiny. Pro staré lidi je také typická dlouhá persistence modřin ve tvaru lidských prstů v případě, že je někdo uchopí s neadekvátní silou a intenzitou. Častým identifikačním znakem je nekorespondování mezi konkrétní podobou zranění a seniorem, popřípadě jeho pečovatelem udávanou příčinou jeho vzniku. Důležitá je také poloha zranění na těle (modřiny na vnitřní straně paží či stehen si v každodenním životě způsobíme jen výjimečně).

2. PSYCHOLOGICKÉ UBLIŽOVÁNÍ: nejčastěji jde slovní výpady a agrese, vyhrožování ale také naopak ignorování, zesměšňování či podceňování, lhaní či vyloučení z rodinného života, z rozhodnutí týkajících se celé rodiny, či dokonce z rozhodnutí, která se týkají samotného seniora. Zvláštní formou tohoto typu ubližování může podle mého názoru také být bránění seniorovi v sociálním kontaktu (stojí za úvahu definice SOCIÁLNÍHO UBLIŽOVÁNÍ jako další formy EAN), často ze strany rodiny motivovaného tím, aby jim „ten starý blázen nedělal ostudu“.

Jak může pracovník či blízký člověk poznat psychicky týraného seniora? Senior je jakoby stažený do sebe, což je rozlišitelné podle neverbálních projevů v komunikaci (způsob sezení, očního kontaktu, intonace, barvy hlasu...), zdá se úzkostlivý a depresivní. Časté je také to, že rodina vůbec neumožní pracovníkovi, aby se seniorem komunikoval o samotě, a i když se tak stane, senior se chová jakoby ho neustále někdo sledoval a hovoří jen o nejnutnějších věcech, odpovídá často jednoslovně apod.

3. EKONOMICKÉ ZNEUŽÍVÁNÍ: jde o nejrůznější formy okrádání o peníze, či jejich používání bez vědomí seniora a následné lhaní či zastrašování a okrádání o majetek. Ukazatelem jsou pak časté situace, kdy již krátce po příjmu důchodu nemá starý člověk

téměř žádné finanční prostředky. Je dále důležité si uvědomit, jak silně jsou staří lidé citově vázaní k věcem ze svého domova, zejména k věcech, které schovávají už celá léta. Jejich reálná hodnota může být malá, ale pro seniora má cenu zejména psychologickou. Pak ubývání takovýchto předmětů z domácnosti seniora je nejen okrádáním ve smyslu trestního práva, hyenismem ve smyslu lidskosti, ale také právě psychickým týráním, kdy starému člověku je ukraden kus vlastní historie a generační kontinuity v její symbolické podobě.

4. SEXUÁLNÍ ZNEUŽÍVÁNÍ: zde jde podle mého názoru o vyhrocení a extrémní případ kombinované formy fyzického a psychického ubližování. Postihuje prakticky výhradně ženy a zdravotník či erudovaný sociální pracovník a psycholog jej mohou identifikovat zejména podle doprovodných poranění, jako jsou modřiny či drobné oděrky, ale jednoznačným identifikátorem jsou pouze opakované záněty rodidel a poranění v oblasti genitálií. Při odhalování této formy EAN musí pracovník nasadit ty nejdokonalejší diplomatické a psychosociální dovednosti a postupovat s maximální možnou mírou empatie a opatrnosti.

5. ZANEDBÁVÁNÍ: je svým způsobem nejbanálnější, nejčastější a nejvíce opomíjenou formou násilí na starých lidech. Může začínat nedostatkem pozornosti, nekomunikováním a vyústit až v odpírání uspokojování základních hygienických potřeb, fyziologických potřeb jako je dostatečný přísun potravy, tekutin, léků a lékařského ošetření. Záměrně jsem v první větě použila vyjádření, že „zanedbávání je formou násilí" na seniorech. Je to z toho důvodu, že jde opět o formu zneužití časté bezmocnosti a neschopnosti bránit proti zvůli ostatních, kteří mají vždy z pohledu seniora v jistém smyslu větší moc.

Domnívám se také, že všechny popisované formy zanedbávání a zneužívání mají významný sociální rozměr, a zároveň, že existuje i mnoho dalších forem „sociálního násilí" na seniorech, kterých se může dopouštět celá společnost svým „klimatem". Podle mého názoru jde o tzv. symbolické násilí, které se v případě seniorů projevuje jejich zanedbáním ze strany společnosti coby příjemců informací a sociálních šancí. V důsledku pak dochází k tzv. symbolickému a faktickému vyloučení seniorů ze společnosti, o němž kdysi Bohuslav Blažek napsal: „Společnost je výtvorem dospělých pro dospělé a to jen zdravých a středního věku." (Blažek, 1998, s. 128). Dalo by se říci, že pokud soudobá společnost činí ze svých členů pasivní příjemce spotřebního zboží, většině seniorů se nedostává ani této pozice, jelikož většina spotřebních statků je konstruována právě tak, jak popsal Blažek. Je důležité si uvědomit, že na seniorovi může být uplatňována jedna z výše zmiňovaných forem zneužívání a zanedbávání, častější je však kombinace mnoha. Z mého sociologií ovlivněného vymezení jednotlivých forem je také patrné, jak těžké je jednotlivé formy v posledku od sebe vzájemně odlišit a oddělit.

Pro všechny výše zmíněné formy platí společné znaky, které mohou indikovat výskyt EAN, jsou to: chybné medikace (podávání nepatřičných léků, nebo nepodávání těch patřičných), nevysvětlitelná ztráta váhy, neudržovaná hygiena, špatné či špinavé oblečení, ponechávání ve špinavé či pomočené posteli, depresivita, neklid, pocit osamocenosti,

neočekávané zlomy v chování, časté neopodstatněné návštěvy lékaře či rychlé záchranné služby nebo naopak odmítání jakýchkoli služeb apod.

Přes pomocné a umělé vymezení jednotlivých forem EAN, je možné konstatovat, že všechny znamenají pro seniora zejména obrovské psychické vypětí. Propojení psýché a sóma, tedy tzv. psychosomatika a její koncepce v sociálních a zdravotních vědách zabývajících člověkem, jasně ukazuje na celý komplex následků týrání pro starého člověka. Mezi jinými pak zejména rapidní zhoršení jeho zdravotního stavu a prohloubení všech dosud pociťovaných psychosomatických i sociálních potíží.

KDO JE „TYRANEM“ A KDO „TÝRANÝM“?

Podle Holmerové (Holmerová, 2000, s. 32) je v podstatě jakýkoli senior vhodným kandidátem na to, aby se stal obětí EAN. Podle výzkumů se může každá žena či muž stát obětí a to nezávisle na sociálním postavení, kultuře či dosaženém vzdělání.

Senior může být týrán ze strany osoby, která se o něj stará, tzn. že může jít o partnera, dítě či jiného příbuzného, může jít o souseda či „přítele“, dobrovolného pomocníka, sociální či zdravotní profesionály či profesionály z jiných zainteresovaných oblastí. Podle výzkumu je typickou pečovatelkou žena mezi 50 a 69 lety (Sýkorová, 1996, s. 60), z čehož samozřejmě plynou závažné důsledky pro diskutovaný problém.

Jednoznačně můžeme říct, že u EAN stejně jako u jiných forem týrání jde o týrání ze strany blízkých osob. Osob, které nazýváme rodina, známí, a sociologicky je označujeme pojmem „systém sociální opory“. Lidé, ke kterým bychom se měli obracet s důvěrou, když potřebujeme pomoc a ne se strachem, když jsme na jejich pomoc odkázáni. Jasným dokladem tohoto tvrzení je objektivně exitující soudobý trend současné sociální politiky v rámci posloupnosti vyhledávání a poskytování služeb (Potůček, 1995, s. 27). Ta je stanovena obecně takto: nejprve si má jedinec pomoci sám, pokud to z nějakých důvodů není možné, má mu pomoci partner a rodina, poté nejbližší komunita, jíž je členem, a až na posledním místě stojí společenské instituce a jejich systémová pomoc. Problémem naší společnosti je však dědictví minulosti spočívající v tom, že jsme si až příliš zvykli na společenský paternalismus, tedy na to, že problémy řeší primárně někdo jiný právě prostřednictvím společenských institucí. Je tedy obtížné přijmout nyní zodpovědnost za vlastní osud a problémy. Důsledkem toho mohou být také situace, kdy rodina jakoby neví, jak se má o svého seniora starat, neboť ve společnosti už se nedědí modely tradičních způsobů fungování mezigeneračního soužití a může tedy docházet k výskytu EAN, jak bylo řečeno výše.

S problémem státního paternalismu souvisí také pomalá změna společenského klimatu směrem k přijetí seniorů jako plnohodnotných členů společnosti a nikoli zanedbatelné, a tím i zanedbávané skupiny obyvatelstva, jak bylo řečeno výše.

Znamená to tedy, že „pachatelem“ týrání starého člověka může být jak známá blízká osoba, tak také personál schovaný za anonymitu instituce, které jsou zaměstnanci.

Nemilým příkladem týrání starých lidí v rámci společenské instituce je nedávno médii proběhnuvší případ domova důchodců v Ostravě Zábřehu, kde stížnost přímo zdravotnického personálu na zacházení se starými lidmi rozbouřila vlnu nespokojenosti (http://seznam.cz/novinky, 12. 12. 2004).

Přestože jde o opravdu skandální a alarmující případ, dovolila bych si tvrdit, že na všem špatném je i cosi dobrého. Je to fakt, že se rodinní příslušníci, alespoň někteří, začali třeba i po letech zajímat o to, jak vlastně každodenně funguje zařízení, do něhož odložili či byli nuceni umístit své příbuzné.

Otázkou ovšem je, zda existuje systémové řešení, které by zabránilo opakování takto negativních jevů v zařízeních sociální a zdravotnické péče. Podle mého názoru je to zároveň otázka, jak systémově vyřešit problém syndromu vyhoření u pracovníků pomáhajících profesí (ten je považován za základ neadekvátního zacházení pracovníků pomáhajících profesí se svými klienty); řešením by mohla být pravidelná cirkulace pracovníků po různých ústavech, ale ta je nemožná z důvodu bytové krize ČR atd. Možnosti systémového řešení zde narážejí na systémové bariéry.

RIZIKOVÉ FAKTORY EAN

Jednotlivá konkrétní příčina EAN nebyla dosud nalezena a osobně se domnívám, že jednoznačnou příčinu tak komplexního jevu ani nalézt nejde. Lze tak usuzovat už z výše definovaných forem a znaků EAN, kdy lze jen velmi nejednoznačně určit příčinu a následek atd. Můžeme však alespoň rámcově označit jevy a fenomény, které zvyšují riziko vzniku EAN v rámci společenství, jehož je senior členem, tedy tzv. rizikové faktory EAN a těmi jsou:

1. SOCIÁLNÍ IZOLACE: statisticky je potvrzeno, že ti, kterým je ubližováno, mají méně sociálních kontaktů než ti, kteří tímto problémem netrpí. Důsledkem sociální izolace v životě seniora je také to, že je odkázán pouze na jednu osobu nebo malou skupinu osob a nemůže si „vybírat" podobu péče, které se mu dostane. Tato situace zvyšuje riziko EAN proto, že nedává seniorovi možnost volby a činí jej bezmocným a závislým.

Na makrosociální úrovni je sociální izolace ztělesněna celkovým klimatem ve společnosti ve smyslu většinových postojů k seniorské populaci a z nich plynoucím procesem tzv. nálepkování seniorů a jejich společenské pozice a role.

EAN je na mikrosociální rovině podle mého názoru také důsledkem dlouhodobého nepříznivého vývoje vztahů u osob, kterých se týká; může jít také o důsledek existence tzv. vzorce násilného chování v rodině. Jde v podstatě o dědění specifického způsobu řešení problémů v rodině, a to nikoli komunikací a kreativně, ale násilně (např. donucováním apod.), jak velí mechanismy sociálního učení. Osoba, která se nyní špatně chová ke starému člověku, pravděpodobně zažila špatné zacházení v dětství a bude dané vzorce zacházení konzervovat a předávat dalším generacím.

Častým případem rodinného vzorce je také situace, kdy o seniora se stará to z dětí, které bylo po celé dětství a mládí tím odstrkovaným či opomíjeným a nebo tím, kdo řešil

všechny problémy a měl za vše největší zodpovědnost. Pak nastávají mezi pečujícím a seniorem konfliktní situace založené na starých křivdách a nevyřčených pravdách z minulosti. Často jsou tyto situace doprovázeny také spory o dědictví a jinak sociálně nezdravými vztahy mezi sourozenci.

2. VZTAHY ZÁVISLOSTI: rizikovým faktorem EAN se stává také stav, kdy osoba, která o seniora pečuje, je na něm nějakým způsobem závislá – ubytováním, financemi, materiálně či emocionálně. Opět jde v podstatě o vyústění dlouhodobého nezdravého vývoje vztahů v rámci celé širší rodiny. Vztahy závislosti jsou totiž podle mého názoru jistou formou osamělosti mezi lidmi. Jde o důsledek naprosté neschopnosti lidí dorozumět a porozumět si mezi sebou (Sýkorová, 2003, s. 45).

Ne příliš častým, ale přesto ne vyloučeným rizikovým faktorem EAN je situace, kdy ten, kdo pečuje o seniora má v anamnéze psychiatrické problémy, poruchy osobnosti či závislost na alkoholových či nealkoholových drogách. Opět se domnívám, že k podobné kontraindikaci při péči o seniora by nedošlo, pokud by vztahy v rodině seniora byly v pořádku z hlediska dlouhodobé rodinné anamnézy.

3. FAKTORY INDIVIDUÁLNÍ NA STRANĚ SENIORA: zde musíme vzít v úvahu zejména fakt, že stárnutí znamená změnu schopností na fyzické i duševní úrovni. Znamená často také stařecké demence Alzheimerova typu a jiné (Hayflick, 1997, s. 28). Rizikovým faktorem EAN je tady chronická choroba, která ovlivňuje intelekt, hybnost a další fungování organismu seniora, které u něj mohou vyvolat problematické chování, může to také být postižení smyslů a řeči, které vedou k obtížím při dorozumívání se seniorem, nebo výrazné poruchy chování a změny osobnosti. Komplikací je také tzv. polymorbidita, kdy senior trpí tolika nemocemi a problémy najednou, že je nad síly pečujícího se o něj řádně starat a to pak vede ke konfliktům. Jinými slovy jde o objektivní zhodnocení toho, co senior potřebuje, v jaké formě a jak často. Senioři se často brání pomoci, neboť si nechtějí připustit svou nedostačivost v některých oblastech či celkovou nesoběstačnost.

Dále by do této skupiny faktorů mohla patřit očekávání, která má sám senior od svých dospělých dětí, od komunity, od společnosti, v níž žije. Platí, že příliš vysoká očekávání jsou zpravidla nenaplněna a vedou ke zklamání a frustraci a příliš nízká zase k nepřipravenosti přijímat pomoc od druhých. To vše komplikuje péči o seniory na všech úrovních a znamená tak riziko EAN.

4. FAKTORY NA STRANĚ PEČUJÍCÍHO: je jisté, že pokud se má člen rodiny či profesionál řádně starat o svého seniora, musí k tomu mít sám vhodné životní podmínky. Jde zejména o kvalitu vlastní podpůrné sociální sítě, vhodný životní styl, úhel pohledu, který k celému problému zaujímá. Dojde-li k situaci, kdy původně dobré podmínky pro péči o seniora se změní, hodnotíme to jako rizikový faktor EAN. Může dojít k nepříznivým a neočekávaným změnám v rodině, může dojít i k tomu, že v důsledku trvající a prohlubující se péče o seniora je ten, kdo pečuje, nucen zcela změnit životní styl, což může zahrnovat ztrátu zaměstnání, přátel, koníčků apod. Tyto negativní jevy mohou u pečovatele vést ke ztrátě financí, ztrátě pocitu společenské seberealizace a ztrátě vlastní podpůrné sociální sítě a následně k hlubokým pocitům frustrace a ztrátě seberealizace a tím i následně k podvědomému obviňování a následně „trestání“ seniora, kterého může

člověk spatřovat jako zdroj svých problémů. Může se také stát, že potomek se nesmíří s výměnou rodinných rolí (stejně jako tomu bylo v minulém bodě, kdy senior nedokázal přijmout roli toho závislého člena rodiny), kdy z pečovatele (rodič) se stane potřebný a tím se jakoby dostane do role dítěte. Pokud byl rodič po celý život nahlížen jako vševědoucí, schopná autorita, která dává vzor toho, jak nakládat s vlastním životem, může být pro potomka těžké smířit se se situací, kdy tato autorita potřebuje pomoc se základními každodenními úkony a uspokojováním základních, třeba i fyziologických potřeb.

Otázkou v tomto případě je, zda ten, kdo pečuje umí či neumí, chce či nechce přijmout změnu rolí. Zda se smíří se ztrátou soukromí, nezávislosti (péče o seniora se stává tím hlavním, co člověku strukturuje čas) a omezeným rozhodováním.

Přes veškeré výše naznačené problémy u nás stále stejně jako jinde v tzv. civilizovaném světě převažuje neformální péče o seniory, tedy péče poskytovaná rodinou, nad péčí formální, poskytovanou společenskými institucemi.

Tento text se také nesnaží zpochybnit fakt, že rodiny o své seniory převážně pečují, ale nastolit otázky kvality oné péče a mezilidských vztahů v rámci rodiny či jiné skupiny osob trvale pečující o seniora.

Syndrom EAN je extrémním důsledkem osamělosti starého člověka prožívané uvnitř skupiny lidí, se kterými by za normálních okolností navázal vztahy, které by naopak působily vůči osamělosti preventivně. Součástí syndromu EAN může být také omezování sociálních kontaktů seniora ze strany pečovatelů, což osamělost týraného seniora ještě prohlubuje a negativismus osamělostí posílený může sloužit jako další provokace k dalšímu násilí ze strany pečovatelů. Navíc se ukazuje, že každý starý člověk, který je týrán, se za to nepředstavitelně stydí a má pocit, že si to nějak zaslouží (Vodáčková, 2002, s. 294). Což podle mého názoru dokazuje, že za týráním stojí také krize identity a nedostatečná integrita osobnosti starého člověka jako důsledky selhání systému sociální opory při procesu adaptace na seniorskou roli, tedy zdroje příčin osamělosti.

Důležité je také zdůraznit fakt, že komplex všech forem týrání seniorů jasně koresponduje s tzv. Maslowovou strukturou potřeb, které jsou jednotlivými formami EAN destruovány a je znemožňováno jejich uspokojení. Důsledkem je nenaplnění ani jednoho z požadavků, které klademe na představu o tom, co to znamená být zdravý, tedy v úplné psychické, fyzické a sociální pohodě. Týrání seniora znamená destrukci všeho, co si kdy představoval pod pojmem spokojený život a příjemný životní styl.

Na druhé straně je zároveň nesmírně důležitý střízlivý pohled na celý problém. Neukvapovat se v rozhodnutích a závěrech, pokud se setkáme se seniorem, který má předloktí plné modřin, není třeba hned volat na Policii a podávat trestní oznámení. Hranice mezi tím, kdy jde o vědomé nebo částečně vědomé a cílené špatné zacházení se starým člověkem a tím, kdy jde o důsledek systematického odmítaní pomoci ze strany tvrdohlavého seniora, který se nedokázal smířit s faktem, že po letech nesmírné všestranné produktivity, soběstačnosti a výkonnosti je odkázán na cizí pomoc, je velmi nejasná. Starat se

o starého člověka může být velmi náročné fyzicky i psychicky. Cílené zneužívání bezbrannosti starých lidí je však neomluvitelné a každý jeho náznak by měl být opatrně, ale systematicky prověřen. Role všeobecného povědomí o existenci EAN je v tomto ohledu naprosto nezastupitelná.

VŠEOBECNÉ POVĚDOMÍ O SYNDROMU EAN

Dostáváme se k problémové oblasti, která by měla být řešena velmi urychleně, neboť paradoxně je to ta část problému, kterou alespoň z části lze vyřešit naprosto jednoznačně. Jde jen o to, abychom jasně definovali pojem seniora a týrání seniora v rámci právního řádu. Jde o prostý proces objektivizace problému, kdy jev, který není zvěcněn, neexistuje a naopak. Norma, která není zvěcněna ani tradicí ani existujícím normativním systémem, neexistuje. A norma slušného zacházení se seniory by existovat měla, abychom věděli, že ji máme dodržovat, pokud jsme nuceni konstatovat, že pouhé svědomí či profesní etika už v této oblasti nefunguje. Musíme si totiž být vědomi vynutitelnosti a případných následků takové normy proto, abychom měli dostatečnou motivaci ji dodržovat.

PRÁVO A SENIOŘI

Bulletin Ministerstva vnitra konstatuje, že špatné zacházení se seniory je problém, který dosud u nás nebyl systematicky zkoumán. Ovšem zkoumán by být měl už z toho důvodu, že v současnosti mezi námi žije více než 1 milion 400 tisíc osob starších 65 let, což je počet, který znamená velký objem péče, kterou tato skupina osob potenciálně vyžaduje.

Český právní řád nezná pojem špatného zacházení se seniory, ale často pracuje s tímto vymezením (které ovšem oficiálně není nikde ukotveno...): „úmyslné neuspokojování nezbytných základních potřeb seniora nebo takové úmyslné jednání, které má za cíl starší osobě psychicky nebo fyzicky ublížit“ (zák. č. 140/1961 Sb., Trestní zákon). Řekněme si rovnou, že takovéto vymezení je velmi nepraktické, neboť pokud bychom podle něj chtěli postupovat, nenašli bychom patrně ani jeden případ týrání seniora. Jen těžko se bude prokazovat úmysl v jednání rodinných příslušníků, kdy ani senior sám neoznačí chování k němu směřované za týrání, neboť senioři se stydí za to, že s nimi špatně zacházejí jejich vlastní potomci. Také v ústavech sociální péče se může z původního úmyslného ublížení na zdraví (které náš právní řád zná) stát jen zmatená výpověď dementního seniora...

Český právní řád nezná ani pojem seniora, což dále zakládá nemožnost definovat, co je špatné zacházení s ním. O jednoznačném vymezení důsledků takového jednání pak nelze ani uvažovat.

Právní předpisy z oblasti sociálního zabezpečení běžně užívají termín „starý občan“, nikde jej však nevysvětlují způsobem, který bychom mohli považovat za obecně platný. Vyhláška MPSV ČR č. 182/1991 Sb. V ustanovení § 72 říká, že „domovy důchodců jsou

určeny především pro staré občany, kteří dosáhli věku rozhodného pro přiznání starobního důchodu a kteří pro trvalé změny zdravotního stavu potřebují komplexní péči...". Vidíme, že v tomto případě pro uznání jedince za seniora, je nutné, aby splnil obě podmínky – věku a trvale změněného zdravotního stavu současně.

Pro náš případ EAN by to znamenalo, že špatně zacházet v domovech důchodců lze pouze s člověkem, který pobírá starobní důchod a je vážně nemocen. Lidé například se závažnými projevy demence, kteří jsou zbaveni způsobilosti k právním úkonům, a tak nepobírají starobní důchod, jsou zároveň nejčastější obětí EAN, a přitom neodpovídají výše uvedené definici starého občana.

Trestání následků EAN se děje podle příslušných paragrafů trestního zákona. Opět si musíme uvědomit, o jak krkolomný proces vlastně jde, neboť následky EAN jsou trestním řádem chápany ve smyslu ublížení na zdraví a nikoli samostatně jakožto důsledky závažného samostatného trestného činu se zvláštní skutkovou podstatou, za který by měl být EAN označen. V tomto smyslu musíme bohužel konstatovat, že následky EAN jsou brány v potaz až když dojde k neobvyklému úmrtí seniora a nebo jeho úmrtí za podivných okolností. A to už je pozdě. Konkrétní paragrafové znění souvisejících předpisů lze nalézt v trestním zákoně a říká, že za úmyslné ublížení na zdraví lze uložit trest až 2 roky odnětí svobody a za nedbalostní způsobení těžké újmy na zdraví nebo smrti až 2 roky odnětí svobody nebo zákaz činnosti.

Problémem všech těchto ustanovení trestního zákona je fakt, že stíhání proti „tyranovi" lze zahájit a vést pouze za souhlasu poškozeného, tedy seniora. Toto ustanovení trestního zákona neplatí pouze v případě, že inkriminovaným činem byla způsobena smrt. Po prevenci ani stopy. Navíc v průběhu celého vyšetřování a následného soudního projednávání je obět týrání neustále žádána o různá souhlasná prohlášení, v nichž umožňuje další a další vyšetřovací postupy proti svému ubližovateli. Podle mého názoru je tím vyvíjen na seniora neúměrný tlak, který musí zákonitě vést k tomu, že celou proceduru „propírání špinavého rodinného prádla na veřejnosti" raději vzdá hned v zárodku. Dochází tedy k procesu sekundární viktimizace, kdy se senior stává navíc ještě obětí systému, který zpochybňuje jeho výpověď; čímž se opět potvrzuje předpoklad existence systémového týrání seniorů na makrosociální úrovni.

Pokud nastane situace, že senior, o kterého se v případě týrání jedná, je zbaven způsobilosti k právním úkonům, pak trestní oznámení podává pečovatel, což je opatření ještě kontraproduktivnější, když vezmeme v úvahu, kdo je nejčastěji tím tyranem starého člověka.

Pracovníci v pomáhajících profesích včetně dobrovolníků mají podle trestního zákona na povinnost – pokud se setkají s případem týrání svěřené osoby – takový čin překazit nebo oznámit orgánům činným v trestním řízení podle § 167 a §168. Pokud jde o lékaře vázané mlčenlivostí a tzv. lékařským tajemstvím, zákon jasně stanovuje, že ohlašovací povinnost má před tímto závazkem přednost a neoznámení může pro lékaře znamenat i odnětí svobody na 3 roky.

Poznámka na závěr:

V souvislosti s objektivizací problému špatného zacházení se starými lidmi na základě právních norem se nabízí srovnání s procesem, kterým musela projít skutečnost špatného zacházení s dětmi, aby po 100 letech snažení došla takové ochrany dětství, jaké se v západním světě těší dnes.

Připomeňme si jen v několika bodech, co všechno víme o tzv. syndromu CAN, jehož formulování a výzkum by mohly být jedním ze zdrojů formulace syndromu EAN.

Formulování problémů spojených se syndromem CAN souvisí s přijetím a všeobecnou akceptací existence problému týrání dětí, které pramení z nutnosti definovat dětství jako svébytnou životní etapu určitým způsobem a zároveň jako součást života, v níž je člověk pořád člověkem, přestože je malý. Toto je důležité si uvědomit pro pochopení kořenů problémů souvisejících s EAN. Kroky směrem ke kriminalizaci EAN mají ve srovnání s kroky podniknutými směrem k akceptaci stáří a starých lidí mnohem delší tradici. Např. už v roce 1910 byla přijata mezinárodní úmluva o ochraně práv dívek a žen a v roce 1924 byla dokonce přijata první ucelená deklarace práv dítěte, kterou přijalo Společenství národů a vytyčilo v ní jako hlavní cíl „dát dětem to nejlepší, aby mohly být zabezpečeny jejich základní potřeby...“ (David, 1999, s. 30).

Výčet jednotlivých mezinárodních opatření na ochranu práv dětí by mohl být velmi dlouhý a jednotlivé inovace vždy vycházejí z reformulace pojmů „dětství, dítě“ a specifické potřeby dětí.

Analogicky k tomu může dovozovat, že k podobné formulaci mezinárodně platných opatření na ochranu práv a uspokojování potřeb seniorů může dojít až ve chvíli, kdy budou dostatečně jasně formulovány pojmy SENIUM (či stáří) , SENIOR, a specifické potřeby ve stáří nebo specifické způsoby naplňování běžných potřeb. Zároveň musí být tyto pojmy jednoznačně dány právním řádem, jak jsme viděli výše.

Jinými slovy, společnost se musí dostat na takovou úroveň humanizace, kdy budeme všichni v jejím rámci považováni za lidi bez ohledu na věk a zdravotní stav a všichni navzájem budeme schopni se takto přijímat a stavět co největší množství mostů ke druhým lidem a bez bázně po nich kráčet.

LITERATURA

BLAŽEK, B. *Venkov, města, média.* Praha: Slon, 1998. s. 362. ISBN 80-85850-591.

DAVID, R. *Práva dítěte.* Olomouc: Nakladatelství Olomouc, 1999. s. 175. ISBN 80-7182-076-8.

HAYFLICK, L. *Jak a proč stárneme.* Praha: Columbus, 1997. s. 427. ISBN 80-85928-93-3.

HOLMEROVÁ, I. *Syndrom EAN.* Senza senior.1/2000

POTŮČEK, M. *Sociální politika*. Praha: Slon, 1995. s. 120.

SÝKOROVÁ, D. *Rodina staršího středního věku v systému příbuzenské pomoci a podpory.* In Sociologický časopis, XXXII, 1/1996.

SÝKOROVÁ, K. *Osamělost ve stáří.* Diplomová práce. FF UP, Olomouc. 2003.

VODÁČKOVÁ, D. *Krizová intervence.* Praha: Portál, 2002. s. 543. ISBN 80-7178-696-9.

Násilí na seniorech. Sborník příspěvků z pracovního semináře. Olomouc, 2002.s.60. ISBN 80-244-0409-5.
WILSON, E. O. *O lidské přirozenosti.* Praha: Lidové Noviny, 1987.s. 247. ISBN 80-7106-076-3.
http: // gerontologie.htm (22. 6. 2004)
http: // czso.htm (22. 6. 2004)
zákon číslo 140/1961 Sb., Trestní zákon

SUMMARY

This article summarizes knowledge about one specific problem of nowadays society, Elder Abuse and Neglect (EAN). The first step is to introduce the term EAN as a term which describes bad behavior of the carers towards old people. Secondly we speak about typical forms of this EAN: physical attack, psychological attack, economical abuse, sexual abuse and neglecting. We also say that EAN has sings that are common for all the forms of EAN. There are people who are more likely to become victims of EAN than others and people who tend to provide bad behavior towards the old, we discuse this fact in the central part of the article. According to the statistics there are typical situations that may help to create EAN: social isolation, social and other kind of addiction, individual factors in the personality of the old person and of the carer. EAN is the result of critical loneliness of the old person´s life. What do public know about EAN? What is the typical approach to old people in CR? What do the czech lows say about EAN? These are the last questions of the article. The text is closed by a comparation of EAN and CAN (Child Abuse and Neglect).

KEY WORDS
Elder Abuse and Neglect, Forms of EAN, Who is the Victim, Social Isolation and Loneliness, Public Knowledge about EAN

Mgr. Kateřina Sýkorová
Katedra sociologie a andragogiky FF UP v Olomouci
Křížkovského 10
771 80 Olomouc
tel: 585 633 406
Katerinka2@centrum.cz

ACTA UNIVERSITATIS PALACKIANAE OLOMUCENSIS
FAKULTAS PHILOSOPHICA
SOCIOLOGICA – ANDRAGOGICA 2005 TŘETÍ VĚK TROJÍ OPTIKOU

Sociální konstrukce seniorů a jejich posuzovatelů

Ivana Loučková

Tento příspěvek vznikl v rámci projektu *Senioři ve společnosti. Strategie zachování osobní autonomie*, reg. č. 403/02/1182, podporovaného Grantovou agenturou ČR.

ÚVOD

Oblast zkoumání sociálních vztahů je možno zcela obecně charakterizovat tzv. dvojitou hermeneutikou. Jedná se o přiřazování významů věcem a událostem přímo těmi jedinci, kteří jsou účastníky sociálního jednání (na jakékoliv úrovni). Vhodným teoretickým východiskem z nabízejících se teorií sociálního jednání pro badatelské zkoumání je sociální konstruktivismus. Kořeny sociálního konstruktivismu lze vysledovat u řady sociologů zamýšlejících se nad lidským jednáním, a to nikoliv z pohledu apriorních struktur, ale procesů vedoucích k interpretaci sociálního jednání (Tradičně lze zmínit M. Webera, G. H. Meada, H. Blumera, a řadu dalších. Srov. Šmausová, 2002). Jinými slovy, žádná sociální konstrukce nemůže být bez těch, jimiž je tvořena. Je vytvářena způsobem myšlení jedince, které se promítá do konkrétního sociálního jednání. Například způsob myšlení dotázaného (a jeho zpravidla neuvědomované konstrukce) se promítá do odpovědí, které jsou ve výzkumech zaznamenávány tazatelem, např. do záznamových archů. Způsob myšlení tazatele se promítá do posuzování dotazovaného. Způsob myšlení badatele se promítá do redukce zdrojového materiálu, který vybírá pro interpretace jím vyhledaných sociálních skutečností. Jednoduše řečeno: jinak myslí a konstruuje svůj svět školák, jinak dospělý, jinak senior na odpočinku. Z obecného pohledu – vše je sociální konstrukcí. Co je co, není dáno objektivně, ale lidmi. Proto i samotné pojmy vědy, např. objektivnost, jsou rovněž sociálními konstrukcemi. Dokonce ani biologické kategorie samy o sobě nemusejí být vhodnou charakteristikou věku, specificky takového věku, jak je jedincem (či skupinou konkrétního biologického věku) prožíván. Potom věkové kategorie, přihlížející k objektivním přírodním kategoriím, jsou rovněž sociálními konstrukcemi. Avšak nežijeme v „pouhých" konstrukcích. Svět není roztříštěný diferencovanými interakcemi,

ale podléhá zákonitostem, které byly jedincům vtištěny do vědomí v průběhu celoživotní socializace. Toto je důvodem, proč i v tak rozmanitých sociálních kontextech lidé svůj svět konstruují obdobně. Proto jako sociální konstrukce chápeme ty poznatky, které jsou většinově (byť nereflektovaně) zkoumanou populací sdílené.

Rozlišujeme *sociální konstrukce přirozené*, např. mínění lidí v dané subpopulaci (skupině), a *sociální konstrukce umělé*, jako je např. vědecký poznatek (Hubík, 2004). Jestliže přistupujeme k empirickému zkoumání sociálních vztahů, potom identifikace sociálních konstrukcí je prvním metodologickým krokem. Druhým metodologickým krokem je komparace vztahů vyplývajících z údajů získaných na těch výzkumných souborech, pro něž byly v daném sociálním kontextu sociální konstrukce nalezeny a interpretace prováděné na základě toho, co bylo nalezeno badatelem.

Výše zmíněné problémy lze s vysokou heuristickou účinností vyřešit volbou vhodných metodologických východisek, které vedou k použití takového výzkumného nástroje, který v sobě zahrnuje přednosti kvantitativní i kvalitativní výzkumné strategie. Vhodnou výzkumnou strategií pro zkoumání sociálních konstrukcí výzkumných souborů (skupin), v našem případě seniorů a jejich posuzovatelů, jimiž byli tazatelé, je koncepce integrovaného výzkumu, která zamezuje jednostrannému subjektivismu a bere v úvahu v jednom výzkumném kontextu (výzkumné situaci) pohledy všech zúčastněných, tedy dotazovaného i tazatele (Loučková, 2001). Výsledkem vzájemných interakcí, jejichž vyústěním je zaznamenání vyžadovaných odpovědí do formulářů, to na straně jedné, a analytických procesů, pomocí nichž jsou zaznamenané odpovědi zpracované, to na straně druhé, je následná možnost identifikovat sociální konstrukce přirozené jak dotázaných, tak tazatelů. Nalezení vztahů mezi konstrukcemi obou zkoumaných souborů, jako zjištění shod či rozdílů v nalezených sociálních konstrukcích, bude sociální konstrukcí umělou. Tyto vztahy jako umělé můžeme vyhledávat v té úrovni, kterou nám umožní použití konkrétních adekvátních analytických prostředků. Můžeme si klást otázky, zda a v jakém rozsahu světy, v nichž žijeme, spolu sdílíme či nikoliv? A jestliže nesdílíme, tak ve kterých oblastech? Může být toto vědění o společně sdílených, či nesdílených světech nějak užitečné?

Cílem stati není věnovat se teoretizování o dalších aspektech sociálních konstrukcí, ale odpovědět na výše položené otázky prostřednictvím konkrétních zjištění získaných na výzkumném souboru seniorů, jak je dále specifikováno.

SENIOŘI A SOCIÁLNÍ KONSTRUKCE

Výzkumný projekt „Senioři ve společnosti. Strategie zachování osobní autonomie." podporovaný GAČR (Sýkorová D. a kol., 403/02/1182, který byl realizován v letech 2002–2004) byl zaměřen na udržení osobní nezávislosti a sociální integrace starších osob Moravskoslezského kraje v závislosti na jejich materiálních a sociálních zdrojích. Specificky na a) zjištění materiálních a sociálních zdrojů, které podporují relativní autonomii starších osob v každodenním životě, b) identifikaci jejich osobních očekávání

vůči formálním a neformálním institucím, c) rodinné zázemí seniorů apod.[1] Identifikace sociálních konstrukcí přirozených a umělých bylo sekundárním efektem tohoto projektu. Ve výzkumu, jehož se zúčastnilo celkem 317 seniorů (61 % žen a 39 % mužů), byla použita baterie proměnných jako určitých vlastností, které senioři přisuzovali sami sobě.[2] Ta byla seniorům předkládána ve formě výroků, k nimž byla vyjadřována i intenzita souhlasu v rozmezí „školské" stupnice 1 až 5. Skór 1 znamenal plný souhlas s výrokem, skór 5 nesouhlas. Zcela stejnou baterii položek vyplňovali i tazatelé na závěr celého řízeného rozhovoru se seniorem. Soubor tazatelů tvořily studentky oboru Sociální práce se zdravotnickým profilem, které byly pro cíle tohoto typu výzkumu proškoleny. Při posuzování seniora samotným tazatelem byla brána v úvahu jak osobnost seniora, tak celkový sociální kontext. Ten odpovídal přirozenému životnímu prostředí seniora. Sociální konstrukce seniora resp. tazatele jako jedinců (tj. na „mikroúrovni") byla realizována jednoznačným zaznamenáním odpovídajícího skóre. Proto jsme k výše uvedené baterii položek získali z *jedné interakční výzkumné situace dva soubory údajů*, jak od seniorů, tak od tazatelů, což

[1] **Věkové rozložení zkoumané populace je uvedeno tabulkou:**

	kategorizovaný věk	
	Count	%
60–65 let	72	22,7 %
66–70 let	75	23,7 %
71–75 let	79	24,9 %
76–80 let	59	18,6 %
81–85 let	21	6,6 %
86–96 let	11	3,5 %

Z ní je zřejmé, že téměř polovinu výzkumného souboru tvořili senioři do 70 let, 90 % zkoumané populace dosáhlo věku 80 let.

Celkově byl projekt založen na převážně integrované výzkumné strategii (Loučková 2001) používané v různých výzkumných fázích. Zdrojové údaje pro dílčí výzkumné fáze byly získány z diferencovaných souborů, a to populace seniorů (v r. 2002), dále ze souboru dospělých dětí (v r. 2003). Poznamenávám, že řízený rozhovor (jako jedna z technik, která byla použita v obou souborech) s respondenty „dětmi" neobsahoval ty baterie znaků, které by byly komparovatelné se souborem seniorů, ani se souborem tazatelů. Proto soubor „dětí" pro cíl této stati použit nebyl. Podklady pro výběrová šetření z obou populací byly získány z Krajské reprezentace Českého statistického úřadu v Ostravě. Výběrovou oporou pro soubor seniorů byl seznam obcí s informacemi jednak o počtu bydlících obyvatel k 31. 12. 2001, jednak s údajem o počtu obyvatel ve věku 60 let a starších. Tato opora sloužila pro upřesnění konkrétních obcí, v nichž byly následně realizovány další kroky výběrového postupu. Volba obcí byla určena záměrem badatelů na straně jedné, na straně druhé pravděpodobnostním postupem, který byl aplikován v různých fázích vybírání podle toho, pro jakou výběrovou jednotku bylo možno získat další výběrové opory. V závěrečných krocích bylo nutno použít kvóty. S ohledem na zvolenou metodologii je třeba chápat možnost zobecnění výsledků prezentovaných v této stati jako reprezentace nalezených typů seniorů (srov. např. Mitchel 1985.), ačkoliv zobecnění výsledků získaných ze souboru seniorů lze provést na cílovou populaci odpovídající výběrovému postupu, tj. na seniory žijící v obcích Moravskoslezského kraje (Podrobněji Loučková 2003, Loučková, Sýkorová 2003.).

[2] Touto baterií položek byla zjišťována záměrem hlavního řešitele projektu úroveň „optimismu" seniorů (položkami 1,7 a 13 tabulky A1b), „sociálních" aspektů (položkami 2, 4, 6, 9, 10 a 16 tabulky A1b) „autonomie" (položkami 3, 6, 15 tabulky A1b) a úroveň „kompetence" seniorů (položkami 4, 5, 8, 12, 14 tabulky A1b).

bylo při použití integrované výzkumné strategie předpokládáno. Tyto soubory byly analyzovány samostatně. Pro vyhledání struktur jako sociálních konstrukcí seniorů i tazatelů byla použita faktorová analýza.

a) Typologie seniorů jako jejich přirozená sociální konstrukce

Okolnost, jak se senioři diferencují vzhledem k vybraným osobně si přisuzovaným vlastnostem, jsme zjišťovali baterií výroků, jejíž zkrácená verze je uvedena v tabulce A1a. Skór souhlasu byl zjištěn jako vážený průměr odpovídající dané položce. Plné znění výroků odpovídající jednotlivým položkám tak, jak bylo zjišťováno dotazníkem a k nimž se senioři vyjadřovali, je obsaženo v tabulce A1b. Uspořádáním dosažených skóre podle velikosti získáváme pořadí položek podle odpovídající intenzity souhlasu seniorů s jim předloženými výroky. Komentář k jednotlivým položkám vyplývá z velikosti dosaženého průměrného skóre intenzity souhlasu.

Senioři se ohodnotili tak, že celkově sami sebe označují velmi optimisticky a pozitivně. Na prvním místě stojí jimi proklamovaná „odpovědnost za rozhodování". Cítí se být nejen soběstační, ale necítí se být ani osamělí, ani uzavřeni do sebe.

Pro cíl vyhledat podrobnější typy seniorů vzhledem k těm charakteristikám, které sami o sobě přijímají, jsme použili faktorovou analýzu. Z matice korelací, viz tabulka A2, jsou zřejmé vazby (pozitivní či negativní) mezi hodnotami, které dosahují vysokých korelací (v tabulce je pro příklad toto zvýrazněno v některých polích tučně).

Tabulka A1a Skór souhlasu s položkou

Pořadí podle pohledu seniorů	skór souhlasu
odpovědnost za rozhodování	1,2491
vše dobře dopadne, vidí jen dobré	1,7679
je naprosto soběstačný	1,7713
je si vědom užitečnosti, pomáhá	1,8874
je uznáván a vážen	2,0239
je si vědom své hodnoty, je sebevědomý	2,1536
potřebuje lásku, pozornost	2,1638
je schopný, má zkušenosti, umí	2,2389
plány do budoucna	2,2423
veselý, nic ho nerozhází	2,3038
netrpí pocity viny	3,0239
kritika druhými resp. nevadí	3,1229
svět je složitý, nerozumím mu	3,6212
cítí se osamělý	3,8669
cítí se nejistě mezi lidmi, obtíže	4,0273
je naprosto uzavřený do sebe	4,1741

Tabulka A1b Plné názvy odpovídající jednotlivým položkám

1. veselý, nic ho nerozhází: „Jsem člověk veselý, skoro vždycky mám dobrou náladu. Prostě nic mě nerozhází.“
2. cítí se nejistě mezi lidmi, obtíže: „Ve společnosti druhých lidí se necítím jistě, dělá mi potíže se s nimi bavit.“
3. odpovědnost za rozhodování: „Za způsob svého života, za veškerá svá rozhodnutí nesu plnou odpovědnost.“
4. je uznáván a vážen: „Jsem uznáván/a lidmi. Váží si mých schopností, zkušeností, berou v úvahu moje názory.“
5. svět je složitý, nerozumím mu: „Svět je složitý. Nerozumím mu, ani se o to nepokouším. Shánět informace a něco nového se učit nemá smysl.“
6. kritika druhými resp. nevadí: „Vůbec mi nevadí, když mě druzí kritizují. Nezáleží mi na tom., co si myslí, jak se ke mně chovají.“
7. plány do budoucna: „Dělám si stále plány do budoucna. Jsem přesvědčen/a, že člověk musí ‚hledět před sebe‘.“
8. je schopný, má zkušenosti, umí: „Jsem člověk schopný, dovedný, mám spoustu zkušeností. Umím dělat věci a řešit problémy rychle.“
9. potřebuje lásku, pozornost: „Neobejdu se bez druhých lidí – potřebuji, aby mi projevovali lásku, pozornost, souhlas, podporu.“
10. je naprosto uzavřený do sebe: „Jsem člověk naprosto uzavřený do ‚sebe‘.“
11. netrpí pocity viny: „(Téměř) nikdy netrpím pocity viny nebo selhání vůči sobě či druhým lidem.“
12. je si vědom užitečnosti, pomáhá: „Jsem člověk užitečný – pomáhám druhým, prosazuji a dělám dobré věci.“
13. vše dobře dopadne, vidí jen dobré: „Věřím, že všechno nakonec dobře dopadne. Vidím na všem hlavně dobré.“
14. je si vědom své hodnoty, je sebevědomý: „Jsem si vědom své hodnoty – sebevědomí mi rozhodně nechybí.“
15. je naprosto soběstačný: „Jsem naprosto soběstačný/á – zvládám všechny činnosti každodenního života.“
16. cítí se osamělý: „Cítím se velmi často osamělý.“

Tabulka A2 Matice korelací

		veselý, nic nerozhází	cítí se nejistě mezi lidmi, obtíže	odpovědnost za rozhodování	je uznáván a vážen	svět je složitý, nerozumím mu	kritika druhými resp. nevadí	plány do budoucna	je schopný, má zkušenosti, umí	potřebuje lásku, pozornost	je naprosto uzavřený do sebe	netrpí pocity viny	je si vědom užitečnosti, pomáhá	vše dobře dopadne, vidí jen dobré	je si vědom své hodnoty, je sebevědomý	je naprosto soběstačný	cítí se osamělý
Korelace	Veselý, nic nerozhází	1,000	-,325	,153	,244	-,165	,011	,282	,243	,029	-,301	,057	,219	,353	,346	,172	-,279
	cítí se nejistě mezi lidmi, obtíže	-,325	1,000	-,123	-,283	,091	,100	-,062	-,083	-,038	,343	,045	-,249	-,214	-,221	-,063	,187
	Odpovědnost za rozhodování	,153	-,123	1,000	,188	-,055	,026	,187	,200	,037	-,144	,011	,199	,139	,179	,221	-,071
	je uznáván a vážen	,244	-,283	,188	1,000	-,062	,009	,234	,399	,078	-,234	,064	,405	,309	,380	,140	-,122
	Svět je složitý, nerozumím mu	-,165	,091	-,055	-,062	1,000	,061	-,209	,024	,096	,087	,061	,007	-,043	-,007	-,111	,212
	Kritika druhými resp. nevadí	,011	,100	,026	,009	,061	1,000	-,027	,082	-,055	,053	,134	,125	,039	,140	,036	-,016
	plány do budoucna	,282	-,062	,187	,234	-,209	-,027	1,000	,380	,065	-,133	,197	,345	,290	,234	,337	-,104
	je schopný, má zkušenosti, umí	,243	-,083	,200	,399	,024	,082	,380	1,000	,009	-,169	,202	,367	,205	,480	,436	-,112
	potřebuje lásku, pozornost	,029	-,038	,037	,078	,096	-,055	,065	,009	1,000	-,163	-,062	,022	,072	,064	-,083	,011
	je naprosto uzavřený do sebe	-,301	,343	-,144	-,234	,087	,053	-,133	-,169	-,163	1,000	,026	-,217	-,159	-,232	-,123	,304
	netrpí pocity viny	,057	,045	,011	,064	,061	,134	,197	,202	-,062	,026	1,000	,110	,107	,112	,054	,061
	je si vědom užitečnosti, pomáhá	,219	-,249	,199	,405	,007	,125	,345	,367	,022	-,217	,110	1,000	,354	,333	,297	-,158
	vše dobře dopadne, vidí jen dobré	**,353**	-,214	,139	,309	-,043	,039	,290	,205	,072	-,159	,107	,354	1,000	,311	,188	-,138
	je si vědom své hodnoty, je sebevědomý	**,346**	-,221	,179	,380	-,007	,140	,234	**,480**	,064	-,232	,112	,333	,311	1,000	,184	-,163
	je naprosto soběstačný	,172	-,063	,221	,140	-,111	,036	,337	,436	-,083	-,123	,054	,297	,188	,184	1,000	-,072
	cítí se osamělý	-,279	,187	-,071	-,122	,212	-,016	-,104	-,112	,011	,304	,061	-,158	-,138	-,163	-,072	1,000

Z matice korelací byly extrahovány čtyři faktory (jejichž charakteristická čísla jsou větší než 1). Ty vysvětlují necelou polovinu variability vstupních dat (viz tabulka A3). Pro analýzu výsledků byla použita rotovaná verze podle odpovídající matice faktorových zátěží.

Tabulka A3: Charakteristická čísla korelační matice

Charakteristická čísla	% variance	Kumulativní %
3,702	23,134	23,134
1,599	9,992	33,126
1,269	7,931	41,057
1,097	6,859	**47,916**

První faktor (23 % vysvětlené variability dat, viz tabulka A4) odpovídá těm seniorům, kteří se považují za osoby veselé, nic je nerozhází, jsou uznáváni druhými, jsou sebevědomí a jsou plni optimismu v tom smyslu, že mají důvěru v to, že vše nakonec dobře dopadne. Tento faktor obsahuje i negativní pojetí vybraných položek. A to negativní pojetí sebeuzavřenosti, pocitu nejistoty mezi lidmi a pocitu osamělosti. Proto tento faktor nazveme faktorem **sociální stability**.

Tabulka A4: Koeficienty prvního faktoru

Položky	Koeficienty
veselý, nic nerozhází	,619
cítí se nejistě mezi lidmi, obtíže	–,675
je uznáván a vážen	,484
je naprosto uzavřený do sebe	–,653
vše dobře dopadne, vidí jen dobré	,445
je si vědom své hodnoty, je sebevědomý	,498
cítí se osamělý	–,566

Druhý faktor (10 % vysvětlené variability dat, viz tabulka A5) charakterizuje ty seniory, kteří se považují na naprosto soběstačné, dělají si plány do budoucna, jsou považováni za schopné a zkušené, jsou si vědomi své užitečnosti, cítí se býti zcela odpovědnými za způsob svého života a rozhodnutí, která provádějí. Tento faktor jsme nazvali **faktorem soběstačnosti**.

Tabulka A5: Koeficienty druhého faktoru

Položky	Koeficienty
odpovědnost za rozhodování	,457
plány do budoucna	,723
je schopný, má zkušenosti, umí	,681
je si vědom užitečnosti, pomáhá	,485
je naprosto soběstačný	,712

Třetí faktor (8 % vysvětlené variability dat, viz tabulka A6) charakterizuje jistou psychickou nezávislost na svém okolí, neboť seniorům kritika druhými nevadí a ani netrpí pocity viny ani selhání vůči sobě či druhým. Byl nazván faktorem **sociální nezávislosti**.

Tabulka A6: Koeficienty třetího faktoru

Položky	Koeficienty
kritika druhými respondentovi nevadí	,740
netrpí pocity viny	,530

Čtvrtý faktor (7 % vysvětlené variability dat, viz tabulka A7) lze charakterizovat vyjadřovaným souhlasem seniorů s tím, že svět je složitý a není mu možno rozumět, dále potřebností lásky a pozorností, kterou by seniorům druzí vyjadřovali. Tento faktor byl nazván faktorem **sociální závislosti**.

Tabulka A4: Koeficienty čtvrtého faktoru

Položky	Koeficienty
svět je složitý, nerozumím mu	,703
potřebuje lásku, pozornost	,598

Shrneme:

Nejsilnější sociální konstrukcí, která odpovídá většinovému typu seniorů tak, jak sami na sebe nahlížejí, je faktor odpovídající **sociální stabilitě**. **Dalšími konstrukcemi** (a odpovídajícími typy seniorů) jsou faktor **soběstačnosti**, faktor **sociální nezávislosti** a pouze malým podílem se uplatňuje faktor **sociální závislosti** seniorů. Položky jednotlivých faktorů mohou diferencovat konkrétní seniory do odpovídajících typů. Toto lze provést na základě informací o intenzitě preferování (či odmítání) té skupiny položek, kterými jsou jednotlivé faktory vymezeny.

b) Typologie seniorů jako přirozená sociální konstrukce tazatelů

Uspořádáním dosažených skóre získaných od tazatelů podle velikosti jsme získali pořadí položek podle odpovídající intenzity souhlasu s předloženými výroky, které ale v některých položkách pořadí, které bylo získáno od seniorů neodpovídá. Toto pořadí položek podle tazatelů je uvedeno v tabulce B1; pořadí položek odpovídající seniorům je uvedeno vedle položky vpravo v závorce. Komentář k jednotlivým položkám vyplývá z velikosti dosaženého průměrného skóre intenzity souhlasu.

Tabulka B1 Skór souhlasu s položkou

Pořadí podle pohledu tazatelů:	skór souhlasu
1. odpovědnost za rozhodování (1)	1,5765
2. je naprosto soběstačný (3)	1,9186
3. je si vědom užitečnosti, pomáhá (4)	1,9577
4. *potřebuje lásku, pozornost (7)*	2,0456
5. je uznáván a vážen (5)	2,0554
6. *vše dobře dopadne, vidí jen dobré (2)*	2,1270
7. je schopný, má zkušenosti, umí (8)	2,2150
8. *je si vědom své hodnoty, je sebevědomý (6)*	2,2834
9. veselý, nic ho nerozhází (10)	2,4332
10. plány do budoucna (9)	2,4658
11. netrpí pocity viny (11)	3,0358
12. kritika druhými respondentovi nevadí (12)	3,2736
13. cítí se osamělý (14)	3,5016
14. svět je složitý, nerozumí mu (13)	3,6026
15. cítí se nejistě mezi lidmi, obtíže (15)	3,8958
16. je naprosto uzavřený do sebe (16)	3,9544

Odpovědnost přijímaná za způsob života a důsledky způsobené rozhodováním je i podle tazatelů hodnocena jako prvořadá. Následující položky se ale od pohledu seniorů liší. Za pozornost stojí výrazné rozdíly v „potřebě lásky a pozornosti jinými“, které stojí podle tazatelů již na čtvrtém místě, podle seniorů až na sedmém. Rovněž optimismus, kteří vyjadřují senioři již na druhém místě s nimi tazatelé nesdílejí. Tazatelé okolnost, že „vše dobře dopadne a že senioři vidí jen dobré“, kladou ze druhého na sedmé místo v pořadí ostatních vlastností. Dále i „sebevědomí“ seniorů je tazateli posouváno o dvě pozice nižším hodnocením. Ostatní položky zůstávají buď ve stejném pořadí, nebo jsou permutovány o posun jednoho pořadí.

Faktorovou analýzou, která byla aplikována na korelační matici získanou ze souboru tazatelů, byly získány poněkud odlišné výsledky. Faktory odpovídající charakteristickým číslům korelační matice dat jsou opět čtyři, viz tabulka B2. Ty ale vysvětlují více než polovinu variability vstupních údajů. Odpovědi tazatelů se jeví být konzistentnější.

Tabulka B2: Charakteristická čísla korelační matice

Charakteristická čísla	% variance	Kumulativní %
5,298	33,112	33,112
1,274	7,963	41,074
1,156	7,227	48,301
1,019	6,366	**54,668**

První faktor (33 % vysvětlené variability dat, viz tabulka B3) charakterizuje ty seniory, kteří se považují na naprosto soběstačné, jsou považováni za schopné a zkušené, jsou si vědomi své užitečnosti, dělají si plány do budoucna a cítí se býti zcela odpovědnými za způsob svého života a rozhodnutí, která provádějí. Tento faktor jsme nazvali **faktorem soběstačnosti**.

Tabulka B3: Koeficienty prvního faktoru

Položky	Koeficienty
odpovědnost za rozhodování	,536
plány do budoucna	,548
je schopný, má zkušenosti, umí	,780
je si vědom užitečnosti, pomáhá	,622
je si vědom své hodnoty, je sebevědomý	,491
je naprosto soběstačný	,853

Druhý faktor (8 % vysvětlené variability dat, viz tabulka B4) odpovídá těm seniorům, kteří se považují za osoby veselé, nic je „nerozhází", jsou uznáváni druhými a jsou plni optimismu v tom smyslu, že mají důvěru v to, že vše nakonec dobře dopadne. Tento faktor obsahuje ještě negativní pojetí toho, že se senior cítí mezi lidmi nejistě, negativní pojetí okolnosti, že svět je složitý a není mu možno rozumět, rovněž negativní pojetí „uzavřenosti do sebe". Proto i tento faktor nazveme faktorem **sociální stability.**

Tabulka B4: Koeficienty druhého faktoru

Položky	Koeficienty
veselý, nic ho nerozhází	,612
cítí se nejistě mezi lidmi, obtíže	–,653
je uznáván a vážen	,526
svět je složitý, nerozumí mu	–,466
je naprosto uzavřený do sebe	–,727
vše dobře dopadne, vidí jen dobré	,502
cítí se osamělý	–,650

Třetí faktor (7 % vysvětlené variability dat, viz tabulka B5) charakterizuje psychickou nezávislost na svém okolí, neboť seniorům kritika druhými nevadí a ani netrpí pocity viny ani selhání vůči sobě či druhým. Byl opět nazván faktorem **sociální nezávislosti.**

Tabulka B5: Koeficienty třetího faktoru

Položky	Koeficienty
kritika druhými respondentovi nevadí	,760
netrpí pocity viny	,668

Čtvrtý faktor (6 % vysvětlené variability dat, viz tabulka B6) lze charakterizovat potřebností lásky a pozorností, kterou by seniorům druzí vyjadřovali. Je sycen pouze touto jedinou položkou. Faktor byl nazván faktorem **sociální závislosti**.

Tabulka B6: Koeficient čtvrtého faktoru

Položka	Koeficient
potřebuje lásku, pozornost	,875

Shrnutí:

Tazatelé splnili svoji úlohu v rámci integrovaného výzkumu, uměli seniory ohodnotit. **Nejsilnější sociální konstrukcí**, která odpovídá většinovému typu seniorů podle tazatelů, je faktor **soběstačnosti**. **Dalšími konstrukcemi** (a odpovídajícími typy seniorů) jsou faktor **sociální stability**, faktor **sociální nezávislosti** a opět pouze malým podílem se uplatňuje faktor **sociální závislosti** seniorů. Podle tazatelů je tedy sociální stabilita seniorů nižší, než prohlašují senioři sami o sobě.

DISKUSE

Vyhodnocení závěrů výše provedených analýz odpovídá sociální konstrukci umělé. Můžeme odpovědět na otázky položené v úvodu textu: zda a v jakém rozsahu světy, v nichž žijeme, spolu sdílíme či nikoliv? A jestliže nesdílíme, tak ve kterých oblastech?

S ohledem na věkové rozložení dotázaných (90 % seniorů dosáhlo věku 80 let) výše uvedené výsledky nepodporují tradiční chápání seniorů odpovídající publikacím zabývajícími se vývojovou psychologií, v nichž je senior chápán jako člověk s poruchami senzorické percepce a bezprostřední paměti, nárůstem emoční deprivace, kde sociální status seniorů podléhá rostoucí degradaci. Nicméně na tomto místě netvrdíme, že by výše zmíněné poruchy u seniorů absentovaly (to nebyl ani cíl našeho zkoumání). Jednalo se nám o upřesnění pohledu seniorů na sebe sama, jemuž odpovídá jejich sebehodnocení. Senioři většinově prohlašují své prožívání, pokud jsou zdravotně relativně v pořádku, za bezproblémové.

Baterie znaků, která byla použita pro vyhledání přirozených sociálních konstrukcí, byla schopna ohodnotit vyjádření obou analyzovaných souborů, tedy seniorů i tazatelů. Poznamenáváme, že konkrétní položky baterie (jak je uvedeno v poznámce 2) měly charakterizovat jednak optimismus seniorů, dále soběstačnost, sociální aspekty a kompetence seniorů. Tento záměr badatele charakterizujeme jako sociální konstrukci umělou. Výše uvedené výsledky však nepodpořily správnost této umělé sociální konstrukce, neboť konkrétní položky analyzované baterie znaků se na základě reálných zjištění seskupily jinak.

Sociální konstrukce odpovídající pohledu seniorů na vlastnosti, které sami sobě přisuzují a pohledu tazatelů na vlastnosti, které oni přisuzují seniorům, je v obou případech

realistická, nicméně diferencovaná minimálně ve zvýraznění jiného pořadí nejen jednotlivých analyzovaných položek, ale i permutací prvních dvou vyhledaných faktorů, faktoru soběstačnosti a faktoru sociální stability. Rovněž faktory, ačkoliv byly označeny v obou souborech stejnými názvy, nejsou syceny totožnými položkami. Můžeme proto usoudit, že senioři sami sebe vidí v poněkud optimističtějším pohledu, než na ně nahlížejí samotní tazatelé. Nicméně tyto diference se týkají v zásadě pouze výše specifikovaných oblastí. Neprokázalo se tedy, že by „sociální světy", v nichž se pohybujeme, byly zcela rozdílné. Celkově své světy sdílíme. Rozdíly se projevují pouze v intenzitě důležitosti konkrétních situací. Rozdíl mezi proklamací (slovní konstrukcí) a reálným jednáním lze vyhledat díky odstupu od situace, v naší úloze „odstup" zajišťovali tazatelé. Nemá však smysl prohlašovat, že jedna, nebo druhá (či jiná) skupina „vidí" nesprávně. Lze tedy závěrem říci, že světy (badatele, tazatele i seniora) jsou opravdu diferencované. Může být ale toto vědění o společně sdílených, či nesdílených světech nějak užitečné? Jistě, ke vzájemnému respektu a toleranci v situacích, kdy ve vzájemných setkáních „narážíme" na důsledky oněch diferencovaných pohledů, které jsou promítány do konkrétních jednání. Ke vědění, že toto „narážení" nepochází ze zlé vůle, ale jiného vidění sociálních událostí.

LITERATURA

HUBÍK, S. Sociální kartografie a regionální kapitál. In: Europská integrácia – výzva pre Slovensko. Nirta: FEM SPU, 2004, s. 430–438.

LOUČKOVÁ, I. Směrem k integrovaným strategiím nejen ve výzkumu v sociální práci. Sociologický časopis, 2001, roč. 32, č. 3. s. 313–328.

LOUČKOVÁ, I. Objekt výzkumu a konstrukce výběrového souboru In: SÝKOROVÁ, D. (ed.). Senioři v společnosti. Strategie zachování osobní autonomie. Výzkumná zpráva za 1. rok řešení výzkumného úkolu GAČR č. 493/02/1182. Ostrava: ZSF OU, 2003, s. 20–23.

LOUČKOVÁ, I., SÝKOROVÁ, D. Metodologie – výzkumné přístupy, metody, techniky. In: SÝKOROVÁ, D. (ed.). Senioři v rodině a společnosti z pohledu střední generace dospělých dětí. Výzkumná zpráva za 2. rok řešení výzkumného úkolu GAČR č. 493/02/1182. Ostrava: ZSF OU, 2003, s. 12–17.

MITCHEL,T.R. An evalution of the validity of correlational research conducted in organizations. Academy of Management Review, 1985, 10, s. 192–205.

ŠMAUSOVÁ, G. Interpretativní sociologie. In: DOPITA, M.ed. Konstrukce politična ze strany dětí. Olomouc: UP v Olomouci, 2002, s. 92–116.

SUMMARY

Social constructions of seniors and of their inquirers

A suitable research strategy of studying social constructions of seniors and their inquirers as their reviewers, is the concept of integrated research. The strongest social construction tied to the major type of seniors is the factor of social stability. Other constructions are the factor of self-sufficiency, the factor of social independence, and only partly applies

the factor of social dependence of seniors. According to the inquirers, the order of two first factors is permuted, the other factors (and their order) hold the same position. It was not proved that the social worlds in which we live would differ. Knowledge of the worlds shared or not shared serves for mutual respect and tolerance in situations when people "face" the results of the differentiated views reflected in a particular behaviour.

KEY WORDS
senior, social construction, integrated research strategy, factor, hierarchy, typology

Doc. RNDr. Ivana Loučková, CSc.
Katedra sociologie a andragogiky FFUP v Olomouci
Křížkovského 10
771 80 Olomouc
tel: 585 633 401
ilouckova@atlas.cz

III. část: Senium v individuálním a uměleckém pohledu

ACTA UNIVERSITATIS PALACKIANAE OLOMUCENSIS
FAKULTAS PHILOSOPHICA
SOCIOLOGICA – ANDRAGOGICA 2005 TŘETÍ VĚK TROJÍ OPTIKOU

Vyprávěné biografie tří historických generací žen

Helena Kubátová

Naše individuální životy se odehrávají v historickém a kulturním kontextu. Životní dráhy lidí obsahují rozměr temporality, který je dán nejen časem individuálně biologickým (od narození po smrt), ale také časem sociálně historickým. Čas sociálně historický tvaruje životní dráhy a biografie jedinců; historické kulturní události strukturují biografie jedinců a tvoří rámec životům každého člověka. O míře, ve které historie determinuje životní dráhu, rozhoduje těsnost vztahu mezi člověkem a velkou historií.

V zásadě můžeme rozlišit dva typy vztahů k času sociálně historickému. První pramení v myšlence, že člověk je pouhou hříčkou sociálně kulturních sil: člověk nemá možnost historické události aktivně ovlivňovat a zasahovat do nich[1]. Druhý vztah k času je autonomní: lidé sami dělají své dějiny, velké historické události mohou různým způsobem sociálně a kulturně interpretovat a tím je spoluutvářet.

Česká společnost 20. století je charakteristická tím, že zásahy „velké historie" do biografií – „malých historií" byly objektivně determinující. Na druhé straně empiricky víme, že lidé i v tomto poměrně malém prostoru svobody dokázali vytvářet do značné míry autonomní a aktivní životní strategie.

Na české společnosti 20. století lze velmi dobře demonstrovat imaginativní propojování historie a biografie, ke kterému sociology už dávno vybízel Charles W. Mills.

Tento americký sociolog byl přesvědčen o tom, že lidé mohou svobodně prožívat své životy pouze tehdy, pochopí-li možnosti všech lidí za stejných okolností. Sociologická imaginace podle něj může lidem umožnit, aby chápali význam velké historie pro svou vlastní životní zkušenost, ať již vnitřní nebo vnější.

Sociologická imaginace tak umožňuje nejenom to, že si je každý člověk vědom svého místa v širokém kulturně historickém kontextu, ale také chápat životní dráhy a biografie

[1] K této myšlence může přispívat racionální organizace moderní společnosti: tento charakter moderní společnosti často nevede k větší svobodě, ale naopak k rostoucí nesvobodě jednotlivců, kteří v takové společnosti žijí: „Tváří v tvář rostoucí racionalizaci jedinec ... přizpůsobuje své úsilí a činnost okamžité situaci, z níž neumí najít východisko. Tak vlastně nehledá cestu z obtíží, nýbrž se jim přizpůsobuje. ...Tato adaptace jednotlivce a její vliv na dané prostředí a na něho samého ... ovlivňuje i jeho možnosti a schopnosti jednat jako svobodný člověk." (Mills, Ch. W., 1968, s. 144).

ostatních lidí, kteří kolem něj žijí (srov. Mills, Ch. W., 1968, s. 9). „Každý člověk žije z generace na generaci v určité společnosti, jeho život probíhá v určitém historickém období. Prostým faktem svého života přispívá, jakkoliv nepatrně, k vytváření této společnosti a k průběhu jejích dějin, přičemž sám je formován společností a jejím historickým působením." (Mills, Ch. W., 1968, s. 9).

Znamená to, že historický kontext, ve kterém se odehrávají naše životy, významným způsobem formuje náš pohled na svět, naši „lidskou přirozenost". Zdá se tedy, že není možno pochopit lidské jednání, aniž bychom vzali v úvahu historický rámec či strukturu, ve kterých se naše životy odehrávají. K pochopení nutně potřebujeme vědět, na jakém jevišti žijeme své životy.

Jak hluboce je tato myšlenka pravdivá, se ukazuje již na empirické základně všech životních drah a biografií, se kterými se setkáváme. Vyprávějí-li lidé o svých životech, obvykle při tom vysvětlují a interpretují také sociálně historický kontext svých životů.

Předpokládám, že můžeme rozlišovat jednotlivé moderní společnosti podle toho, jakým způsobem v nich lidé zvládají své životy a do jaké míry při svých biografických vyprávěních potřebují poukazovat na široký rámec historických událostí. Na základě toho můžeme jednak usoudit na těsnost vztahu mezi velkou historií a individuální biografií, jednak můžeme usoudit na míru svobody, kterou takový člověk pociťuje – pokud přijmeme Millsovu tezi, že člověk může být svobodný jen tehdy, uvědomuje-li si své místo v historickém kontextu.

„Hlavní problém svobody je problém usměvavého robota, vyvstávající v dané podobě proto, že dnes je zřejmé, že všichni lidé nemají přirozenou potřebu být svobodnými; že nejsou ochotni nebo schopni – podle okolností – vynaložit úsilí k získání rozumu, jejž svoboda vyžaduje. Za jakých podmínek vzniká v lidech potřeba stát se svobodnými a schopnými svobodného jednání? Za jakých podmínek jsou ochotni a schopni nést břímě, jež jim ukládá svoboda, a nepovažovat je za břímě, nýbrž za ochotně nastoupenou cestu k přeměně sebe sama? A opačně: Lze lidi donutit, aby si přáli stát se usměvavými roboty?" (Mills, Ch. W., 1968, s. 148).

Je zřejmé, jakého významu nabývá tato otázka při zkoumání životních strategií, životních drah a biografií lidí žijících v historickém kontextu reálného socialismu československé společnosti první poloviny 20. století.

Teoretickým východiskem této stati je jednoduchá myšlenka, která už byla mnohokrát sociologicky tematizována a analyzována: Mezi subjektem (aktérem, individuem, které prožívá svůj život, plánuje jej a hodnotí, navazuje sociální vztahy) a objektem (sociální strukturou, historií a kulturou společnosti) empiricky existuje vztah, který je možné teoreticky analyzovat a interpretovat.

Jednou z možností uchopení vztahu mezi subjektem a objektem je biografický přístup. Východiskem je myšlenka, že autobiografie subjektů v sobě již obsahují interpretaci propasti mezi podmínkami, ve kterých lidé žijí, a tím, co konají. Lidé jsou totiž odkázáni na výklad toho, co se odehrává, na schopnost ujasnit si, co se děje (i když je to rutinní jednání), na reflexi toho, co musí, mohou nebo smějí konat, co (skutečně) dělají, popř.

co již vykonali. Výklad, ujasňování a reflexe tvoří dohromady tzv. interpretační kapacitu lidí (srov. Hitzler, R., 2003, s. 69).

Podle Konopáska už samotná jazyková struktura pojmu „autobiografie" odkazuje ke třem různým orientacím biografického výzkumu:

Předpona auto- odkazuje k Já, které vypráví, tedy k vlastní subjektivitě a životní zkušenosti toho, kdo vypráví: biografie je časová dimenze identity – odkazuje k subjektu.

Složka -bio- odkazuje k realitě: k životním podmínkám, k objektivním podmínkám života. Biografie tedy současně poukazuje na objekt.

Přípona -grafie odkazuje ke zprostředkování mezi subjektem a objektem. Je to vlastně symbolická reprezentace tohoto zprostředkování (srov. Konopásek, Z., 1996, s. 11–12).

Konopásek ukazuje, že autobiografie jsou nejednoznačným datem, které je používáno různými teoretickými přístupy různě. Autobiografie mohou být analyzovány na základě všech tří výše uvedených typů vztahů mezi subjektem a objektem.

Rozdělení pojmu autobiografie na tři složky mi poskytuje návod, jak mohu nakládat s biografickými vyprávěními, která ve své stati podrobuji analýze. Je pro mě důležité, že je možné očekávat, že v autobiografických vyprávěním lze najít odpovědi na otázky týkající se hlavního cíle mé stati.

Myslím si, že výše uvedené rozdělení pojmu autobiografie je možno použít pro mou analýzu v tom smyslu, že mohu poukázat na všechny tři jeho části: na konkrétní subjekt, který vypráví, na historické okolnosti života, o kterých subjekt vypráví, i na propojení subjektu a objektu pomocí reprezentace, která je obsažena v samotném vyprávění.

Pro analýzu biografií je ovšem třeba zaujmout jasnou výchozí teoretickou pozici. Pro dosažení cíle analýzy je důležité zjistit:

- **O čem se v autobiografických rozhovorech vypráví:** složka -bio-, která odkazuje k **velké historii**, kterou považuji za objektivně reálně existující sociální strukturu tak, jak by ji pojímal P. Bourdieu.
- **Jak se v autobiografických rozhovorech vypráví:** složka -grafie, která odkazuje k symbolické interpretaci velké historie a ukazuje **vztah mezi subjektem, který vypráví, a objektem, o kterém se vypráví**. Je pochopitelné, že jestliže pojímám objekt bourdieuovsky, nemohu tuto zprostředkovanost pojmout jinak než jak ji pojímá samotný P. Bourdieu.[2] Je pro mě skutečně zajímavé ukázat, jakými různými způsoby se lidé mohou vyrovnávat s tlaky objektivní struktury a současně, jak je možno najít pro tyto různé specifické přístupy zobecňující a zastřešující vysvětlení.
- **Kdo vypráví** (auto-): o čem se vypráví a jak se vypráví odkazuje k autorovi vyprávění, k „autorovi života", tedy k bytí. Na základě analýzy bio-grafie je možno usuzovat na osobu a osobnost toho, kdo biografii žije a interpretuje.

[2] Podle P. Bourdieu můžeme pochopit realitu sociálního života pouze za předpokladu, že pochopíme skutečnost jako skutečnost už určitým způsobem historicky situovanou. Skutečnost může být vnímána a vyjadřována různým způsobem. Skutečnost totiž obsahuje určitou míru nezřetelnosti a nejednoznačnosti, protože vzájemně systematicky provázané vlastnictví (vyplývající z pozice) se mění v čase – je historicky relativní. Představy se také mohou různit podle hlediska, ze kterého jedinec vidí svět; jsou to doxické modality.

Pro svou stať jsem použila data, která sebrala v polovině 90. let 20. století nadace Gender Studies v Praze. Tato nadace sbírala vyprávěné biografie českých žen, které zveřejnila, aniž by je analyzovala. V pozadí projektu stála myšlenka, že je nutné pro budoucí generace zachytit životní příběhy žen, jejichž rok narození se pohybuje mezi 20. a 40. léty 20. století (srov. Frýdlová, P., 1998).

Ženy vyprávějí o svých životech, o výchozí rodině, o svém vzdělávání a vzdělání, o zásazích velké historie do svých životů, o svých rodinách (o domácnosti, o manželovi, o dětech), o svých ambicích a způsobech jednání v krizových okamžicích svých životů.[3]

Vzhledem k cíli mé práce – popsat vztah mezi individuální biografií a vekou historií – není možné analyzovat vyprávěné biografie těchto žen jako celek. Běžným postupem by bylo rozdělit ženy podle věkových kohort. To je nedostačující, protože historie Československa se odvíjela diskontinuitně, s mnoha zvraty a klíčovými strukturálními změnami.

Proto jsem nakonec zvolila jiné řešení: rozdělila jsem respondentky do tzv. historických generací. Historické generace jsou operacionalizovány pomocí významných historických mezníků. Pojem generace (na rozdíl od věkových kohort) totiž zahrnuje více než jenom formálně vymezený životní cyklus života. „Zahrnuje i shodnou životní zkušenost, ovlivnění určitým dobovým sociálním a politickým uspořádáním, ...duchem doby, kulturním děním atd." (Tuček, M. a kol., 2003, s. 351).

Vychází se obvykle z toho, že generace se formuje v období dospívání. Je tedy určena historickým obdobím, ve kterém měli příslušníci dané generace přibližně osmnáct let. Věk je jen přibližným určením, samozřejmě, protože dospíváním je myšleno dospívání sociální, které je ovlivněno nejenom společensky, ale i individuálně (srov. Tuček, M. a kol. 2003, s. 351).

Tučkův kolektiv vychází z generačního rozčlenění, které za středy věkových intervalů považuje významné historické mezníky (srov. Tuček, M. a kol., 2003, s. 352).

Jejich rozčlenění jsem přijala s tím, že jsem generace pouze přejmenovala takto:

- **Generace čtyřicátých let** je vymezena osobními zkušenostmi s druhou světovou válkou a rokem 1948 jako významným historickým mezníkem. Patří sem ženy narozené v roce 1931 a dříve. V roce 1948 – v době nastolování komunistického monopolu – tyto ženy právě sociálně dospívaly. V roce 1996 (rok konání rozhovoru) jim bylo 65–75 let.
- **Generace padesátých let** je vymezena léty stalinismu, kritiky stalinismu a revolty v Maďarsku v roce 1956. V tomto období sociálně dospívaly ženy narozené v letech 1932–1941. V roce 1996 jim bylo 60–62 let.
- **Generace šedesátých let** je vymezena rokem 1968 (uvolnění politického režimu a Pražské jaro 1968). V tomto období sociálně dospívaly ženy narozené v letech 1942–1951. V roce 1996 jim bylo 47–52 let.

[3] Jsem si vědoma určitého zkreslení, které je způsobeno tím, že tazatelky ženám kladly konkrétní otázky týkající se jejich vztahu k mužům, postojů k historickým událostem a vyzývaly je také k tomu, aby zhodnotily svou životní dráhu. Dalším problémem je, že rozhovory sbíralo několik různých tazatelek; proto i témata, o kterých se mluví, se odlišují podle toho, která tazatelka rozhovor vedla. S tímto zkreslením však bohužel nelze nic udělat, což ovšem na druhé straně neznamená, že by sebrané autobiografie nebyly vhodné pro sekundární analýzu.

V prvním kroku analýzy jsem vyprávěné autobiografie rozčlenila formálně podle výše uvedených generací.[4] Z celkového počtu 24 respondentek patří 11 do generace čtyřicátých let, 7 do generace padesátých let a 6 do generace šedesátých let.

Dále jsem přečetla všech 24 rozhovorů a na základě prvního čtení jsem pro další analýzu zvolila tyto **analytické kategorie**:

1. **Historické mezníky:** malá historie (biografie) na pozadí velkých historických událostí: subjektivní reprezentace velké historie, subjektivní zkušenost s velkou historií.
2. **Privátní svět:** manželství, rodina, domácnost, výchova dětí.
3. **Reflexivita:** sebehodnocení, interpretace a reinterpretace života.
4. **Vztahy respondentek k jiným ženám:** matka, sestra, babička, tchýně, přítelkyně. Také vztahy k ženám obecně. Zajímalo mě, zda lze najít empirické potvrzení Simmelovy myšlenky o tom, že ženy jsou si navzájem nepřísnějšími soudci, protože vědí, že jsou posuzovány jako celá sociální skupina. Každé selhání člena této skupiny se odráží v hodnocení skupiny jako celku[5] (srov. Murphy, R., F., 2001, s. 151–152).

Analytické kategorie „historické mezníky" a „privátní svět" odkazují ke složce –bio– a příponě –grafie; tedy k tomu o čem a jak se vypráví. Analytická kategorie „reflexivita" odkazuje k předponě auto–, tedy k autorovi vyprávění.

Je zřejmé, že je možno zvolit i jiné analytické kategorie, např. pracovní kariéru, vzdělanostní dráhu, péči o zdraví, volný čas atd. Pro svou analýzu jsem však vybrala pouze výše uvedené kategorie; vycházela jsem při tom z hlavního cíle mé stati, který se týká zejména vztahu velké a malé historie.

Pro detailní analýzu jsem použila 12 rozhovorů, které jsou obsahem prvního dílu knihy Všechny naše včerejšky (srov. Frýdlová, P., 1998). Z těchto 12 žen jich 5 patří ke generaci čtyřicátých let, 3 ke generaci padesátých let a 4 jsou příslušnicemi generace šedesátých let. K této redukci jsem přistoupila proto, protože není prakticky možné analyticky obsáhnout velké množství kvalitativních dat. Výsledky této analýzy je pak možné konfrontovat s autobiografickými rozhovory z druhého dílu uvedené knihy.

Otázka, jak je možno zkoumat předmět, jehož jsem sama součástí, zde pro mě vyvstává s velkou naléhavostí, protože sama jsem žena, a tím jsem do celého problému interpretace více než jen „namočena". Při všech analýzách biografií jsem v problému zakomponována celou svou osobností, svými životními (ženskými) zkušenostmi. Odpověď jsem našla v metodě zúčastněné objektivace, o kterou jsem se snažila jak při samotné analýze, tak interpretaci a generalizaci (srov. Bourdieu, P., 2003).

[4] Samotný zdroj dat takto rozčleněn není, v obou dílech knihy se vyskytují zástupkyně všech tří historických generací.

[5] Tento předpoklad se nakonec nenaplnil. Nejsem schopna určit, zda proto, že respondentky si takový vztah k jiným ženám a s jinými ženami nechávají pro sebe jako tajemství, nebo zda jej prostě vůbec nepociťují.

1. Historické mezníky: historický čas, životní historie[6]. Historie vrátek.

Pomocí analytické kategorie „historické mezníky" se pokouším popisovat a interpretovat malou historii (biografii) na pozadí velkých historických událostí. Snažím se o odhalování subjektivní symbolické reprezentace vztahu mezi subjektem a objektem a subjektivní zkušenosti s velkou historií.

Subjektivní symbolická reprezentace vztahu velké historie a osobního života a způsoby vkládání velké historie do autobiografie závisí na konkrétním životním osudu žen, na konkrétních historických událostech.

Generace čtyřicátých let je významně ovlivněna tzv. mezními zážitky. Za mezní životní zážitky považuji zážitky z války, pobyt v koncentračním táboře, uvěznění manžela v komunistickém lágru těsně na začátku padesátých let. Další dvě historické generace již takové mezní životní zážitky neprožily.

Na základě konkrétních historických zkušeností používají jednotlivé historické generace žen specifické životní strategie. Tak jsem dospěla k názoru, že životní strategie je možno kategorizovat podle jednotlivých historických generací takto: strategie přežití, strategie žití a strategie úspěchu.

Strategie přežití: generace čtyřicátých let. Absence vrátek.

Jak jsem už zmínila, ženy patřící ke generaci čtyřicátých let prožily mezní životní zážitky, které se týkají buď války nebo komunistického teroru těsně po převzetí moci v roce 1948. Ostatně tato generace bývá často označována jako generace válečná; má s válkou osobní nezprostředkovanou zkušenost. Stejně tak má osobní zkušenost s událostmi roku 1948.

*No, po maturitě jsem se vrátila domů, **byla přece válka**. Měla jsem na starosti i přidělování potravinových lístků. A kvůli tomu jsem na konci války byla s nervama úplně u konce. Němci tehdy nařídili, že aby měl dělník nárok na dodatečné lístky pro těžce pracující, musí mít odpracováno šestapadesát hodin týdně, což se samozřejmě nedalo v zimě v lese odpracovat, brzy byla tma. A tak jsem s hajným kvůli potravinovým lístkům švindlovala pracovní výkazy... a **žila jsem kvůli tomu v neustálém strachu, protože za to byla okamžitá poprava**. (12–13)*[7]

*Jako hlavní charakteristiku naší válečné generace bych uvedla to, že jsme byli **vytrénovaní v trpělivosti a ve skromnosti, protože jsme téměř nic nemohli**. Dlouho fungovaly stravenky a šatenky – i na svatbu jsem měla šaty z padákového hedvábí, které jsem musela napřed obarvit. (50)*

*Naše velká retardace v životě nesouvisí jenom s přerušením válkou, ale způsobily ji i následující roky, kdybych to sečetla dohromady, znamenalo to svým způsobem **zastavení života na deset let**. Šla jsem studovat ve věku, kdy se dnes se studiem končí, první dítě jsem měla ve třiceti, takže druhé jsem chtěla mít brzy potom, a tak je mezi nimi rozdíl pouze 16 měsíců. Souviselo s tím i zařizování bytu. Na obě děti jsem prala na valše...(51)*

*Ten **továrník byl vůbec velice pokrokový člověk a lidumil**. Už za protektorátu tam měli dělníci šatny a umývárny, dal jim třináctý plat, stavěl pro dělníky byty. A pak ho z fabriky vyhodili a dali ho do Jáchymova. **Dobře si pamatuju, jak ho vyhazovali, jak tam přišli takoví ochcápci**... (79–80)*

---

[6] Označení „životní historie" odkazuje především k vazbám individua na dějinnost, na průběh osobní historie v historickém čase. Člověk je v tomto pojetí chápán především jako historická bytost (srov. Nový, L., 1989, s. 29).

[7] Všechny citáty z autobiografických rozhovorů jsou z knihy Frýdlová, P. (ed.)., 1998, první díl. V závorkách jsou uvedeny konkrétní stránky, na kterých je možné výroky najít.

Mezní životní zážitky výrazně tvarují životní dráhy a biografie těchto žen. Tvarují také jejich pohled na svět, na vlastní život a na historické události, jež následovaly.

Mezní životní zážitky v člověku burcují **touhu přežít** a současně vedou k názoru, že přežila-li jsem, nic hrozného se mi už nemůže stát:

*...Pak jsem dělala v Kovostroji, to už bylo v roce 1948. ...nám tehdy přinesli přihlášku do strany, že ji budou druhý den vyplněnou vybírat a prohlásili: „Když se nepřihlásíte, tak uvidíte, co s vámi bude!" Tehdy jsem už chodila se svým budoucím manželem, ten se bál a říkal: „Ježišmarjá, co s náma bude?" **Ale já jsem věděla, že s náma nic nebude. Měla jsem zkušenost z války.** ...Věděla jsem, že když nepodepíšeme, tak s náma nic nebude, nanejvýš se nedostaneme v práci na žádné významné místo. Přece nemohli vyvraždit nebo někam vyvézt půlku národa! (15)*

*Musela jsem změnit způsob zaměstnání, ale takových nás byly tisíce. Když dnes někdo říká: „Já jsem tohle musel, támhleto musel," není to tak. **Prostě jsem přežila**, a jestli jsem dělala to nebo ono, vždy jsem se snažila pracovat dobře, tak, aby se mnou lidé byli spokojení. A ostatně ani mě to nemrzí. (23)*

*Při amnestii v roce 1960 byli propuštěni prakticky všichni z té velké vyšehradské skupiny a hned se plni elánu začali zasazovat o rehabilitace. Povedlo se jim to a v roce 1967 byli rehabilitováni...(manželova) rehabilitace následovala brzy...ale stejně se to v kádrových materiálech pořád táhlo, vymazáno to bylo jen z trestního rejstříku, ale ne z kádrových materiálů. **Ale zásadní potíže to už nedělalo.** Samozřejmě jsme nikdy nemohli vyjet, ale to stejně nemohl skoro nikdo. Až pak v roce 1969 jsme si udělali krásnou cestu po Evropě, byli jsme v Rakousku, Francii, Itálii a Jugoslávii. (38)*

Strategie přežití v sobě zvláštním způsobem kombinuje **pocit bezmocnosti s nezlomností ducha a optimistickým přístupem** ke všem životním peripetiím:

*Nejhorší byl asi ten první šok. Vůbec první moment bylo ochromení, člověk byl úplně tupý, ale **pak máš pocit, že musíš něco udělat**, že přece není možné, aby to bylo tak strašně zablokované, ale **všude narážíš čumákem do zdi. Pocit bezmoci**. ...Nemohla jsem vůbec sehnat místo, byla bych brala cokoliv, jenomže jsem nemohla zatajit, co se stalo. (33) Je strašně těžké vylíčit, co mi nahánělo hrůzu, bylo to něco, co z těch lidí čišelo, asi **ta moc, proti níž nemáš žádnou obranu**. Kdyby se nevímco dělo, nemůžeš dělat nic. **Pocit naprosté bezmoci byla asi nejhorší ze všeho.** (34)*

*Můj otec umřel tak brzy vlastně na zhroucení nadějí, ...jeho srdeční nemoc se zhoršila poměry, které vládly po roce 1948. V tomto smyslu to mělo záporný vliv. Na druhé straně si myslím, že **právě špatné poměry vlastně utužily naše manželství a náš rodinný život**, protože jenom doma a mezi několika přáteli jsme žili skutečně tak, jak jsme si život představovali. Ne v tom veřejném životě, ne mimo domov. Takže ten útlak měl v tom smyslu své kladné stránky. (74)*

Uzavírání se do rodiny, do privátního světa, je známou a již popsanou životní strategií v období normalizace po roce 1968 (srov. např. Možný, I., 1991). Avšak tuto tendenci k uzavírání se po velkých historických zlomech (1948, 1968) můžeme spatřit už v této první historické generaci.

Uzavírání se následuje po každém historickém zlomu. Zajímavé ovšem je, že uzavírání nemusí nutně vyplývat pouze z aktu svobodné vůle, ale může být způsobeno i tím, že zmizela vrátka.

Strategie přežití je charakterizována **absencí vrátek**. Historické události jsou natolik determinující, že vlastně neexistuje možnost alespoň nějakého propojení mezi sociální strukturou a aktérem. I přesto však můžeme vidět, že tato skutečnost nevede vždy k pasivní adaptaci, ale k adaptaci aktivní, k nezlomnosti ducha.

Absence vrátek je znakem toho, že oba světy jsou vzájemně uzavřeny (vlastně ani není vidět, kde jsou nebo by mohly být dveře). Absence vrátek vede ke vzniku **vnitřních vrátek** – tak rozumím oné vnitřní svobodě, o které mluví jedna z respondentek.

Takový stav je podle mého soudu charakteristický právě jen pro generaci čtyřicátých let: úplné uzavření se potom už nikdy neopakovalo. Další generace totiž začíná používat jinou strategii – zadní vrátka, zavírání vrátek a zavřená vrátka. Tyto strategie jsou spojeny se strategiemi žití a strategiemi úspěchu.

Rok 1989 znamenal pro tyto příslušnice generace čtyřicátých let primárně **svobodu**. Svoboda a možnost cestovat je pro ně nejdůležitější ze všeho:

*A co se změnilo v důsledku sametové revoluce? Všechno. Člověk shodil tíhu, že smí odsud potud a ostatní je odepřeno. Je to hrozný rozdíl. A takové řeči jako: „To se za komunistů nemohlo stát a měli jsme jistoty," mě strašně pobuřují, nesnáším je, protože ač lidé měli, co měli, **neměli to základní, svobodu, a bez ní nelze**. Vnitřní svobodu lidé mít mohli, mohli ji mít i v kriminále ...To je ta vnitřní svoboda, a tu jsme nakonec, i když ne tak docela, cítili všichni. Ale vlastně ne, necítili, pořád jsi byla něčím omezována, třeba přísunem informací ve všech oblastech, a to je zásadní, omezována nemožností vyjet ven, nesměla ses ani projevovat, kromě okruhu nejbližších přátel, i když ke konci to nebylo tak zlé. (43-44)*

***Pro mne je nejdůležitější, že ta svoboda přišla**, že můžete říkat, co si myslíte a že můžete ven. Já jsem strašně toužila do světa. Už jsem zcestovala skoro celou Evropu ...Jsem strašně šťastná, že jsem to ještě mohla zažít. (86)*

Strategie žití: generace padesátých let. Zavírání vrátek. Zadní vrátka.

Generace padesátých let neprožila osobně mezní životní zážitky v tom smyslu, jak byly popsány výše. Samozřejmě se jí dotýkaly velké historické události, zejména rok 1948 a následující léta upevňování komunistické moci. Hlavní touhou této generace však již nebylo pouze přežít, ale žít.

*Chodila jsem tam až do čtvrté měšťanky, a protože jsem se pořád chtěla stát učitelkou, tak jsem v osmačtyřicátém přestoupila na klasické gymnázium do Plzně. Zkoušku jsem udělala, přijali mě, chodila jsem tam do kvarty...Právě proto, že jsem přišla z kláštera, tak po mně chtěli, abych vstoupila do ČSM. Jenže předsedou naší třídy byl protivný kluk, hnusně se vytahoval a já mu **řekla, že do Svazu mládeže nevstoupím. A taky ne, a k tomu táta živnostník, já z kláštera, takže mě dál do školy nevzali.** Brali i čtyřkaře a mě s jednou trojkou nevzali. (92)*

*Bylo to období tzv. umístěnek,...prostě **nikdo nemohl jít pracovat tam, kam by chtěl, to bylo nemyslitelné**. ...Já jsem se **proti veškerému svému přání, proti veškeré své představě nebo touze** na jednu takovou umístěnku octla ve Svitu, což je tedy bývalá firma Baťa, na místě účetní... To jsou ty životní ironie...(117)*

***Otec byl tak sveřepý, že se režimu nikdy nepodvolil a já jsem měla takový posudek, že jsem se nemohla dostat na žádnou školu.** Vyučila jsem se tedy litografkou, což bylo **štěstí v neštěstí**, protože to bylo tak pěkné zaměstnání, že mi to vůbec nevadilo. A byla jsem zařazena do dělnické profese, už jsem se „vymanila" z buržoazního původu, dostala se do dobré kategorie a pak nebyl žádný problém jít studovat, na nástavbu vzali každého, kdo chtěl. (127)*

Byla to taková doba. Myslím, že kdybych později chtěla opravdu studovat, tak bych mohla. Ale tenkrát jsem byla zklamaná tím, že moje sestry normálně studovaly a já musela do učení. Strašně jsem se za to styděla. (132)

Tuto generaci charakterizuje jednak údernické nadšení, víra v komunistické a socialistické ideály, jednak důraz na poctivou práci, spolehlivost a morálku:

V osmnácti jsem vstoupila do (komunistické) strany, a to z čirého nadšení. Vždycky jsem měla sociální cítění, pořád jsem si říkala, že se všichni budou mít dobře, že to bude pro všechny lidi bezvadné. S takovými ideály jsem do strany vstoupila. Byli jsme děsně nadšení, ***chodili jsme na brigády, žádné peníze jsme za to nechtěli****, třeba jsem jako mezek dřela měsíc v Ostravě. Vidlema jsme nabírali říční oblázky a házeli je na vagony, ruce jeden puchýř. ...Dostali jsme za to údernický odznak, žádné peníze, ale to nám nevadilo. Taky jsme jezdili na brigády do dolů, jako blázni, v šestnácti letech na noční směnu házet uhlí! Prostě z nadšení jsme dělali takové věci. A taky jsme organizovali různé kulturní kroužky, chodili jsme zpívat a hrát divadlo, byli jsme úplně fantastická parta. (101)*

...V mém životě se odrazily dva základní vlivy: křesťanská výchova a vliv systematického baťovství, to, že jsme byli i ve škole směrováni k tomu, ***aby se každý snažil ze sebe vydat maximum*** *a pracoval na nejvyšší možný výkon. Vždycky jsem se snažila odvádět práci jak nejlíp šlo. ...Do toho se promítlo naše křesťanství,* ***absolutní poctivost a spolehlivost****. (121)*

Postoj ke vstupu do komunistické strany a postoj ke kapitalismu a socialismu rozděluje tuto generaci do dvou odlišných skupin. Jedni vstupovali do komunistické strany, protože podle svých vlastních slov vyznávali ideály socialismu a měli značné sociální cítění. Druzí stejně zásadově do komunistické strany nevstupovali:

Někdy tak kolem roku 1966, 1967 za mnou přišli s nabídkou, abych vstoupila do strany, že se prostě už nemůžou dívat na to, jak dobrá pracovnice nemá žádnou šanci na postup. ***Říkali: „Jediná tvoje šance je mít ty správné papíry. Ty tu červenou knížku musíš mít a potom máš otevřené dveře.“*** *A tady se střetla moje ctižádost, daná výchovou a geny, s mou výchovou morální, charakterovou a samozřejmě křesťanskou. Řekla jsem: „Sorry, do strany ne.“ „Víš co děláš?“ „Vím.“* ***Bylo mi naprosto jasné, že v tenhle moment si zavírám všechna vrátka****, že mi nikdy neodpustí. Taky že ne, sebemenší postup tím skončil. Věděla jsem zcela jasně, proč nemůžu mít nikdy vyšší postavení, nebo dělat něco s větší zodpovědností, i když, jak řekl můj šéf, bych na to rozhodně měla. Ale neměla jsem prostě ty papíry...* ***Vždycky jsem zjistila, že mám všude zavřené dveře, bylo to neprůstřelné.*** *Možná jsem nebyla dost průbojná, nevím, možná že kromě papírů existovaly i jiné cestičky, po nichž se ženská může dostat k vyšším funkcím nebo k lepšímu postavení, ale to jsem nikdy nemohla a nelituju toho. (121–122)*

Zavírání vrátek a zavřená vrátka považuji za jeden z charakteristických rysů **strategie žití** této generace. Na rozdíl od absence vrátek (a vnitřních vrátek), které jsem chápala jako důsledek bezmocnosti, považuji **zavírání vrátek za svobodnou volbu**; každý věděl, že určité rozhodnutí vede nevyhnutelně k zavření vrátek. Vydám-li se na křižovatce jednou cestou, nutně si uzavírám všechny další cesty, po kterých bych mohla jít.

Existovala ještě jedna poměrně rozšířená strategie, a to strategie **zadních vrátek**, která bývá často spojována s **proplouváním**. Tuto strategii spojují respondentky s pocitem **ponížení**:

Dělat úkoláře, práce a mzdy, na to měl být vlastně komunistický kádr. Jenomže nikoho jiného neměli, takže mě to nechali dělat. Já jsem tak pořád mezi nimi ***proplouvala****. (80)*

My jsme ale vždycky zadními vrátky děti do škol nakonec dostali. Ta ***zadní vrátka*** *mě ponižovala. Ale co neuděláte pro děti. (86)*

Zatímco příslušnice generace čtyřicátých let mluvily o historických osudově nepříznivých okolnostech, které dokázaly semknout rodinu a také poznat, kdo jsou skuteční

přátelé, příslušnice generace padesátých let už mluví také o tom, že **špatné poměry mohou pomáhat vytvářet kvalitní lidi**:

Měla jsem ale ohromné štěstí na lidi kolem sebe, dalo by se říci, že čím horší poměry a podmínky, tak se tam scházejí kvalitnější lidi. (121–122)

Tato generace je také významně ovlivněna politickým uvolněním šedesátých let, Pražským jarem 1968 a srpnovou okupací vojsky Varšavské smlouvy.

*Rok 1968? Nejdřív na jaře to bylo vzrušení a nadšení, ale pak to bylo zlé a muž tady nebyl, byl v Kuvajtu. **V srpnu jsem byla těmi vojsky tak šokovaná**, že jsem vytáhla starý památník, plný ruských podpisů a vzkazů ze čtyřicátého pátého roku. ...A s tímhle památníkem jsem v srpnu osmašedesátého úplně nesmyslně pobíhala po ulicích a ukazovala ho Rusům, kteří na mě koukali jako na blázna. **Byl to pro mě strašný šok**, vůbec jsem netušila, že by tohle mohlo nastat, přestože to mnozí předvídali. (132–133)*

Rok 1989 pro respondentky z generace padesátých let znamenal, stejně jako pro předchozí generaci, především **svobodu**. Ta byla nejdůležitější ze všeho, stejně jako možnost cestovat. Na rozdíl od předchozí generace však už můžeme sledovat mírnou korekci původního nadšení z událostí roku 1989:

*A najednou přišel rok 1989 a k mému překvapení jsem najednou v našem závodě stála v čele Občanského fóra. Bylo to jedno z mých největších životních překvapení. Vybrali mne, která jsem introvert a stále v ústraní... **Člověk si vytváří svoji pozici tím nejvšednějším životem, aniž to tuší.** Samozřejmě, že **něco z toho původního nadšení muselo být korigováno**, tak jak šel sled událostí, ale něco z toho přesvědčení, že se republika dala správnou cestou, ve mně setrvává a stále tomu věřím. (122)*

Strategie úspěchu: generace šedesátých let. Dvojí vrátka.

V autobiografiích žen z generace šedesátých let se začínají objevovat plody politické ideologie padesátých let: ideologie rovnosti a rovnoprávnosti žen a mužů a pracovního zapojení a veřejné kariéry žen[8].

Proto také je možno začít v této generaci mluvit o **strategii úspěchu**. Ženy touží být úspěšné nejenom v rodinné kariéře, ale také v kariéře profesní.

[8] Vedla jsem diplomovou práci, která se zabývala analýzou obsahu časopisu pro ženy Vlasta. Kromě jiných diplomantka analyzovala také ročník 1956: „Ve Vlastě padesátých let je **problémová agenda zaměřena především do sféry práce a pracovní aktivity žen**. V těchto sférách **žena získala rovnoprávné postavení s muži**, což si žádala doba socialismu. Žena byla **plnohodnotnou pracovní silou**, kterou je škoda nechat v domácnosti, příliš ji svázat domácími pracemi a péčí o rodinu. Její příspěvek národnímu hospodářství je stejně důležitý jako příspěvek mužův. Nehledě na to, že žena schovaná v domácnosti, není tak viditelná, a proto by se mohla vymknout kontrole. Důležité je proto zmínit se a zvlášť vyzdvihnout **charakteristiku hlavní ženské role – role pracovnice**, kterou propagovala padesátá léta na stránkách Vlasty. Dnes se v souvislosti s prací hovoří o potřebě vzdělání. To byla však hodnota, kterou jsme přijali až mnohem později. Důležitější než dosažené vzdělání bylo pracovní zařazení ženy a její prospěšnost pro celek. Žena začala vykonávat práci těžkou, stala se pomocnou dělnicí. Často to byla práce nekvalifikovaná, především v nižších mzdových třídách. O vedoucích a zodpovědnějších funkcích se mluví, ale zatím zůstávají doménou mužů.“ (Ludková, V., 2004, s. 64–65).

Přes velké zapojení žen do pracovního procesu se však stále o vedoucích funkcích pro ženy jen mluví, což respondentky reflektovaly:

***Muži také zastávali podstatné funkce** v ekonomických odděleních a v obchodních skupinách, ženy byly sekretářkami. ...To absolutně nezáviselo na schopnostech, bylo to dáno jednak názorem, že muž má mít nepřetržitou kariéru, a žena ji kvůli mateřství přerušuje, druhým důvodem bylo, že muži měli asi daleko méně skrupulí, co se týkalo členství v komunistické straně. ...ve funkcích, které byly schvalované ústředním výborem strany, existovalo určité směrné číslo, jen několik funkcí, asi jedna ku deseti, smělo být obsazeno nestraníky. Tu kvótu vždycky obsadil jeden člověk, který měl výborné profesní a jazykové znalosti, ostatní byli straníci, nevadilo, že znali sotva jeden jazyk a často ještě špatně, jezdili s nimi tlumočníci. I tlumočníci byli muži, zajímavé, že taky většinou straníci. (140)*

*Ale tehdy, když jsem se ucházelo o asistentské místo, tak tehdejší šéf katedry řekl, že **za nic na světě žádnou ženskou na katedru nechce**. ...Jistě v tom hrály roli i mé rodinné vazby ...ale **nejpodstatnější byl fakt, že jsem žena. Teprve pak byl můj buržoazní původ.** (191–192)*

P. Bourdieu to nazývá **veřejným patriarchátem**. Podle něj zde v hlavní roli vystupuje instituce státu, která potvrzuje a s konečnou platností schvaluje a rozmnožuje příkazy a zákazy soukromého patriarchátu. Pojetí rodinného práva moderních států podle P. Bourdieu obsahuje všechny základní principy androcentrického vidění (srov. Bourdieu, P., 2000, s. 80).

Vidíme také, že v této generaci se již začíná kombinovat **dvojí diskriminace**: diskriminace politická (např. buržoazním původem) a diskriminace genderová, přičemž diskriminace genderová je ženami pociťována naléhavěji než diskriminace politická.

Klíčovým životním okamžikem pro profesní kariéru se zdá být postoj ke vstupu do komunistické strany a postoj k režimu:

*...mě přemlouvali, abych vstoupila do strany a **když jsem odmítla, tak mi dali na vědomí, že vrcholem mé kariéry je funkce vedoucí oddělení**. O to víc jsem se angažovala neformálně, podílela jsem se i na překládání knih exilových nakladatelství z angličtiny do češtiny. Po roce 1989 jsem z toho nevytěžila žádný politický kapitál. Ani teď se neúčastním politického života, nejsem členkou žádné strany, účastním se kulturního života, ale ten politický je součástí toho kulturního, vzájemně se ovlivňují. (148)*

*Brzy na to se pak projevila moje averze vůči režimu ...Navíc se u mě odrazila i otcova averze vůči stranické linii. Takže jsem byla až vyhraněně proti režimu zaujatá. **Do žádné partaje jsem nechtěla vstoupit, byla jsem v ROH. Lidi dělali dobrovolně víc, než se od nich chtělo.** Když jsem dala najevo, že do strany ne, tak mě nikdo do ničeho nenutil. Taky jsem nebyla natolik odborný pracovník, aby o mě usilovali. ...Podepsala jsem až Několik vět. Dva tisíce slov jsem se podepsat bála, otec hodně často o politice a o Horákové mluvil, měla jsem strach z StB, to musím přiznat. Měla jsem svůj vnitřní postoj, ale do žádného opozičního hnutí jsem se neangažovala. (165)*

*Stranická organizace na fakultě se mě na základě toho osmašedesátnického škraloupu trošku bála přijmout, a tehdejší šéfová naší katedry, která byla předsedkyní stranické organizace, jim řekla, že si mě ohlídá. Takže se za mě vlastně zaručila, a teprve v roce 1988 se mě zeptala, jestli bych nechtěla kandidovat, protože její vlastní katedra měla straníků minimum. **Svým založením jsem byla stejně vždycky levičák, tak nakonec proč ne. Mezitím se převalila revoluční vlna a tohle všechno padlo.** ...myslím si, že i kdybych se členkou strany stala, že by se mnou měli spoustu problémů, ale v tom být příslušníkem levicové strany jsem neviděla nic zločineckého. (185)*

***Komunisty jsem nesnášela a musím říct, že z principu jsem je neměla mezi přáteli.** Naopak mezi mými přáteli byli silní odpůrci režimu. (165)*

Poprvé se také objevuje myšlenka, že **je třeba rozlišovat** nikoliv pouze na základě členství nebo nečlenství v komunistické straně v období normalizace, ale důsledně individuálně i mezi členy komunistické strany:

Pak jsem se to snažila spíš lidsky rozdělovat. *...Až v posledních letech, což souvisí s určitých vyzráním psychickým, jsem se naučila leccos omlouvat a vidět, že prevíti byli i mezi nekomunisty. Ale z principu tahle strana udělala dost zla. (165)*

Bohužel dnešní tendence je, že bylo špatné všechno. ...V tomhle by se neměla projevovat pomstychtivost, ***je třeba strašlivě diferencovat kdo, co kdy komu udělal.*** *(186)*

Tato generace prožila dlouhá léta v období normalizace po roce 1968 – vlastně všechna léta svého dospělého života. To výrazně poznamenalo jejich životy.

Jednak v tom, že např. dvě stejně staré ženy mluví sice o zlatých létech, ovšem jedna tím míní léta šedesátá a jedna léta sedmdesátá – a obě tím mají na mysli kulturní nadšení, které se jich v té době zmocňovalo.

Jednak v tom, že paradoxně přestávaly mít problém s tzv. **dvojím světem náboženské versus socialistické výchovy:**

A taky jsem ***se nikdy nesetkala ve svém vnitřním pocitu s problémem socialistická výchova versus náboženská výchova.*** *Byli jsme rodina nábožensky založená, katolická, ve škole jsem chodila na nepovinné náboženství, dřív než bylo zrušeno, zrovna tak jsem byla členkou Pionýra, a ve mně se to nestřetávalo. Možná, že i v Pionýru jsem měla štěstí na rozumné lidi, nesetkala jsem se s žádnými plakátovými figurami, které by jenom heslovaly. Tihle říkali: „Nelži, pomáhej slabším, buď poctivá, dobře se uč," a tamti taky.* ***Takže ve mně se to nijak nesvářelo.*** *Později člověk leccos možná prokouk', ale v tomhle dětském věku ne. Rodiče vůbec nijak nezdůrazňovali, že co se říká doma, neříká se venku. (172)*

V hodnocení přínosu roku 1989 pro své životy se respondentky mezi sebou velmi odlišují. Některé jsou velmi rezervované, objevuje se větší distance, některé jsou nadšené, jiné vidí jenom samé negativní důsledky:

Už jsem se od toho začala distancovat. Tenkrát 17. listopadu jsem šla na demonstraci, octla jsem se uprostřed toho dění. ...Ale připadá mi, že vysokoškolská mládež, kterou jsem tam tehdy viděla, je někam odsunuta. ***Do popředí se zase dostali jiní lidé a ze směru, jakým se to ubírá, cítím velké zklamání.*** *Všechno se nastartovalo ekonomicky. Ve srovnání s dneškem mi doba šedesátých let připadala, že v ní šlo o něco solidního, teď mám pocit, jako bychom spadli někam hodně dolů. Takhle to může vyhovovat jenom podnikatelům. A myslím si, že každý slušný a solidní člověk to musí vidět.* ***Jako by zase nastupovala totalita, ODS je vůdčí strana a zase se vyplatí jet tak trochu po proudu. To platí pořád.*** *Ověřila jsem si to na lidech v zaměstnání, které znám léta.* ***Ti slušní jdou zase raději dobrovolně mimo.*** *(166–167)*

Jsem naštvaná, když slyším takové ty protiklausovské výpady. *Je to možná soukromě motivované, ale když si představím situaci před tím – poprvé jsem byla v zahraničí v roce 1991, ve svých 44 letech. ...Tak o tomhle to je. A že stojí rohlík tři koruny, samozřejmě že stojí. ...Nějak si poradím. A vždycky jsem prosazovala, samozřejmě i za socialismu, že si nepůjdu koupit uherák, když nemám na chleba. ...Snad jedině nelibě nesu, že ty mladé, s nimiž jsem v denním kontaktu, porevoluční vlna poznamenala. ...A třeba loni a předloni se mi poprvé stalo, že jsem musela některým z nich vysvětlovat základní pravidla morálky ...To jsem dlouho nemohla překousnout a strávit. Oni si skutečně pletli demokracii s libovůlí. (187)*

Rok 1989 mě naprosto změnil. *Těžko asi můžu zhodnotit, jak na té změně zapracoval kritický věk kolem čtyřicítky nebo po čtyřicítce, a jak události samotné. Myslím si ale, že to spíše způsobila celková společenská změna, ta byla naprosto fantastická. I lidi, kteří si to nepřiznají, uchopila jako uragán nebo tajfun a s většinou*

z nich prostě zametla. Změnila jsem zaměstnání, změnila jsem partnera. I když odhlédnu od politiky, tak se v mém životě změnilo všechno. ***Jestli ty změny byly k lepšímu nebo k horšímu, to ukáže až čas.*** *(147)*
Veškerou jistotu, kterou totalita poskytovala, jsem ztratila a nesu to velmi těžce. …Teď nemám jistého naprosto nic *...Samozřejmě jsem šťastná, že došlo k roku 1989, že je tady svoboda, že můžu jít k volbám a můžu si vybrat.* ***Ale skoro se začínám obávat, zda to pro mě osobně není jediná změna, která nastala.*** *To, že mě nezavřou, jsem věděla i dřív, když se budu chovat určitým způsobem, i když ani to nebylo zcela vyloučené. A pokud jde o školy, tak do jisté míry fungovalo pravidlo, že pokud rodiče nejsou zrovna zavření a dítě není úplně hloupé, tak se na školu dostane. ...Ale v podstatě se vždycky přijímalo podle testů a podle nějakých objektivních měřítek, určitý systém hodnocení existoval vždycky. Nedá se říci, že by v tomhle nastala nějaká podstatná změna. ...Možná je to horší, protože o školy je daleko větší zájem. ...Svoboda výjezdu do zahraničí je strašně dobrá, na druhé straně musím říct, že jsem i dříve jezdila poměrně dost i na západ. Dneska je to omezeno finančními prostředky. Mohu jet kamkoliv, ale jenom když na to mám. (201–202)*

Je evidentní, že **svoboda sama o sobě už této generaci nestačí**. K vysvětlení této situace přispívá Ralf Dahrendorf, když píše o životních šancích jako o kombinaci oprávnění a zaopatření. Oprávnění jsou vstupenkami, právy přístupu. Jsou spojovány s občanstvím, se svobodou participovat na občanských záležitostech. Zaopatření jsou tvořena komoditami, předměty, které jsou na výběr, zdroji. Dahrendorf si myslí, že moderní společnost, která je společností otevřenou, potřebuje obojí: oprávnění i zabezpečení. Svoboda sama o sobě nestačí, stejně jako pouhé zaopatření (srov. Dahrendorf, R., 1991, s. 33–56).

Zatímco generaci čtyřicátých a padesátých let postačovalo dosažení svobody (oprávnění), pro generaci let šedesátých to už nemůže být všechno: požadují také zaopatření. Kromě toho pro tuto generaci je obtížné přijmout myšlenku, že mají oprávnění, pokud se cítí být diskriminovány skrze svůj rod.

Shrnutí:

Jednotlivé generace se skutečně významně odlišují právě odlišnými historickými událostmi, které tvarovaly jejich životy a životní dráhy. Toto zjištění potvrzuje moje východisko o tom, že **existuje zásadní propojení mezi individuálními autobiografiemi a velkou historií**. Je skutečně možno říci, že mezi objektem a subjektem je těsný vztah. Ženy narozené mezi léty 1920–1940 jsou významně velkou historií ovlivněny, i když generačně specificky.

Generace padesátých a generace šedesátých let k sobě má blízko. Generace čtyřicátých let stojí mimo tyto dvě generace; je to způsobeno válkou, poválečnou situací a klíčovým rokem 1948.

Skrze velkou historii získávají životní dráhy na dynamičnosti a procesuálnosti. Tato dynamičnost se projevuje nejenom v tom, o čem se vypráví (složka –bio–), ale i v tom, jak se vypráví (složka –grafie).

O čem se vypráví: nikoliv pouze abstraktně o velkých historických mezních, ale každá historická událost je uvedena na konkrétní biografické události, ať už se týká vzdělanostní dráhy a pracovní kariéry, nebo partnerských vztahů.

Historické události tak nejsou v žádném případě pojímány jako široký a vzdálený kontext osobního života, ale jako zásadní podmínka každé biografie. Respondentky nemohou

vyprávět o svých životech, aniž by tyto historické mezníky nezdůrazňovaly. Vlastně – musí o nich vyprávět, aby posluchač mohl pochopit, kým jsou.

Kdo vypráví: Lze říci, že složka auto– (osoba, bytí autora biografie) je tvarována (formována) složkou –bio–, tedy historickými událostmi. Nikdy nemůžeme pochopit, kým respondentky jsou, pokud nepochopíme dobový kontext, ve kterém se jejich osobnost utvářela.

Jak se vypráví: Z toho, že respondentky mluví o historických událostech, lze odvodit dvojí: jednak to, že ony samy jsou přesvědčeny o tom, že je to třeba pro vysvětlení jejich jednání a vidění světa, jednak o tom, že pociťují potřebu racionalizovat svoje jednání a vidění světa a věří tomu, že jejich zkušenost je sdělitelná a vysvětlitelná. V zásadě se respondentky spoléhají na garfinkelovská základová očekávání v pozadí, která umožňují vysvětlení a porozumění událostem, které posluchači nemohli osobně prožít, a přesto je mohou pochopit.

Domnívám se, že respondentky nemají potřebu ospravedlňovat svoje jednání. Spíše pociťují potřebu vysvětlit svoje jednání a vidění světa – a z toho, že vůbec mluví, je možné odvodit, že věří, že jejich jednání vysvětlitelné je.

Dynamičnost životních drah způsobená vlivem velké historie se odráží také ve **specifičnosti životních strategií jednotlivých generací**.

Strategie přežití příznačná pro generaci čtyřicátých let, jejímž charakteristickým rysem je **absence vrátek**, se vyznačuje paradoxním spojením pocitu bezmocnosti a nezlomnosti ducha.

Strategie žití příznačná pro generaci padesátých let, jejímž charakteristickým rysem je **zavírání vrátek a používání zadních vrátek**, se vyznačuje svobodnou volbou a jistou nesmlouvavostí, se kterou respondentky řešily klíčové okamžiky svého života (např. vstup do komunistické strany nebo jeho odmítnutí).

Strategie úspěchu příznačná pro generaci šedesátých let, jejímž charakteristickým rysem je **nová absence vrátek**[9], se vyznačuje jakousi zvláštní osudovostí, která je spojena s pocitem genderové diskriminace. Tento pocit je paradoxně spjat s komunistickou ideologií rovnoprávnosti, která právě v této generaci začala nést ovoce.

A tak můžeme historicky sledovat **posun od bezmocnosti (údělu), přes svobodnou volbu k nové bezmocnosti (novému údělu).**

Tato teze je doložitelná také postojem jednotlivých generací k roku 1989. **Zatímco první a druhá generace je uspokojena už dosažením (politické) svobody a svržením komunistického mocenského monopolu, třetí generaci již jenom politická svoboda nestačí: postrádají osobní možnosti, jak s touto svobodou naložit.**

[9] V žádném případě nechci tvrdit, že generace šedesátých let nepoužívala k dosažení úspěchu zadních vrátek. To je samozřejmě všeobecně známo. V tomto okamžiku však chci pouze zdůraznit specifičnost generace žen šedesátých let, které si evidentně **uvědomovaly**, že jim vrátka zavírá už nejen jejich vlastní svobodná volba, ale něco osudového, co nejsou schopny samy změnit.

2. Privátní svět žen: bezčasí. V pasti symbolické moci.

Pomocí analytické kategorie „privátní svět“ jsem se pokoušela analyzovat a interpretovat vztah žen k mužům, manželství, rodinu, domácnost a výchovu dětí.

Zatímco analýza autobiografií na základě kategorie „historické mezníky“ ukazovala na dynamičnost a procesuálnost životních drah, v kategorii „privátní svět“ není možné tuto dynamičnost najít. Z toho důvodu jsem také marně hledala **podstatné rozdíly** v prožívání privátního světa jednotlivými generacemi.

Jistě, je možno najít nějaké rozdíly, avšak tyto rozdíly jsou pouze povrchové (jevové). Jako by privátní svět žen neměl historii, jako by privátní biografie žen byly na velké historii nezávislé.

Privátní svět respondentek se vyznačuje ahistoričností. Ahistoričnost však podle mého soudu není způsobena cykličností rodinné komponenty životní dráhy, jak si myslí L. Nový. Rodinný cyklus je podle něj rozčleněn do etap, které jsou těsně spojeny s cyklem biologickým a psychickým. Podle Nového rodina, i přes velké historické změny, jimiž moderní společnost prochází, vykazuje na jedné straně relativní setrvalost svého cyklického uspořádání, na druhé straně však jisté změny v cyklické struktuře. Tyto změny jsou charakterizovány např. časným zahájením sexuálních styků, relativizováním hranic mezi generacemi, snižováním průměrného věku babiček a dědečků, rostoucí rozvodovostí, šířením narkomanie a ochuzováním intimních a tvořivých vztahů mezi rodiči a dětmi (srov. Nový, L., 1989, s. 94–95).

Myslím, že Nový značně přeceňuje váhu změn v rodinné komponentě. Všechny znaky změny, které uvádí, jsou pouze povrchové, nikoliv strukturální. Podle mého soudu je privátní svět respondentek v zajetí subjektivismu, a proto je ahistorický.

Podle P. Bourdieu jsou ženy v pasti symbolické moci, symbolické dominance, kterou drží ve svých rukou muži. Tato symbolická dominance je posilována a reprodukována třemi základními institucemi: rodinou, školou a církví, které socializují dominanci mužů a subdominanci žen (srov. Bourdieu, P., 2000, s. 78). Přes určité povrchní rozdíly mezi jednotlivými historickými generacemi žen můžeme tuto socializační funkci institucí i symbolickou nadvládu mužů najít v každé z analyzovaných generací.

Hlavní role v reprodukci mužské nadvlády a mužského pohledu připadá rodině; „zkušenost dělby práce podle pohlaví a legitimní, zákonem garantovaná a do jazyka vepsaná představa o ní se právě v rodině vnucuje velice záhy“ (Bourdieu, P., 2000, s. 78).

Generace čtyřicátých let: samozřejmost mužské dominance.

Pro generaci čtyřicátých let byla výchozí rodina se svým uspořádáním vztahů mezi muži a ženami skutečným vzorem, což si tyto ženy uvědomují i dnes, když je jim sedmdesát let. Ve výchozí rodině se objevuje rodičovský vzor, často jako despotický otec, ale také despotická matka:

*Jelikož můj **otec byl dost despotický** – vzbuzoval ve mně takový pocit odporu, byla jsem neustále v opozici. ...Já byla takový neposlušný element, **i ve škole jsem stále vzdorovala** [10]...(12)*
*...a protože **moje mama byla despota**, byla jsem na **podřízenost zvyklá** od malička. (30)*
*V mých vzpomínkách **otec vystupoval opravdu jako chlap**, který se o rodinu staral – obstarával třeba uhlí a celou řadu dalších věcí, které dnes běžně dělají ženy. (46)*
***Tatínek byl hrozný pruďas, vznětlivý** ... byl uzavřený, časem se s nikým z nás nebavil. Nakonec nešťastně skončil. Vzal si život. (79)*
*Ale maminka tenkrát řekla: „To není možné, **otec by nesnesl**, kdybychom byly doma dvě ženské, **řekl by, že nic neděláme**, tak buď půjdu do práce já nebo ty. O děcko se někdo starat musí, jestli nechceš do práce ty, tak půjdu já.“ No a tak jsem šla já, měla jsem slušné zaměstnání ...Obrečela jsem to, že musím jít do práce a tříměsíční děcko nechávám doma...(82–83)*

Pro tuto generaci žen je příznačné, že **podřízenost muži je kladena jako něco samozřejmého:**
*Pořád jsem chtěla jít na zdravotní školu, ale když jsem se seznámila s mužem, **tak jsem mu jako každý zamilovaný člověk ustoupila.** Prohlásil, že žádnou zdravotnici nechce, protože se bojí infekce. ...a pak, **opět kvůli muži**, který mě stále honil tam, kde se dalo vydělat více peněz, jsem přešla na oddělení zahraničního obchodu... (15)*
***Manžel si přál, abych šla bydlet k nim**, že zůstal doma poslední a nemůže nechat matku samotnou. (17)*
*...nakonec, a musím říct, že **to bylo hodně pod jeho vlivem, jsem po pěti semestrech medicínu nechala.** ...Chtěl, abychom se vzali, a protože jsem ho strašně milovala, tak jsem souhlasila ...tak přes velice vehementní odpor rodičů jsem přestala studovat a začala překládat. (29)*
*Medicína mě pořád lákala, **ale v našem vztahu to bylo dost na ostří nože, buď a nebo. …Měla jsem svého muže strašně ráda a velice jsem mu podléhala**, a protože moje mama byla despota, byla jsem na podřízenost zvyklá od malička, **vlastně jsem jen přešla z jednoho jha pod druhé. A ráda.** (30)*

Dominantní symbolická moc mužů je často skrytá natolik, že si ji ženy ani neuvědomují a myslí si, že v podstatě žijí v partnerském vztahu:
*Tak mi manžel ve všem **pomáhal, ani jsem ho nemusela žádat**. ...Měla jsem strašné štěstí, že jsem si vzala toho muže, nebo že si mě vzal ten muž, kterého jsem si vzala, takže jsem jako žena byla velice šťastná. A vždycky **jsem se cítila jako rovnocenný člověk**, **jako partner**, jako spolupracovník, a i když vnější osud nebyl nijak příznivý, tak jako žena jsem byla šťastná. (72–74)*

Ve skutečnosti však v domácnostech žen generace čtyřicátých let nedošlo k rozdělení práce v domácnosti. V nejlepším případě **muži pouze pomáhali, ale nepodíleli se.** Obvykle však muži v domácnosti nedělali vůbec nic, nepodíleli se ani na výchově dětí. **Žena byla považována za levnou pracovní sílu** a muži se s tímto názorem ani netajili, což potvrzuje samozřejmost přijímání symbolické moci.
*Žádné role rozděleny nebyly. Můj muž nebyl zvyklý cokoliv doma udělat, patřil ke generaci, kde matky byly doma a děti nemusely s ničím pomáhat. ...Později, když jsme už měli dítě a já jsem něco potřebovala, tak mi muž vždycky říkal: **„To si zařiď, jak chceš, ty jsi matka, jako kdybych tady nebyl.“** A taky se podle toho choval. S malým šel maximálně v neděli na procházku ...**Nějak ta výchova nebyla správná. … Nikdy se o nic nestaral.** Nerad stál ve frontách, a tak jsem nákupy všechny tahala sama, to říkal, že nemusí jíst, a že musí*

[10] Upozorňuji na zásadní rozpor mezi nezlomností ducha v životní historii a marností vzdoru v privátním světě.

jíst dítě, to ho nenapadlo. Vždycky jsem letěla nakoupit po návratu z práce nebo o polední pauze místo oběda. Celá léta jsem obědvala jenom housku s něčím, kterou jsem žvýkala, když jsem běhala po nákupech. Muž přicházel domů v půl páté nebo v pět, a to hned nadzvedával pokličky, jestli je už uvařeno. Ale já to dřív než na sedmou hodinu nikdy nestačila, musela jsem totiž každý den vařit teplé jídlo, i polévku i druhé jídlo s masem a zeleninou, vlastně jako oběd, protože na obědy nechodil, nechtěl čekat, až se mu uvolní místo u stolu, tak, jak to bývalo v kantýnách. ***A pak mě takhle večer prohánět. …Byl hrozně sobecký.*** *(19)*
Chtěla jsem, abychom se rozešli v dobrém, ale nechtěl dát k rozvodu souhlas. Byl hrozně naštvaný, protože ***říkal, že takovou levnou pracovní sílu jako já už nesežene.*** *(20)*
…jsem jako pravá socialistická žena měla na bedrech celou domácnost, děti… a samozřejmě zaměstnání na plný úvazek. *Podle tehdejšího hesla – a manžel mi to taky jednou tak řekl:* ***„Žena musí socialisticky pracovat, aby muž mohl socialisticky žít.“*** *Manžel se na chodu domácnosti a výchově dětí nijak nepodílel. Možná je to tím, že byl jedináček. ...****Neměl k dětem vztah, ten pravý vnitřní vztah. Svým způsobem na ně žárlil, vadilo mu, že jsem do nich ponořená, a že díky nim ve mně ztratil ženu nebo milenku, že už nebyl středem pozornosti.*** *(55)*

Zde můžeme vidět, že častou ženskou životní strategií v této generaci bylo **upnutí se na děti**; děti stály v centru života ženy, muž je pojímán zejména jako otec dětí, nikoliv jako životní partner:
*Muž mi dával všeho všudy 850 korun na všechno ...nechával si pro sebe více jak polovinu ...****Všechno jsem to táhla kvůli klukovi.*** *(20)*
Prostě ***život člověka tlačí, že se to pořád musí****. Když je tady druhý člověk, o kterého se musíte starat. (21)*
Nakonec jsme měli pět dětí. Můj muž děti chtěl, ale do dneška mu vyčítám, že když se měla narodit Jana, tak se mnou čtvrt roku nemluvil a když se měl narodit Vašek, tak nemluvil půl roku. (83–84)

Upnutí se na děti tak velmi často ještě posilovalo odcizení mezi manželi:
Takhle nějak se vyvíjelo naše odcizování …Mým maximálním vztahem k dětem trpěl. *Závěr takových diskusí často byl takový, že jak mě na jednu stranu nenávidí, tak mě obdivuje. Byli jsme také v manželské poradně, kde zcela nepochopitelně prohlašoval, že mám mužskou povahu. ...Teprve teď chápu, v čem to mohl pociťovat:* ***byla jsem schopná všechno zvládnout sama. Ale byla jsem do této role zatlačena,*** *všechno spadlo na mě, protože když jsem mu o něco řekla, tak to trvalo nekonečně dlouho, jak to chlapi dělají, to bych chápala, ale když to trvalo už půl roku,* ***tak jsem to musela vyřešit sama****. (56–57)*

„Být do něčeho zatlačena“ a „mužská povaha“ ukazuje na zajímavý paradox: muž předpokládal, že se žena vymyká mužské nadvládě, pokud dokáže problémy samostatně řešit; sama žena však mluví o tom, že do této role byla tlačena a že si ji sama dobrovolně nezvolila.

Generace padesátých let: racionalizace samozřejmosti mužské nadvlády.

Také ženy generace padesátých let byly výrazně ovlivněny svou výchozí rodinou, kde socializovaly mužskou dominanci.
Tatínek byl ten, kdo všechno rozhodoval*, kdo uměl všechno zařídit, čekalo se vždycky, až co řekne tatínek. Ale* ***on zase respektoval všechno, co se týkalo domácnosti, co maminka řekla****, že v domácnosti bude takhle, tak to prostě bylo, o tom se nepochybovalo. (110)*
Nepřipadám si ve vztahu ke svému muži jako rovnocenný partner. *Ale nechtěla bych ho pomlouvat. Myslím si, že* ***je u nás dominantní****, určitě ano.* ***Takoví jsou všichni mužští u nich v rodině.*** *...Můj muž je tedy tvrdá*

*palice, je dominantní, ale **naše manželství fungovalo dobře**, vždycky jsme se na něj jako rodina mohli spolehnout. (104)*

Životní strategie této generace žen byla založena na rodině jako projektu. Manželé měli rozdělené role, žena se starala o domácnost, muž domácnost finančně zabezpečoval. Samozřejmě, že tyto ženy také chodily do zaměstnání, ale jejich zaměstnání nebylo pojímáno mužem jako plnohodnotné.

*Musím říct, že **(manžel) si vzal na starost finanční stránku, velice odpovědně přistupoval k tomu, že musí rodinu finančně zabezpečit.** Ke svému normálnímu zaměstnání pořád dělal nějaké fušky... No prostě, den měl jen 24 hodin, ne víc, takže takhle to mezi námi bylo rozděleno. (118)*

Vždycky uměl vydělat peníze, nechal mi určitou volnost a neobtěžoval mě drobnostmi, ale zase jsem ho nikdy nedokázala přinutit, aby mi pomáhal, prostě na to nebyl. Buď jsem se tomu musela přizpůsobit, nebo bych s ním nemohla žít. (130)

Strategie rodina jako projekt může ženu vést k pocitu osamělosti, chybí jí obdiv muže a to, že ji manžel bere také jako ženu, nikoliv jenom jako matku svých dětí. Děti však už nestojí přímo v centru života ženy. Tato životní strategie tak má svou druhou stránku: může vést k nevěře ženy, při které nejde ani tak o sex nebo snad o rozvod, ale o získání pozornosti a obdivu muže:

*Mám dojem – ne že bych to chtěla říkat na svoji obhajobu – ale mám dojem, že v určitém období by muži měli věnovat svým manželkám více pozornosti. Jinak by člověk žádné jiné vztahy nepotřeboval, ono nejde ani tak o vztah intimní, **spíš potřebuješ nějakou duši, která na tebe hledí s obdivem.** Takové nebezpečné období číhá na kdejakou nebohou ženu, a muži to chtějí zakončit nějakým lepším způsobem, že, nechtějí nám jen naslouchat...(135)*

Generace šedesátých let: nesamozřejmost mužské nadvlády.

Ženy generace šedesátých let používají **strategii úspěchu**, nestačí už jim jenom přežít nebo žít, chtějí si také užít.

Tato změna je způsobena pravděpodobně tím, že **mužská nadvláda se již neklade jako něco samozřejmého, dochází k jejímu zpochybňování.** Mužská dominance se musí obhajovat nebo ospravedlňovat.

*Vyskytl se jeden muž, byl o deset let starší, a strašně mě chtěl, tak jsme se asi po půl roce známosti vzali. ...Hned jsme měli syna, pak jsme se zase velice brzo, po čtyřech letech rozvedli, ale **celé ty čtyři roky znamenaly zápas o dominanci**. ...**Z jeho hlediska byly role rozděleny jednoznačně: já domácnost a dítě, on práci. S tím jsem pochopitelně nesouhlasila a z toho vznikaly třecí plochy.** Potřeboval mi dokazovat, že je jednak starší a zkušenější, ale hlavně to, že nemá vysokou školu, tak to neznamená, že by nebyl na výši. Uznávala jsem jeho inteligenci, ale **potřeboval mi ji dokazovat dnes a denně na každém kroku**, a časem se z toho stala nuda. **Musela jsem se z té situace dostat ven**, a taky jsem se z ní dostala. (141–142)*

Zpochybnění samozřejmosti je spojováno se změnami v postavení žen: to souvisí se zvyšujícím se počtem žen, které dosáhly vzdělání a se vznikem nových pracovních míst, která jsou spojena s administrativou, péčí, sociálními službami apod. Právě tato pracovní místa se stala doménou žen (srov. Bourdieu, P., 2000, s. 81–82).

Podle P. Bourdieu však „viditelné změny v podmínkách jen maskují, že vzájemné postavení mužů a žen zůstává stejné; možnosti vzdělání a procenta zastoupení obou stran se sice vyrovnaly, ale v obsazení různých odvětví vzdělání, a tedy i v možnostech kariéry, nerovnost trvá dál“ (Bourdieu, P., 2000, s. 82).

Znamená to tedy, že ženy sice dosáhly jistého pokroku, ovšem **struktura vzdáleností v mocenském poli se nezměnila**. Navíc veřejný prostor a pole moci (pole produkce) je dál v rukou mužů a ženám zbývá převážně prostor soukromý (domácnost jako pole reprodukce): trvá tedy stále logika tradičního modelu dělení podle pohlaví. Žena ve veřejném prostoru vykonává činnosti, které jsou jakoby pokračováním činností domácích; z toho důvodu jsou často velmi špatně placeny a považovány za méněcenné.

Domácí práce je považována za méněcennou, protože je neplacená, nemá peněžní ekvivalent. Je třeba zdůraznit, že tento názor se netýká jenom mužů, ale také samotných žen:
Mateřství jsem brala jako jednu z dalších rolí, ale přitom mě taky uspokojovalo. Jenomže jsem si v něm připadala strašně sama, jakéhopak jsem měla muže, to nebyl partner do života. Mateřskou dovolenou jsem prožívala jako ***neustálé trauma*** *v tom smyslu, že* ***do rodiny nepřináším žádnou ekonomickou pomoc, a že jsem vlastně ve vztahu ke svému muži příživník.*** *Pořád jsem „byla doma a nic nedělala“, a tak jsem mateřskou dovolenou přerušila a syn šel do jeslí. Mezitím jsem se rozvedla. (143)*

Ženy nevědomě reprodukují mužskou dominanci také tím, že předjímají svou povinnost pečovat o solidaritu a celistvost rodiny, tedy nutnost pěstovat příbuzenské vztahy, zabezpečovat různé rodinné rituály a „pěstovat celkový sociální kapitál prostřednictvím různých společenských aktivit – běžných, jako je rodinné stolování, nebo výjimečných, jako jsou různé obřady a oslavy...“ (Bourdieu, P., 2000, s. 88).
Ani s přípravou Vánoc si nedělám veliké starosti jako dřív, to je pokrok, ale ne společnosti, vyspěla jsem já, třeba klidně koupím bramborový nebo rybí salát, trošku ho nastavím a předstírám, že je to domácí bramborový nebo rybí salát. Smažení kaprů, rybí polívka, to taky není problém. Velikonoce jsou složitější, protože k nim patří různé zdobení, kraslice apod. Pořád se snažím zachovávat tu rodinnou tradici, i když se potom z toho týden vzpamatovávám, musím přiznat, že je toho při tak velké rodině moc. ...Vlastně nikdy nebude pokoj, pořád to bude stejné nebo spíš horší, protože člověka začnou bolet nohy a stupňuje se to, budu s tím muset něco dělat. Všechno bude člověk dělat s větším úsilím s větším vypětím a radostí bude patrně ubývat. (146)
Za opravdu volný čas považuji, když si lehnu a spím, to je volný čas, všechno ostatní je pořád povinnost. (147)

Protože se principy dominantního vidění nepředávají a nepřijímají vědomě (diskurzivně), ale jsou osvojovány ve formě neuvědomovaných schémat vnímání a hodnocení, do značné míry se vymykají vědomé kontrole, a tím i možnosti změn a oprav. Bourdieu tím vysvětluje často pozorovaný rozpor mezi slovy a jednáním, např. když se muži vyznávající rovnost pohlaví nepodílejí na domácích pracích víc než jiní (srov. Bourdieu, P., 2000, s. 83–87).

Muži se skutečně na domácích pracích nepodílejí (nenesou zodpovědnost), pouze pomáhají ženě. Neexistuje skutečná dělba domácí práce. Ženy o svých mužích mluví jako o „tolerantních, hodných“, protože **jim dovolili** pracovat a mít koníčka. Způsob, jakým ženy o svých mužích mluví a způsob, jakým zvládají péči o domácnost, neustále stvrzuje a reprodukuje symbolickou dominanci mužů:

*Můj muž byl technicky založený, moje umělecké hobby nesdílel, ale toleroval mi to. ...**Byl nesmírně hodný a tolerantní.** Občas utrousil poznámku: „Nech nám tu aspoň fotografii", ale jinak uvařil, uklidil, nakoupil, prostě se postaral cokoliv. Nedělal velké úklidové práce, ale to bylo vždycky bez problémů, i když děti byly ještě menší. ...Sám koníčka neměl, kromě toho, že si občas přečetl nějaký technický časopis. (180)*
*Měla jsem štěstí, že jsem našla úplně zlatého manžela, který mi nejenže rozuměl, **ale měl i pochopení pro to, že se chci nějakým způsobem angažovat v práci** a skutečně udělal hodně proto, abych se tímto způsobem angažovat mohla. Pomáhal mi nejen psychicky, ale i fyzicky a v domácnosti opravdu dělal hodně. (192)*
*Manžel opravdu rodině mnohé poskytoval a **v mnohém se omezoval**. (193)*

Ženy se často uchylují k **úskokům bezmocnosti**, ovšem neuvědomovaně, a paradoxně se domnívají, že žijí v demokratickém partnerském vztahu:
*Ten zásadní přístup si člověk nese z dětství. Řekla bych, že jak v manželově rodině, tak v naší vládla demokracie. **Maminka byla takový milý ženský typ, ale co chtěla, to si mírným způsobem prosadila. Otec byl spíš chlapský typ.** ...A u nás to funguje naprosto demokraticky... (161)*

Ženy se domnívají, že **vhodně rozdělené práce v domácnosti by měly kopírovat mužskou a ženskou roli**. Muži mají dělat „chlapské věci" a žena má pečovat o krásný vzhled domácnosti. P. Bourdieu k tomu říká, že ženy jsou společností naučené dívat se na sebe jako na estetické předměty, proto mají v rozdělení domácí práce na starosti všechno co se nějak týká estetiky. Ženám připadá péče o kulisu každodenního života, o dům a jeho vnitřní výzdobu (srov. Bourdieu, P., 2000, s. 91).
*Doma to máme rozdělené. ...Veliký úklid doslova nedělám, protože udržuji byt průběžně. Mám takovou mentalitu, hodně vydržím. Máme zavedeno, že já ráno vstanu a uklidím celý byt, utřu prach, vyvětrám, zaleju kytky, a když odcházím, je byt v perfektním stavu, i vyžehleno a vypráno. Když muž přijde ze služby, tak ho nechám ležet a všechno okolo něj opráším. Jeho střídavé směny jsou docela výhodné, protože přes den často zařídí, co je potřeba, nakoupí, sežene, opraví, **dělá takové víc chlapské věci, třeba vyluxuje nebo umyje okna.** Musím říct, že je to vyvážené. Nemůžu říct, že by mi nepomohl, když bych to chtěla, **ale nechci z něho dělat kuchyňku**. Vařit neumí, ale zase je na jídlo nesmírně skromný, vezme si třeba k večeři jogurt a chleba. ...**Dcera se stará jedině o křečka a uklízí svůj pokoj. Ale musím říct, že o cokoli ji požádám, tak udělá**... (163–164)*

Změny ve vztahu mezi mužem a ženou tak, jak jsem je popsala, a které v souladu s P. Bourdieu považuji pouze za nepodstatné a povrchové, mohou být zapříčiněny také tím, že ženy této generace se vdávaly později než ženy generace padesátých let, do manželství již vstupovaly zralé a poučené.
Když jsem se vdávala, bylo mi skoro třicet let a zpětně viděno, toho rozhodně nelituji. Myslím si, že by lidé měli uzavírat manželství teprve když jsou svým způsobem, tak či onak poučení, prostě ve zralém věku... (192)

Pro generaci žen šedesátých let už nejsou děti a manželství jedinou životní náplní. Je normální mít děti, ale není nutné, aby byly v centru ženina života. Ženy nežijí jenom rodinou a dětmi, chtějí se realizovat v práci, mají koníčky (zejména tehdy, pokud jim to jejich muži dovolili).

Shrnutí:

Přes řadu rozdílů, které můžeme v životních strategiích privátních světů jednotlivých generací žen najít, setkáváme se stále **s pastí bezčasí symbolické moci**. Ženy se s touto pastí vyrovnávají generačně specificky: můžeme sledovat **posun od samozřejmého přijímání mužské dominance, přes racionalizaci samozřejmosti mužské nadvlády, po zpochybňování samozřejmosti mužské dominance.**

Ženy se sice postupně vyčlenily z otevřené mužské nadvlády, ovšem strukturální vzdálenosti zůstaly stejné: muž přistupuje k ženě tolerantně, dobrovolně jí poskytuje nějakou část svobody, čímž ovšem ve skutečnosti pouze potvrzuje a reprodukuje svoje dominantní postavení.

Je tedy možno shrnout, že privátní světy žen jsou skutečně venku z historie. Mechanismy a instituce, jejichž úkolem je uchovávat uspořádání podle pohlaví, stále fungují, ať už se to týká školy nebo rodiny.

P. Bourdieu v této souvislosti mluví o specifické formě nadvlády, která je vepsána do celého sociálního řádu. Tato forma nadvlády je neviditelná, jak říká Bourdieu, „pracuje ve tmě těl". Bourdieu se domnívá, že skrytá sexuální nadvláda je navíc založena na konstantách, které mají schopnost tuto mocenskou dominanci zakrývat. Vypadá to, jako by v dějinách existovalo něco věčné: past symbolické moci je plodem dějinného procesu zvěčňování.

Proto je podle P. Bourdieu úkolem sociologie „rekonstruovat dějiny historického procesu dehistorizace, neboli rekonstruovat proces, jímž se od té doby, co existují muži a ženy, stále znovu utvářejí objektivní i subjektivní struktury mužské nadvlády, takže mužský řád přechází nepřetržitě z jednoho století do druhého" (srov. Bourdieu, P., 2000, s. 74–75).

Dějiny žen jsou setrvalé a stálé. Vlastně by se dalo říci, že ženy nemají žádné dějiny. Příčinu musíme vidět ve stálosti institucí, v nichž má ahistoričnost stálou oporu. Instituce tak přispívají k tomu, že se vztahy mužské nadvlády vymykají z chodu dějin. Stálost tohoto působení institucí stojí v paradoxním kontrastu s dějinnými proměnami jejich funkcí a vlivu.

Ve vyprávění žen jsme mohli vidět různé způsoby, jimiž společnost neustále reprodukuje principy vidění a hodnocení, které podporují a legitimizují diference mezi pohlavími tím, že z těchto diferencí vytvářejí sociální konstrukt, který poté zpětně naturalizují. Tak jsou diference mezi pohlavími považovány za normální, protože biologický jev. A to je také důvodem, proč jej podporují i samotné ženy.

Z toho je zřejmé, že je třeba studovat sociální determinanty životních drah. Problém mužské dominance není možné vysvětlit pomocí termínu životní cyklus, který odkazuje k vazbě na biologické a psychické rozměry člověka, nýbrž je nutné se uchýlit k pojmu životní dráha, jež odkazuje k člověku jako k bytosti sociální (srov. Nový, L., 1989, s. 29).

3. Reflexivita: sebehodnocení životní dráhy. Biografický čas. Životní cyklus.[11]

Sebehodnocení životní dráhy je specificky závislé nikoliv na příslušnosti k historické generaci, ale na příslušnosti k věkové skupině. Sociologie životních drah často řeší problém, zda zjištěný sociální fakt závisí na věku nebo na době (srov. Nový, L., 1989, s. 96). V tomto případě jsem si jista, že při sebehodnocení života hraje primární roli věk, to znamená konkrétní pozice respondentky v jejím životním cyklu, tedy životní etapa.

Věk je vyjádřením biopsychického rozměru životní dráhy. Délka životní dráhy je délkou trvání lidského života, která je ohraničena narozením a smrtí. Životní dráha má tak svůj pevný počátek a konec.

Je zřejmé, že způsoby reflexe a sebehodnocení vlastního života budou závislé na tom, kolik biografického času mám pravděpodobně ještě před sebou. Obsah reflexe je tedy vázán k horizontu života.

Ženy generace čtyřicátých a padesátých let patří do věkové kategorie raného stáří (tzv. vyšší věk); o těchto lidech se mluví jako o stárnoucích lidech. Ženy generace šedesátých let patří do středního věku, který bývá označován také jako zralý věk. Podle Světové zdravotnické organizace (WHO) stáří začíná 75. rokem života (srov. Haškovcová, H., 1989, s. 22). Toto členění je však samozřejmě pouze orientační, vychází zejména z biologických a psychických změn člověka a nebere v úvahu individuální rozdíly v procesu stárnutí a jeho sociální okolnosti. Přesto však je toto členění důležité při analýze reflexivity života.

Sebehodnocení je pojímáno jako jeden z rozměrů životní dráhy. Je to vlastně otázka vážení a hodnocení významu životní dráhy. Lidé běžně při reflexi svých životních drah interpretují a reinterpretují svůj život. Podle své příslušnosti k věkové skupině mohou hodnotit život směrem do minulosti, potom bilancují, nebo směrem do budoucnosti, potom spíše hledají nové životní strategie a orientace pro svůj život (srov. Nový, L., 1989, s. 10).

Generace čtyřicátých a padesátých let: dlouhá retroperspektiva, krátká perspektiva – bilancování.

Tyto dvě generace žen mají za sebou již větší část života. Jejich minulost vůči nim může vystupovat jako usazenina faktů, kterou je třeba poznávat a také vysvětlovat, byť jen pro sebe.

Bilancování těchto respondentek je tak spojeno s jejich sebepoznáváním.

Charakteristickým rysem sebehodnocení významu života žen raného stáří je **vyrovnanost a realistický životní postoj**. Ať už se jim v životě splnily jejich představy, nebo nikoliv, **jsou spokojené**.

***Nejšťastnější je pro mě teď důchod, protože se vyspím, jak chci, dělám si, co chci**, všechna ostatní období byla stejná - přežívání ze dne na den. Z mých životních plánů se nesplnilo nic. ...Každý, kdo ve stáří dělá takovou rekapitulaci svého života, zjistí, že plány, které měl, se splní sotva tak na dvacet procent. (24)*

[11] Pojmem „životní cyklus“ označujeme vazby člověka na biologickou a psychickou základnu jeho života. Člověk je zde pojímán především jako rodová bytost, která absolvuje standardní rodinný cyklus a proces stárnutí v biologickém čase (srov. Nový, L., 1989, s. 29).

Mám pocit, že jsem vždycky chtěla to, co se zrovna dělo. *To, že byl můj muž zavřený, jsem musela brát jako fakt a nějak se s tím vypořádat, ale nikdy jsem si ani v hloubi duše nestěžovala na to, co mě potkalo****. A že mě potkávaly nádherné i méně nádherné věci, ale c' est la vie! Co se mi nesplnilo? Dnes je to všechno jedno. Dnes jsem velice spokojená, opravdu velice.*** *(42)*
...přála jsem si překládat knížky, když jsem byla ještě mladší a chytřejší, tak jsem si dokonce přála i něco sama psát. To se mi nesplnilo, protože jsem na to zřejmě neměla. Ale splnilo se mi to, že přestože mě vyhodili z vysoké školy, tak jsem za svůj život přeložila asi čtyřicet knížek a mnoho dalších textů, a překladatelská práce mě těšila a jsem na ni docela hrdá. (74)
*Nikdy jsem netoužila po věcech. Teď se těším z vnučky, tu jsem si moc přála. Třeba třicet let jsem chtěla vidět Ameriku a vyplnilo se mi to. ...****Nevím, co bych si mohla přát dalšího? Myslím, že jsem dostala od života víc, než si zasloužím.*** *Nikdy jsem záměrně nikomu neuškodila. ...Řekla bych, že jsem celý život byla víceméně slušná, a že se mi to vrátilo v běžném chování mého okolí ke mně. Myslím, že s takovým krédem mnohem líp žiješ, než když chceš bůhvíco velkého. Co bych komu záviděla?* ***…Jsem spokojený člověk…*** *(135–136)*
Já jsem měla celý život pěkný. Ne, neměnila bych… *(86)*

Uvědomovaná vázanost ke zbývajícímu časovému horizontu vede respondentky k tomu, že **žijí přítomností, nikoliv budoucností**. Váží si současného okamžiku a **snaží se žít teď:**
Teďka, teď je moje nejlepší životní období. *Mám radost z dětí a už ne tu starost o ně. A ještě pořád, i když je mi už těch šestašedesát, chodím do cvičení, zpívám ve sboru, hledím dostat se dvakrát, třikrát za rok do světa. (86)*
Myslím, že člověk může chtít jedině pohodu. ***Když jeden den prožiješ jako my dnes, tak si řekneš, zaplaťpánbu a těšíš se na zítřek****, že třeba někoho potkáš. (136)*

Váží si svých **životních zkušeností**, ať už byly přinášeny zlými nebo krásnými zážitky:
Každý úsek tvého života, každá situace, do níž se dostáváš i na delší dobu, tě něco naučí. ***To jsou ohromné zkušenosti, které sbíráš*** *a dnes si myslím, že bych si byla nepřála, aby můj život probíhal bez výkyvů.* ***Jsem ráda, když cítím, ať bolest nebo radost, ale když cítím. To je život.*** *(44)*
Myslím si, že ***krizový moment vede ženu k nadhledu. Říkám tomu velkorysost, takové opomenutí malosti.*** *Může k tomu dojít samozřejmě i jinou cestou, ale tohle je takový impuls. Buď ji to zabije, buď ji to utlumí,* ***buď ji to zničí, anebo naopak otevře nové pohledy, což se stalo mně.*** *Jsem za to šťastná a vděčná. (124)*

Ve stáří vzrůstá **význam základních životních potřeb** (zejména zdraví, soběstačnosti, pohyblivosti):
Já musím být napořád vděčná. ***Jsem zdravá,*** *když chodíte po pohřbech a vidíte, co lidí umírá a jaké mají smutné životy a jaké bolesti... (87)*

Je příznačné, že pokud jsou ženy vyzvány k tomu, aby hodnotily svoje postavení jako žen, nedozvíme se nic o pasti symbolické mužské nadvlády:
Nikdy bych si nepřála být mužem. *Necítila jsem se diskriminovaná, ani handicapovaná, ženská má zase tolik možností jak tohle překlenout, spíše naopak, jako privilegovaná. (44)*
Dřív jsem si vždycky myslívala, že muži to mají lehčí*, třeba i co se týká navázání vztahu, možnosti najít si partnera.* ***Dnes to nevidím jako lehčí. Myslím si, že je to nastejno.*** *(87)*
Jsem šťastná, že jsem se narodila jako žena. Jsem hluboce přesvědčena o tom, že ženy mají velké poslání, a že je plní téměř všechny na maximum svých možností. Každému samozřejmě není dáno stejně, někdo je více někdo méně talentovaný nebo uzpůsobený k určitému způsobu myšlení nebo uvažování, nicméně jsem přesvědčená – a vlastně celý život jsem byla obklopená převážně ženami – , ***že ženy mají těžší osud než muži, ale svým způsobem šťastnější.*** *(124)*

Generace šedesátých let: střední věk: ještě dlouhá perspektiva: hledání racionální optimalizace životních postupů.

Generace šedesátých let patří do věkové skupiny středního věku. Pro toto období je charakteristická **ještě dlouhá perspektiva** (mohou počítat s tím, že je čeká ještě více než 20 let života) a **již poměrně dlouhá retroperspektiva** (prožily již přibližně 45 let). Říčan uvádí, že čtyřicátníci jsou již schopni **dohlédnout na druhý břeh**, proto toto období nazývá „krizí druhého břehu" (srov. Říčan, P., 1989).

Někteří psychologové uvádějí, že zatímco mládí má plány, **střední věk má cíle** (srov. např. Haškovcová, H., 1989, s. 43). Vlastně to znamená, že ve středním věku realizujeme svůj životní program, snažíme se naplnit své životní cíle, dosáhnout úspěchu, a současně vidíme, jak čas nemilosrdně utíká, jak ubývá sil.

Čtyřicátník už začíná chápat, že musí ve svých životních programech škrtat. Podle Haškovcové se právě v tomto věku poprvé otřásá program života v základech, poprvé se zužuje perspektiva (srov. Haškovcová, H., 1989, s. 39).

Tato skutečnost se odráží ve **větší kritičnosti v hodnocení minulosti, a v obracení se do budoucnosti**. Na rozdíl od stárnoucích žen předchozích generací lze v autobiografických příbězích střední generace najít i jistou **rezignaci, promarněné šance, ze kterých potom vyplývá jistá zatrpklost:**

Myslela jsem si také, že ze mě bude velká spisovatelka. Možná budu psát memoáry. ***Život je jedna velká prohra.*** *(150)*

Samu sebe vidím jako ženu tak, že ***jsem se zbytečně a zcela lacině celý svůj aktivní život podceňovala****. Tohle kdybych mohla vrátit a dokázat se na sebe podívat víc zvenčí. Nemám rozšifrované, jestli je to slabým podílem otce v rodině nebo něčím jiným. Nikdy jsem se neztotožňovala s maminkou nebo s babičkou, ale* ***nějak nedokážu svoje kvality ocenit, čekám až mě ocení někdo druhý****, podle hesla „Sedávej panenko v koutě, budeš-li hodná, najdou tě", a to se týče jak profese, tak soukromého života. (151)*

Životními cíli může být cokoliv. Profesní kariéra se mnoha ženám může jevit jako zablokovaná, orientují se na rodinnou kariéru, pojímají **rodinu jako celoživotní dílo:**

Vždycky mě mrzelo, že jsem nevystudovala vysokou školu, ale když jsem pak přišla do prostředí, kde byla filosofie, tak jsem viděla vnější společenská úskalí vzdělání. Říkala jsem si, že když člověk opravdu chce, tak může poznávat sám, nemusí na to mít papír a už jsem to pak neviděla jako prohru. ***To, o co mi v životě šlo, se mi splnilo: mám manželství, které je víc než jen zájmové pouto.*** *I o dítěti jsem měla určitou představu, a ta se mi splnila. Myslím si, že kdybychom teď zemřeli, tak bychom ničeho nelitovali. (167)*

Nejsem člověk, který by si dával cíle. Je to možná chyba, ale nekladu si cíle. A tak i moje přání jsou skromná, až dětinská. ...Nemůžu prostě říct, které přání je splněné a které zůstalo nesplněné. Mám taková přání, jaká má každý, například abychom nebyli nemocní, aby to našim klukům v životě nějak vyšlo, aby vystudovali, aby si našli hodné manželky, ***moje přání jsou taková obecně lidská a hodně se týkají mé rodiny.*** *(200)*

Teď svoje já vůbec nevnímám, myslím na muže, na dceru. ***Žiju životem svého muže a své dcery.*** *Rozhodně nejsem sobecká. Spíš jsem někdy taková střelená. (168)*

Každá respondentka se s blížícím se stářím vyrovnává jinak. Avšak hlavní odlišující charakteristikou je **zatrpklost, nebo naopak nezatrpklost** spočívající v hledání racionální optimalizace jak životních cílů, tak způsobů jejich dosahování:

Já jsem prohry jako žena neutrpěla. Spíš jsem se líbila, ale vždycky jsem o sobě dost pochybovala. *Nakonec život mi nedal nijak zvláštní ťafku. Myslím si, že nejsem špatný partner do života a jsem docela dobrý kamarád. Zdědila jsem jistou dávku optimismu. Mám neustále dobrou náladu, dovedu se naštvat, vybuchnu, to ano, ale nejsem hysterická, nejsem žárlivá. (167)*

Mužem bych být nechtěla. O ženství přemýšlím vlastně až teď, kdy si říkám, že mám možná právě nejlepší čas své ženství projevit. *Samozřejmě, že už mám vrásky, ale prostě teď můžu. Vlastně vůbec nemám proč litovat, že jsem s vědeckou kariérou, chceme-li tomu tak říkat, začala pozdě. Není to špatné, protože děti už jsou do jisté míry samostatné, mám v tomto smyslu čistou hlavu. Nevím, co se mi z mých plánů podaří uskutečnit, ale pozdě podle mého soudu není. Spoustu věcí bych si potřebovala zopakovat, možná se i znovu učit, protože přece jenom se metodologicky za těch dvacet let od mého absolutoria mnohé změnilo, ale je krásné, že se člověk pořád má co učit. (186)*

Je fakt, že teprve teď, ale to je možná trochu impuls mých dvou přítelkyň, teprve teď jsem začala uvažovat, co mi sluší a co ne. *Možná to byl i vliv manžela, který měl rád dívky sportovnějšího typu, džíny a tak, a teprve teď si říkám, vždyť ono se dá oblíkat i trošku jinak a možná, že bych prokoukla. Nevím, jak bych to řekla, aby to nevypadalo blbě, ale myslím, že za rok od manželovy smrti se se mnou i po fyzické stránce, vzhledu a chování, stala velká změna. Jsem pořád prchlivá, ale zdaleka ne tak, jak jsem bývala, a je to asi na mně vidět. Myslím, že jsem začala na sebe víc dbát a starat se o to, jak vypadám, což předtím nebylo. Jednak mě to opravdu nezajímalo a možná, že je to i ženská psychologie, že jsem si říkala: „Tak co, mám ho jistého, hlavně že se líbím jemu." Ale asi je to jinak. Nezáleží jenom na tom, jestli se líbím svému partnerovi, i okolí je důležité. Protože to, jak člověk vypadá, to je jeho místo ve světě, na veřejnosti. Ona to není úplně blbá fráze, že „šaty dělaj člověka". Já se tohleto učím, mně teprve teď dochází, že na všem vlastně v mezilidských vztazích může záležet. (186–187)*

Příliš se jako žena nevidím, jenom snad jako matka. Ale jako tvor ženského pohlaví se příliš nevidím a ani bych nechtěla, aby mě lidi tak brali. *Samozřejmě v tom vzájemném postavení dvou pohlaví ano, ale tím to končí.* ***Vždycky jsem chtěla být chlapem, který všechno udělá, všechno zvládne, všechno unese.*** *Takže pokud mám být chápána jako žena, tak jedině vzhledem ke svému muži a k dětem jako máma. (200)*

Shrnutí:

Spokojenost s vlastním životem je jistě závislá na mnoha, často vnějších, okolnostech. Ale na základě analýzy autobiografií žen generace čtyřicátých a padesátých let je zřejmé, že spokojenost velmi závisí také na vnitřním postoji. Myslím, že tyto ženy jsou spokojené a nezatrpklé i přesto, co všechno musely prožít, protože dokázaly odpustit a uvidět svůj život s nadhledem.

Jejich adaptace na vnější i vnitřní podmínky byla často aktivní. Přestože v pasti symbolické dominance byly odsouzeny k pasivitě v bezčasí, jejich životní historie a životní cyklus se vyznačují aktivitou, nezlomností a optimismem.

Hlubinná psychologie vychází mimo jiné z myšlenky, že v životě každé ženy je období, kdy se musí rozhodnout, zda bude nebo nebude zatrpklá. Děje se to obvykle po čtyřicítce. Ženy se dostanou k bodu, kdy mají všeho po krk. Jejich sny z doby, kdy jim bylo dvacet, jsou v troskách. Ženám pomůže odvrátit se od cesty k zatrpklosti, když si udělají descansos: to znamená pohlédnout na svůj život a označit si místa ve svém životě, kde došlo k malým úmrtím: rozbití manželství, nenaplnění slibů, zničení nadějí. Pomocí descansos označujeme cesty, kterých nebylo využito, odříznuté stezky, přepadení, zrady a smrti. Všechna tato místa mají význam, musí na ně být pamatováno, ale zároveň musí být za-

pomenuta. Chce to trpělivost a čas. Descansos jsou transformační: určité věci je prostě třeba připevnit k zemi, aby za námi nechodily (srov. Estés, C. P., 1999, s. 310–311).

Myslím, že ženy generace šedesátých let právě prožívají takové významné období, kdy se rozhodují mezi zatrpklostí a nezatrpklostí, pasivitou a aktivitou. Teprve nyní objevují svoje ženství. Chtějí se učit. Jsou zaměřeny do budoucnosti.

Je zajímavé, že ženy všech tří historických generací, když mají hodnotit (vlastně vážit) svůj život, nesahají po historických mezních, mezních životních situacích, které zažily, ale zabývají se samy sebou, svým vztahem k vnoučatům, celé své rodině a svým mužům. Zdá se mi, že **nesplněné sny a plány z profesního života nejsou pro mé respondentky tak důležité, jako nesplněné sny z privátního života.**

Závěr:

Cílem stati bylo ukázat na rozboru konkrétních životních příběhů vztah mezi biografií (subjektem) a historií (objektem). K dosažení tohoto cíle jsou **vyprávěné** životní příběhy obzvlášť vhodné. Poskytují totiž informace zejména o interpretační kapacitě aktérů, kteří vyprávějí. Způsob, jakým se vypráví (přípona -grafie ve slově autobiografie) odkazuje ke zprostředkování mezi subjektem a objektem, k jeho symbolické reprezentaci.

Pro analýzu autobiografií jsem zvolila tři analytické kategorie: historické mezníky, privátní svět žen a reflexivitu. (srov. tabulka: Naplnění analytických kategorií)

Analytická kategorie „historické mezníky" odkazuje k historickému času, k životní historii. Ve vyprávěných biografiích jsem skrze tuto kategorii objevila dvě klíčové proměnné: historie vrátek a životní strategie, které jsou v jednotlivých historických generacích specifické.

Analytická kategorie „privátní svět" odkazuje k bezčasí, k problému „dráhovosti" životní dráhy, vlastně k absenci její procesuálnosti a dynamičnosti. Biografie žen jsou v pasti bezčasí symbolické moci, která se proto generačně mění jen jevově. Z této pasti se pro jednotlivé generace žen pasivně odvíjejí privátní životní strategie. (Otázkou je, zda se v tomto případě dá vůbec mluvit o strategiích.)

Analytická kategorie „reflexivita" odkazuje k biografickému času, k životnímu cyklu. Čas se tedy do biografií vrací pouze biologickým a psychickým vyzráváním člověka. Můžeme mluvit o dvou základních životních etapách respondentek odvozených z jejich věku; jedna je charakterizována bilancováním, druhá hledáním nových životních strategií a racionální optimalizací životních postupů.

Před tím, než jsem začala s analýzou biografických vyprávění tří historických generací českých žen, jsem východiskově očekávala, že i v malém prostoru svobody Československa v období reálného socialismu bylo možné volit aktivní a autonomní životní strategie.

Takové očekávání se však naplnilo pouze částečně; příčinou je to, že jsem pro analýzu zvolila ženské biografie. Svět žen je specifický v tom, že je v zajetí bezčasí symbolické nadvlády mužů. Do biografií žen totiž intervenuje na jedné straně velká historie, což způsobuje dynamičnost a procesuálnost životních drah, na druhé straně však intervenuje

historická konstanta nadvlády mužů, která naopak způsobuje statičnost a neměnnost ženských biografií, které se tak stávají údělem.

Aktivní a autonomní životní strategie tak můžeme najít pouze v okamžicích intervence velké historie do biografie. Tam, kde vládne věčnost a bezčasí, nemůže být o autonomních strategiích ani řeči.

Významný výsledek analýzy životních příběhů žen spočívá v tom, že jsem mohla poukázat na to, jak posuny velké historie (velké historické události a mezníky) zakrývají podstatnou, (strukturální) statičnost a neměnnost privátních světů žen.

Tabulka: Naplnění analytických kategorií

	Historické mezníky	**Privátní svět**	**Reflexivita**
	Historický čas	**Bezčasí**	**Biografický čas**
	Životní historie	**Životní dráha, nebo životní cyklus?**	**Životní cyklus**
	Historie vrátek	**V pasti bezčasí symbolické moci**	**Životní etapa**
Generace 40. let	Absence vrátek Vnitřní vrátka	Samozřejmost mužské nadvlády	Bilancování
Generace 50. let	Zavírání vrátek Zadní vrátka	Racionalizace samozřejmosti mužské nadvlády	
Generace 60. let	Dvojí vrátka Zavírání obou vrátek	Nesamozřejmost mužské nadvlády	Hledání nových životních strategií, racionální optimalizace postupů
	Životní strategie	**Životní strategie**	
Generace 40. let	Strategie přežití	Děti	
Generace 50. let	Strategie žití	Rodina jako projekt	
Generace 60. let	Strategie úspěchu (užití)	Dvojí kariéra	

LITERATURA

BOURDIEU, P. *Nadvláda mužů.* Praha: Karolinum, 2000.

BOURDIEU, P. Zúčastněná objektivace: Huxleyho přednáška. *Biograf*, 2003, č. 30, s. 13–17.

DAHRENDORF, R. *Moderný sociálny konflikt. Esej o politike slobody.* Bratislava: Archa, 1991.

ESTÉS, C. P. *Ženy, které běhaly s vlky. Mýty a příběhy archetypů divokých žen.* Praha: Pragma, 1999.

FRÝDLOVÁ, P. (ed.): *Paměť žen. Všechny naše včerejšky. I. II.* Praha: Nadace Gender Studies, 1998.

HAŠKOVCOVÁ, H. *Fenomén stáří.* Praha: Panorama, 1989.

HITZLER, R. Rekonstrukce smyslu. *Biograf*, 2003, č. 30, s. 65–87.

KONOPÁSEK, Z. Text a textualita v sociálních vědách. Část druhá: Metodologické motivace. *Biograf,* 1996, č. 8, s. 9–23.

LUDKOVÁ, V. *Obrazy ženských a mužských rolí v časopisech pro ženy. Diplomová práce.* Olomouc: FF UP, 2004. Nepublikováno.
MILLS, Ch. W. *Sociologická imaginace.* Praha: Mladá Fronta, 1968.
MOŽNÝ, I. *Proč tak snadno...Některé rodinné důvody sametové revoluce. Sociologický esej.* Praha: SLON, 1991.
MURPHY, R. F. *Úvod do kulturní a sociální antropologie.* Praha: SLON, 2001.
NOVÝ, L. *Životní dráha jako sociologický problém.* Brno: UJEP, 1989.
ŘÍČAN, P. *Cesta životem.* Praha: Panorama, 1989.
TUČEK, M. a kol. *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí.* Praha: SLON, 2003.

SUMMARY

Narrative biographies of three historical generations of women

In the paper is analysed the relation between great history and biographies of women of three historical generations. These historical generations are defined by milestones in the Czechoslovak history of the so-called real socialism. The relation between history and biography is treated by means of an analysis of the content of the autobiographies. The autobiographies are analysed by means of three categories: historical landmarks, the private world of women, and the reflection. The world of women is specific in being captive to the timeless, symbolic dominance by men. Thus in women's biography on one hand great history intervenes, which gives the dynamic and processual character to the lives, on the other hand the historic constant of male dominance intervenes and produces the static, unchangeable character of women's biographies, which thus turn into the lot. The paper shows how shifts in great history (great historical events and landmarks) hide the substantial (structural) static and unchangeable character of the private worlds of women.

KEY WORDS
Historical generation, autobiography, timelessness, symbolic male dominance, autonomous strategy

PhDr. Helena Kubátová, Ph.D.
katedra sociologie a andragogiky FF UP v Olomouci
Křížkovského 10
771 80 Olomouc
tel: 585 633 393
kubatova@ffnw.upol.cz

ACTA UNIVERSITATIS PALACKIANAE OLOMUCENSIS
FAKULTAS PHILOSOPHICA
SOCIOLOGICA – ANDRAGOGICA 2005 TŘETÍ VĚK TROJÍ OPTIKOU

Obraz stáří ve filmové tvorbě F. T. Fridrikssona a jeho reflexe

Jakub Korda
Anna Petřková

Staří lidé jsou neodmyslitelnou součástí současné společnosti. Právě proto se problematika stárnutí a stáří dostává v posledních letech stále více do popředí takových vědních disciplín jako jsou psychologie, sociologie, andragogika a v jejím rámci gerontagogika, ekonomie či medicína. Otázkami spojenými s tímto fenoménem se zabývá také filozofie, zejména filozofie existenciální.

Po úvodním naznačení trendů psychologických přístupů ke stárnutí a stáří se v našem příspěvku soustředíme na problematiku stáří ve filmové tvorbě, jmenovitě ve filmech F. T. Fridrikssona. Závěrečná část je věnována obsahové analýze úvah, v nichž vysokoškolští studenti reflektovali své názory na problematiku stáří reprezentovanou filmem Děti přírody.

Psychologické přístupy ke stárnutí a stáří

Ke změně pohledu na stárnutí a stáří přispělo zejména nové paradigma v rámci celoživotní vývojové psychologie (tzv. biodromální). Psychologické zkoumání stárnutí a stáří přineslo nová fakta o rozdílné rychlosti a dynamice stárnutí, o tom, že stárnutí nezahrnuje jen ztráty, ale i stabilitu a zisky, o vývojovém potenciálu stáří i o charakteru změn v procesu stárnutí, které nespočívají jen v biologických procesech, ale jsou i výsledkem působení prostředí a psychologických a sociálních vlivů (srov. např. Sørense, Weinert a Sherrod, 1986; Baltes a Baltes, 1990; Heikkinen, 1992; Oerter a Montada, 1995; Baltes a Mayer, 1999).

Spolu s rostoucím počtem výzkumů, které se zabývají různými aspekty vývoje v období stárnutí a stáří, se měnil i úhel pohledu na toto období a spolu s ním se objevují nové výzkumné trendy, které kladou důraz na kvalitu života ve stáří a na psychologické mechanismy, které pozitivně ovlivňují sebeobraz starého člověka a jeho prožívání změn

doprovázejících stárnutí: patří k nim např. strategie adaptace na stáří, na mechanismy zvládání zátěže vyplývající z krizí a konfliktů apod. (McCrae, Costa, Jr.,1990; Bringéus,1995; Scheidt, Eikelbeck, 1995; Stuart-Hamilton, 1999; Křivohlavý, 2002).

Objevují se i nové teorie vývoje; např. J.Stevens-Longová přichází s ekologickou teorií vývoje ve stáří (Stevens-Long, 1990). Připomíná v této souvislosti názor C. G. Junga, že nejzralejší jedinci nabudou v pozdním věku schopnost identifikovat se se všemi živými bytostmi, pochopí své místo ve vesmíru a přijmou kosmickou perspektivu. Z této identifikace pak pramení moudrost jako jeden z nejvýznamnějších atributů stáří. Podobně hodnotí tuto vlastnost i E. H. Erikson, když jako „závěrečné ctnosti, dospívající k plné zralosti ve stáří" uvádí „moudrost" a „integritu" (Erikson, 1999, s. 9). G. Sheehyová oceňuje moudrost starých lidí tak vysoko, že navrhuje nahradit pojem stárnutí, který má podle ní pejorativní nálepku, výrazem „moudření" (Sheehyová, 1999, s. 391).[1]

Mezi ústřední témata psychologie stárnutí a stáří patří také řešení otázek smyslu a osobního významu stárnutí. Vedou zkušenosti z procesu „stávání se starým" k rezignaci, beznaději a depresi nebo ke zvyšující se integritě osobnosti? K hlubšímu porozumění těchto existenciálních otázek pomáhá psychologii, jak již bylo řečeno, také filozofie a etika (viz např. Guardini, 1995; Rentsch, 1995; Farkašová, 2000; Agich, 2000). Stále více se prosazuje pojetí stáří jako rovnocenného a smysluplného období, které má pro každého člověka individuální význam, ale i své společenské poslání.

Otázce smyslu života přikládal v souvislosti se změnou osobnosti, s jejím růstem velký význam již C. G. Jung, A. Adler a E. H. Erikson. Nejhlouběji je však tento fenomén interpretován v díle V. E. Frankla a jeho pokračovatele A. Längla. „Otázku po smyslu života, ať již je položena výslovně, nebo zůstává nevyslovena, je možno označit jako otázku specificky lidskou", píše V. E. Frankl (Frankl, 1994a, s. 43). Ztráta smyslu podle něho znamená zoufalství (Frankl, 1994b).

Franklovo učení o třech hlavních cestách, na nichž lze najít smysl života (hodnoty zážitkové, tvůrčí a postojové) spojuje podle A. Längla výrok, že „život v sobě chová za všech okolností a až do posledního dechu možnost smyslu" (Längle, 2002, s. 40). Cesta ke smysluplnému životu v pojetí Länglově je otevřena všem těm, kteří se neuzavírají před životem, přijímají jeho výzvy, správně tyto výzvy intepretují a rozhodují se s přihlédnutím k vlastním možnostem realizovat své rozhodnutí: něco změnit ve světě mimo nás x něco změnit v sobě.

Člověk, a i starý člověk, se, řečeno slovy A. Längla „nechce nechat žít v tupé a slepé pasivitě" (Längle, 2002, s. 7). Chce mít kontrolu nad svým životem, chce svůj život ve vztahu ke svému okolí a k druhým lidem spoluvytvářet. Problémy, obavy, traumata a utrpení provázejí všechny fáze lidského života, stejně jako šance na štěstí a nalezení smyslu života.

Stáří je realita, která ovlivňuje kvalitu života stárnoucího jedince i rozvoj společnosti. Společnost 21. století by měla být „společnost pro všechny věkové skupiny"[2].

---

[1] Různými aspekty moudrosti se z našich autorů podrobně zabývá zejména I. Ruisel (2000).

[2] Tato myšlenka byla heslem Mezinárodního roku starších lidí vyhlášeného OSN v roce 1999.

Tento ideál však naráží na stále přežívající negativní stereotypy a mýty o starých lidech, které vedou k projevům ageismu; můžeme je zaznamenat i v masmédiích.Ta podle Rentsche často prezentují staré lidi jako „téměř exotické kmeny žijící uprostřed stále mladých, dokonale zdravých, lásce a konzumu se oddávajících lidí“ (Rentsch, 1995, s. 57).

Stáří ve filmu

Snahy o zodpovědné prozkoumání obrazu (reprezentace) stáří, stárnutí a starých lidí v rámci mediální tvorby (v našem případě filmové a televizní) naráží na řadu problémů. Toto téma je určitým způsobem vkomponováno do obrovského množství toho, co v rámci audiovizuálních médií vzniká a jako celek je prakticky neuchopitelné. Pro účely tohoto textu téma zúžíme a v rámci prvotní kategorizace oddělíme dokumentární a fikční žánr. Každý z těchto žánrů budí odlišná divácká očekávání. Narativní forma spojená zejména s fikčním filmem předpokládá určité postavy, zápletku, sérii propojených událostí, konflikty ústící v akci; divák je připraven anticipovat řetězení událostí, být uspokojen či překvapen z jejich vyústění... Oproti tomu žánr dokumentárního filmu obecně evokuje faktickou argumentaci, zvýšený status realističnosti a vztah ke každodenní zkušenosti. Pracuje sice i s narativními formami (zpravidla spojovanými s fikčními žánry), ale zhusta využívá i nenarativní formy[3]. S trochou zjednodušení lze tvrdit, že k dekódování a dosazování smyslu divákem dochází v obou případech zcela odlišným způsobem, a tak musíme povahu reprezentace stáří u obou žánrů zkoumat odděleně.

Dokumentární žánr je dnes bytostně vázán na televizní médium, přestože k prudkému rozvoji sociálního dokumentu (nosné subkategorie pro téma stáří a stárnutí) došlo ve 30. letech ještě na filmovém formátu. Počátek expanze televizního média v 50. letech znamenal pro kinematografii požadavek větší spektakulárnosti a divácky obecně méně přitažlivý dokumentární žánr byl odkázán k hledání si nových distribučních možností. Vstříc mu vyšlo institucionální pozadí televizního média. Debata o poslání, esenciálním charakteru a způsobu institucionalizace ve smyslu veřejného zájmu se vedla od prvních dnů existence televize. V tomto bodě lze spatřovat silnou dělící čáru mezi televizí a kinematografií, u níž se nikdy tolik nezdůrazňovala funkce šíření veřejných informací a odpovědnost za vzdělávání publika (Conner, 1999; McQuail, 2002). Požadavek zrovnoprávnění pozornosti věnované rozličným sociálním skupinám (včetně seniorů) a uchovávání „tradičních hodnot“ tedy zdomácněl v rámci televizního média a sociálního dokumentu. Pro něj se téma stáří stalo důležitou součástí těšící se jisté ochraně.

Tematiku stáří lze naopak považovat za poněkud „hendikepovanou“ ve vztahu k fikčnímu filmu a jeho klasickým žánrům. Řada žánrových vzorců je založených na akci,

[3] Rozlišujeme mezi čtyřmi základními nenarativními formami: kategorizačními – rozdělují předmět na části či kategorie, rétorickými – předkládající argument a důkazní materiál, abstraktními – využívají vizuálních a zvukových kvalit zobrazovaného, asociativními – evokují náladu a emoce spojováním obrazů. Více viz. Bordwell, Thompson, 1997, s. 89–164.

vyostřených situacích, prudkých zvratech, milostných dobrodružstvích apod., tedy prvcích v obecném povědomí (živeném řadou mýtů o stáří) zřídkakdy spojovaných se stářím a stárnutím. Přestože se motiv stáří objevuje v nepřeberném množství filmových děl, v drtivé většině případů je jeho pozice spíše marginální. Je zpravidla zatížen prvoplánovou symbolikou (pozitivního i negativního charakteru – moudrost, zatrpklost...) a málokdy je starý člověk skutečně vícevrstevným *aktivním* a *jednajícím* subjektem. Velmi rozšířenou filmovou figurou je starý člověk *rekapitulující* a *vzpomínající*. Tato figura ale pouze rámuje dramatický a živý příběh mládí a „produktivního" věku.

Filmová tvorba, která staví stáří přímo do svého středu (pojímá seniora jako aktivního činitele filmového příběhu), je zastoupena o poznání skromněji. I tuto skupinu lze při troše zjednodušení rozdělit na dva hlavní proudy (bez snahy některý vyzdvihovat jako kvalitnější). První z nich čerpá z potenciálu „šokující" reprezentace stáří. Důležitou součástí se stávají některé sdílené mýty o stáří, které jsou vyvráceny důrazně *kontrastním* argumentem. Nejvytěžovanějším je v tomto směru zřejmě téma milostného a erotického vzplanutí v seniorském věku, které vytváří prostor pro „boření tabu ve filmu"[4]. Tento dostatečně známý distribuční slogan odkazuje ke zmiňované potřebě zvýšení divácké přitažlivosti, kterým v takových případech logicky disponuje i téma seniorského věku. Taková artikulace problematiky stáří v sobě ovšem skrývá řadu nebezpečí. Například Barthes upozornil (v kontextu šokujících fotografií) na problém přílišného vyhrocení kontrastů či okamžitého čtení, které příliš brzo přechází v čistý znak bez ozvuku (Barthes, 2004, s. 74–76).

Druhý proud filmů se vzdává zmíněné šokující kontrastnosti a snaží se nacházet dostatečné množství konstrukčních prvků příběhu v samotném fenoménu stáří a stárnutí jako životní fázi s množstvím vnitřních konfliktů a problémů. Přiznejme si ale, že zpravidla jsou tyto snímky s domněle menším dynamickým potenciálem díky zákonům filmového trhu odkázány do zúžených distribučních kanálů filmových klubů. V posledních letech na sebe výrazněji upozornily dva zástupci tohoto proudu – *Příběh Alvina Straighta* a *Děti přírody* (z tuzemské tvorby lze jmenovat, filmařsky bohužel poměrně mělké, *Babí léto*). Úspěch prvního z nich lze připsat velkému překvapení, které film způsobil v kontextu ostatních děl svého autora Davida Lynche. Tématicky i stylově se snímek vymyká jeho obvyklým ponurým vizím, odhalování zkaženosti, paranoii a perverze pod blazeovanou společenskou slupkou a složitému stylu vyprávění plnému přesmyček a nejasné symboliky. Přímočarý příběh sedmdesátiletého Alvina vypráví o jeho cestě za bratrem, s nímž se po vzájemném konfliktu neviděl mnoho let. Cesta z Iowy do Wisconsinu dlouhá stovky kilometrů zdolaná na sekacím traktůrku je poklidnou road-movie za smířením se s životními traumaty. Snímek *Děti přírody*, klíčový pro závěrečnou část tohoto textu, je naopak zcela příznačný pro islandského režiséra Fridrika Thóra Fridrikssona. Ve středu jeho pozorovatelského zájmu obecně figurují témata rodiny, přenosu tradic, smrti, individuální a ko-

[4] Z mnoha jmenujme filmy o generačně vzdáleném milostném vztahu *Harold a Maud* či *Matka*.

lektivní paměti či vztahu individua ke kulturnímu a přírodnímu prostředí. Zejména v jeho filmech z první poloviny 90. let se silně ozývá problematika rodinných mezigeneračních vztahů a procesu jejich vývoje. Ve *Filmových dnech* uvádí dědeček svého vnuka při jeho prázdninovém pobytu na venkově do tajů islandské mytologie, jejíž prvky jsou součástí reálného prostoru a času. Dědečkova smrt se zcela přirozeně vpíjí do věčného koloběhu života. V rámci islandských tradic „pro jednotlivce čas smrtí nekončí, je trvalý" (Novotná, 1997, s. 21). Smrt jako nedílná součást individuálního a rodinného života figuruje i v dalších filmech. V *Zimnici* cestuje mladý Japonec do nitra Islandu, aby vykonal pohřební rituál za své rodiče, kteří na tomto místě tragicky zahynuli. Průvodcem po jeho cestě za nalezením vlastního místa v rámci rodu je mu neznámý starý muž – zasvěcovatel. *Ďáblův ostrov* je portrétem komunity rodin, do jejichž životů vstupují tíživé existenční problémy i smrt, ale potenciální depresivitu příběhu překlenuje neodbytně pozitivní nezastavitelný generační koloběh.

V *Dětech přírody* (tento film je východiskem pro závěrečnou část textu) je hlavním hrdinou sedmdesátiletý Thorgeir. Ve chvíli, kdy cítí úbytek sil, rozhodne se opustit svůj statek a přestěhovat se ke své rodině do Rejkjavíku, s níž se ovšem příliš nevídal. Zastřelí psa, spálí staré fotografie, vezme obrázek své zemřelé ženy a vyrazí k rodině své dcery. Ve stísněném panelovém bytě dochází k řadě konfliktů mezi všemi třemi generacemi, jejichž výsledkem je rozhodnutí poslat Thorgeira do domova důchodců. Přísný režim a stísněnost ústavu, kontrastující se svobodou a neomezeností venkovského statku, vyprovokují Thorgeira k ráznému činu. Společně s přítelkyní z dětství sdílející stejný osud – z domova notoricky prchající Stellou – odcizí džíp a vydávají se na symbolickou cestu do svého rodiště. Po příjezdu se aktualizují jejich vzpomínky na dětství strávené v intimním kontaktu s tímto místem a v této poklidné atmosféře Stella spokojeně umírá. Thorgeir vlastnoručně vyrobí rakev a Stellu pohřbívá. Ve chvíli kdy propadne nemohoucnosti, objeví se anděl (vypůjčený z Wendersova *Nebe nad Berlínem*), vdechne Thorgeirovi naději a ten mizí do neznáma před očima policistů, kteří dvojici hledají.

Pomalé tempo filmu, odmítání překotného vývoje či gradace zápletky, statické rámování obrazu a plynulá návaznost záběrů – to vše v tomto případě vytváří souznění filmového stylu a tématu stáří. Tato kontemplativní atmosféra je působivým podložím pro závěrečnou cestu. Stellina touha po návratu do lůna přírody/domova se pro Thorgeira stává možností pro aktivní a smysluplný vzdor vůči apatii a rezignaci. Tato cesta za znovuzískáním lidské důstojnosti, smyslu (životní) cesty a smířením se s životem i smrtí je Fridrikssonovým univerzálním tématem. Fridrikssonovo poklidné, soustředěné a intenzivní zachycení okamžiku poznání na prahu života připomíná snad jen některé z Rembrandtových pláten. Srozumitelně formuluje možný transcendentální charakter závěrečné fáze života, tedy názor, který našel odezvu i ve vědeckém diskurzu (např. Erikson, 1999).

Možnosti sdělení v rámci umělecké fikce a jeho následné percepce a interpretace divákem jsou pochopitelně zcela specifické. Na následujících stránkách se tuto skutečnost pokusíme dokumentovat.

Analýza úvah o filmu *Děti přírody*

Tematika filmu *Děti přírody* nás zaujala natolik, že jsme se rozhodli jej využít k obohacení přednášek v rámci disciplíny Psychologie životní cesty pro studijní obory andragogika a sociologie. Zhlédnutí filmu a následná reflexe formou úvahy byly podmínkou absolvování kolokvia. Připomínáme, že úkol vypracovat úvahu o výše uvedeném filmu nebyl primárně zadáván s cílem shromáždit výzkumná data. Až při pročítání studentských prací jsme si uvědomili, jak zajímavý materiál jsme získali. V další části se budeme zabývat jejich analýzou[5].

V první fázi analýzy jsme se zaměřili na některé jazykové charakteristiky: všímali jsme si rozsahu zpracovaných textů, jeho strukturování a formulace nadpisů. Těžištěm však byla analýza obsahová, jejímž cílem bylo zjistit, jak studenti reflektují způsob uchopení tématiky stáří prostřednictvím fikčního příběhu filmu *Děti přírody*.

Představy, problémy a pojmy, které filmový příběh evokoval, lze pro přehlednost prezentovat ve dvou rovinách, a to 1. – v rovině společenské (stáří a společnost) a 2. – v rovině individuální (starý člověk jako jedinečná lidská bytost, jako osobnost).

ad 1. stáří a společnost
komunikace
stereotypizace, předsudky, mýty o stáří
mezigenerační vztahy
generační konflikt
péče
rodina
institucionalizace stáří
domovy důchodců
nevhodné zacházení
diskriminace
nepochopení
degradace
dehumanizace
úcta ke stáří, výchova ke stáří

ad 2. starý člověk
existence
kvalita života
soběstačnost
samota

[5] K dispozici jsme měli soubor 48 úvah ; 40 z nich zpracovaly studentky, zbývajících 8 studenti.

apatie
lhostejnost
bilancování
zklamání
smutek
naděje
porozumění
vykořenění
přátelství
ztráta
konečnost bytí
smrt
smíření se
právo na život a na smrt

Již tento „inventář" dokazuje, že studentky i studenti byli pozornými a empatickými diváky. A nejen to; ve svých úvahách se dotkli dnes velmi citlivých a zároveň, s ohledem na současné demografické trendy, aktuálních otázek mezigeneračních vztahů a s nimi úzce související problematiky kvality života starých lidí. Názorně tuto skutečnost dokumentuje výpověď studentky M. P.: „*Kdybych film viděla náhodou v televizi, všímala bych si úplně jiných momentů, než v okamžiku, když jsme tento film „museli" zhlédnout a posléze na něj psát esej... V prvním případě bych si všímala především nádherné přírody, překrásných kontrastních barev a vůbec vydařené kamery. Nesnažila bych se nějak hlouběji proniknout do vnitřního světa a pocitů hlavních hrdinů, jako jsem se snažila v případě druhém.*"

To, že studenti ve svých úvahách reflektovali problematiku generačních vztahů, vyostřených v tomto případě v generačním konfliktu, je pochopitelné. Jednak studují obory, v nichž je tato problematika vykládána, jednak nejsou ještě příliš vzdáleni adolescenci, aby nevnímali neadekvátnost chování Thorgeirovy vnučky. Cítí „*chlad a izolovanost, která přímo dýchá ze scény*", kdy rodina dcery, překvapená neohlášeným příjezdem dědečka, sedí na jednom gauči, zatímco Thorgeir sedí sám v křesle na druhé straně místnosti. „*Nejde o nenucený rozhovor, ale o křečovitě kladené otázky, aby se nerozhostilo trapné ticho, které by jen stvrdilo hmatatelnou skutečnost, že si ani po tolika letech odloučení nemají co říct.*" Vždyť , jak konstatuje student V. M., „*staří lidé jsou často považováni za něco méněcenného – většinou jsou „senilní dědci" nebo „upovídané babky". Není nic divného, že vnučka řve na dědu! Jako by zkušenosti a vlastnosti starých lidí neměly vůbec žádnou cenu na trhu společenského života. Je to prostě jen takové kuriózní, nepotřebné zboží, jehož koupě by byla nesmyslně nepraktická.*"

Neméně pozornosti věnovali studenti ve svých úvahách nad filmem otázkám institucionální péče. Lze souhlasit s tím, že negativní obraz domova důchodců, byl režisérovým záměrem; tato skutečnost je však z našeho hlediska pozitivní v tom smyslu, že „provokuje" k vyjádření a zaujímání stanovisek. Domov, do kterého hrdina příběhu přichází, je vnímán jako „*uniformní, depresívní prostředí, které ze všeho nejvíc připomíná něco mezi*

vězením a dětským domovem"... „*Pod heslem ‚výborná péče' se skrývá ponížení, zacházení jako s nesvépravnými osobami a tvrdě vyžadovaná kázeň.*" V této souvislosti je nejčastěji reflektována situace, kdy se při přijímacím rozhovoru zdravotní sestra ptá Thorgeirovy dcery, zda si do kávy dává cukr nebo mléko. „*Jako by se on sám nedovedl rozhodnout, zda raději sladkou či bílou kávu. Je běžné, že někteří lidé předjímají tu skutečnost, že starý člověk je automaticky nemohoucí, senilní, nekompetentní k rozhodování o věcech kolem sebe i o sobě samém*", napsala studentka G. H.

Tato filmová sekvence navíc studenty podnítila k hlubšímu promýšlení otázek institucionální péče. Její problematičnost vidí např. v tom, že většina obyvatel domovů důchodců přichází do tohoto zařízení nedobrovolně, že tam byli rodinou odloženi.

Např. podle studentky M. K. „*nelze kategoricky odsoudit domovy důchodců jako nehumánní a odporující lidské důstojnosti. Jsou totiž jedinci, kteří zůstali z nejrůznějších důvodů osamoceni a také ti, jejichž zdravotní stav jim již nedovoluje žít samostatně; pobyt zde je pro ně vysvobozením... Nikdo totiž nemůže říci, jak se zachová v případě, že by se měl rozhodnout... nikdy totiž neznáme dopředu okolnosti našeho rozhodnutí.*"

Podobně odvíjí svou úvahu studentka M. D., která se však navíc snaží hledat možná řešení: „*A tak se při myšlence na tento film znovu a znovu zamýšlím nad tím, jak bych asi reagovala já. Nechala bych si kvůli otci, kterého už vlastně skoro neznám, zničit svou rodinu... nebo bych ho poslala do DD? A jak bych asi pociťovala, kdyby mne mé vlastní děti odsoudily k dožití v takovém zařízení? Jako křivdu, neúctu, nelásku? Nelze říct, kdo byl v právu... A tak jedno z možných řešení vidím ve zlepšení péče v DD, v jejich restrukturalizaci, přeměně v domovy, kam budou staří lidé když ne těšit se, tak alespoň vcházet bez pocitu, že je jejich děti odvrhly, kde bude ctěna lidská individualita, důstojnost, soukromí...*"

Hlavní hrdinové filmu se rozhodnou z domova důchodců odejít, protože chtějí prožít poslední chvíle svých životů podle svých představ. „*Byli to staří lidé a v těch očích se zračila moudrost a všechna ta mladistvá krása, která opustila jejich těla*", píše studentka E. F. a pokračuje: „*V těch očích byl vidět tentýž výraz vzrušení jako u malých dětí, tatáž touha po dosažitelném avšak dosud nedosaženém jako u dospívajících, tentýž smutek nad neúspěchem, i když ne definitivním jako u dospělých... bylo tam ještě něco navíc. Bylo to odhodlání nenechat život běžet k jeho konci podle představ okolí... Ta vzpoura proti ‚pravdu vlastnící většině' byla odvážná*".

Podobně uvažuje i D. T.: „*Říká se, že se člověk ve stáří navrací do časů svého dětství. Hlavní hrdinové se však vrátili spíše do časů dospívání. I oni se stali jakýmisi ‚rebely bez příčiny'. Přestože jim zdánlivě nic nechybělo, rozhodli se bojovat proti prázdnotě, obuli tenisky a vydali se do světa. Na rozdíl od nás mladých už věděli, kam se mají vydat. Vraceli se na místa, kde jim kdysi bylo dobře, šli najisto a byli ušetřeni tápání.*"

U scén vážících se k ukončení životní cesty hlavních hrdinů filmu (pokud vůbec byly reflektovány) převažovala v analyzovaných úvahách popisnost nebo prosté konstatování zobrazované skutečnosti – cesty do míst, kde prožili svůj život, smrti Stelly. Někteří studenti uváděli, že rozbor těchto scén by přesahoval rámec úvahy, jiní se v těchto sou-

vislostech vraceli k problémům života ve stáří, vyrovnávání se s ním, zamýšleli se nad smyslem života v tomto období.

„*Stáří není nějaký moment, kdy nadešel čas, abychom se vzdali všeho*“, píše studentka E. B., „*Naopak, uvolňuje se nám tolik času, abychom se mohli zabývat tím, co nás bavilo a naplňovalo. Jediné, na co si musíme zvyknout, je to, že musíme hledat zábavu v jiné oblasti, než jsme si dosud zvykli, i když Stella a Thorgeir ukázali, že nikdy není pozdě na dobrodružství. Také je důležité dostat se přes představu okolí o nás, že jsme neschopní.*“

Důležité tedy je neztrácet sebedůvěru, pokusit se situaci řešit a ne jen čekat na změnu.

Studentka V. Ch. si uvědomuje, že „*koncem života přemýšlí člověk asi víc o smyslu svého života na tomto světě, o jeho naplnění, o svém životě a ten se mu jeví v jasnějších barvách, „nachází se...*“ K tomu student R. P. podotýká: „*Musí být velmi těžké hledat smysl života na jeho konci, když nás odmítnou naše děti, když už se o nás nezajímá okolí a kdy nás omezuje náš zdravotní stav.*“

K hodnotám, které jsou se stářím spojovány, patří moudrost. V tomto duchu uvažuje studentka D. S., která svou tezi opírá o konkrétní příklad. „*Moudrost, kterou stáří může (ovšem samozřejmě také nemusí) nabízet, se zřetelně projevila v promluvě jedné paní, se kterou jsem se setkala na dovolené. Tato paní řekla: ‚Když jsme byli mladí, byla válka. Pak tu vládli komunisti. A teď, když máme konečně svobodu, jsme staří.‘ Ale v jejím hlase, gestech, mimice, nebyl jediný náznak zloby, ukřivděnosti, závisti či snad dokonce nenávisti vůči těm, kteří si své svobody užívat mohou, nebo těm, kteří jim tu možnost vzali. V celém tomto prohlášení byl klid, vyrovnanost, otevřenost světu...*“

V závěru svých úvah se většina studentů vyjadřovala k přínosu filmu. Tím bylo uvědomování si koloběhu života a nevyhnutelnosti stáří, přemýšlení i promýšlení otázek s touto skutečností spojených, hledání odpovědí a snad i jejich nacházení. Dosvědčují to autentické výpovědi ze studentských úvah. „*Děti přírody jsou pohledem do zřídka vídaného, resp. viděného světa starých lidí a jejich prožitků, radostí a potřeb. Je dobré si uvědomit, že nejen my mladí všemu rozumíme a máme právo ovládnout svět, ale i ostatní, ty generace, které byly mladé před námi, ještě mohou něčeho dosáhnout. I když to „něco“, jejich potřeby, mohou být z našeho mladého hlediska nepochopitelné a zanedbatelné.*“ (Studentka H. D.)

Student R. B. se ve své úvaze nad filmem snaží „odkrýt“ autorův záměr: „*Je zřejmé, že autor tohoto filmu hledá odpovědi na otázky, které se pojí se stářím. Co je to stáří a co o něm víme? Jaké máme povinnosti ke starým – je to naše povinnost pečovat o ně? Je jasné, že odpovědi se linou celým filmem pouze náznakově a symbolicky a ne vždy jednoznačně... Je však pouze na nás, jaký postoj k tomuto tématu zaujmeme. Jedno je však jisté již teď. Stárneme všichni a také většinou všichni si období stáří prožijeme.*“ „*Ale náš duševní život a naše prožívání bude stále stejné. Jen se budeme možná cítit osamělejší a budeme víc odkázáni na laskavost druhých,*“ podotýká studentka M. G.

Studentka K. H. připomíná nebezpečí negativních stereotypů o starých lidech: „*Většina lidí má určitou představu o starších, o tom, jak by se měli ve svém věku chovat, v podstatě je to diktát toho, co je a co není přípustné – takový postoj je nesmyslný, ale bude zřejmě těžké změnit mínění společnosti (či alespoň její části), která je v současnosti orientovaná na tržnost*

„pomíjivého mládí". Spousta lidí totiž ‚prohlédne', až se sami ocitnou v daném věku a až jsou přímo konfrontováni s touto, mnohdy krutou realitou."

Andragogický, přesněji řečeno gerontagogický přístup deklaruje ve své úvaze studentka D. T. „*V poslední době apelují psychologové na to, že lidem je třeba ‚aktivní výchova ke stáří'. To je nepochybně pravda, ale jak by mělo takové kurikulum ‚kurzu stárnutí' vypadat? Vzdělavatelé, před které by tento úkol mohl být v nejbližší budoucnosti postaven, by ale určitě mohli sáhnout po výše uvedeném snímku.*"

Závěr odborné stati obsahuje zpravidla shrnutí hlavních tezí, či výsledků. My se omezíme na následující konstatování:

1. Film s velkou lehkostí formuluje řadu důležitých názorů k problematice stáří. Za zvlášť důležité lze považovat nastolení stáří jako fenoménu týkajícího se všech generací, a tedy závisejícího na mezigenerační komunikaci. Poměrně zajímavým východiskem pro možnou analýzu diváckých responzí filmu je několik generačních úhlů pohledu. Sekvence Thorgeirova pobytu u své rodiny nabízí možnou optiku dospívající dívky, která přijde o své teritorium, optiku rodičů, do jejichž života v malém městském bytě bez varování nastálo „vtrhne" nový člen, a nakonec i Thorgeirovu optiku, který v souladu s tradicí očekává podporu rodiny ve chvílích úbytku sil (obrácení existenční podpory ve vztahu rodič-dítě). Negativní vykreslení instituce domova důchodců je třeba ve fikčním příběhu chápat v rámci autorské licence (tvůrci konstruují motivaci k útěku hrdinů), přesto sekvence srozumitelně přibližuje možné problémy funkčnosti této instituce, nahrazující instituci jinou – rodinu (rezignace, vytváření si imaginárních rodinných vazeb na straně jedné, „znemohoucňování" klientů či snižování jejich důstojnosti na straně druhé). Závěrečná etapa života má oproti předešlým odlišný, ale nikoli méně hodnotný potenciál, a nezpochybnitelnou součástí je právo na svobodu rozhodování a jednání. Řada vnitřních potřeb a přání je v přímé i nepřímé souvislosti s přirozeným a očekávaným vyústěním této etapy – smrtí. Tu lze chápat i jako možné završení lidského poznání.

2. Z analýzy studentských úvah nad filmem Děti přírody vyplývá, že jim tento fiktivní příběh o závěru životní cesty dvou starých lidí – muže a ženy – poskytl mnoho podnětů k pochopení problémů spojených se stárnutím a stářím, a to jak v rovině individuální, tak společenské. Jednotlivé interpretace jsou značně subjektivní; jsou ovlivněny životními zkušenostmi, emocemi i kognitivními charakteristikami jejich autorů – studentů. Většina z nich reflektuje morální, či spíše etické poselství Fridrikssonova filmového příběhu, které není explicitně zdůrazňováno. Tato skutečnost je zvláště hodná zřetele, protože svědčí jak o sociální inteligenci a empatii studentů, tak i o jejich pochopení místa starých lidí v humánní společnosti – společnosti respektující takovou kvalitu života, která je hodná a důstojná člověka v závěrečné etapě jeho životní cesty.

LITERATURA

AGICH, G. J. Etika a stáří. In THOMASMA, D. C., KUSHNEROVÁ, T. *Od narození do smrti. Etické problémy v lékařství.* Praha: Mladá fronta, 2000.

BALTES, P., BALTES, M. Psychological perspectives on succesfull aging: The model of selective optimization with compenzation. In BALTES, P., BALTES,M. (Eds.) *Succesfull aging: Perspectives from behavioral sciences.* New York: Cambridge University Press, 1990, s. 1–34.

BALTES , P. B., MAYER, K. U. *The Berlin Age Study. Aging from 70 to 100*. New York: Cambridge University Press, 1999.

BARTHES, R. *Mytologie*. Praha: Dokořán, 2004.

BORDWELL, D., THOMPSON, K. *The Film Art: An Introduction*. McGraw-Hill, 1997.

BRINGÉUS, N. A. Lebenslauf und Lebensglück. In BORSCHEIDT, P. (Ed.) *Alter und Gesellschaft*. Stutttgart: Wiss. Verl.-Ges., 1995, s. 43–50.

CONNER, J. *Critical Ideas in Television Studies*. Oxford, New York: Oxford Univesity Press, 1999.

ERIKSON, E. H. *Životní cyklus rozšířený a dokončený*. Praha: Nakl. Lidové noviny, 1999.

FARKAŠOVÁ, E. Filozofia jako možný zdroj obohatenia života v treťom veku. In ČORNANIČOVÁ, R. (Ed.) *Obohacovanie života starších ľudí edukačnými aktivitami II.* Bratislava: NOC, 2000, s. 42–47.

FRANKL, V. E. *Lékařská péče o duši*. Brno: Cesta, 1994(a).

FRANKL, V. E. *Vůle ke smyslu.* Brno: Cesta 1994(b).

GUARDINI, R. O starnutí. *Literárný týždeník,* 8, 1995, č. 23, s. 8–9.

HEIKKINEN, R. L. Patterns of experienced aging with a finish cohort. In J. *Aging and Human Development.*), 1992–93, Vol. 36(4), s. 269–267.

KŘIVOHLAVÝ, J. *Psychologie nemoci*. Praha: Grada, 2002.

LÄNGLE, A. *Smysluplně žít. Aplikovaná existenciální analýza*. Brno: Cesta, 2002.

McCRAE, R. R., COSTA, Jr. P. T. *Personality in Adulthood.* New York: Guilford Press, 1990.

McQUAIL, D. Úvod do teorie masové komunikace. Praha: Portál, 2002.

NOVOTNÁ, V. Islandská zimnice. *Cinepur*, 1997, č. 7, s. 20–21.

OERTER, R., MONTADA, I. *Entwicklungspsychologie.* Weinheim: Psychologie Verlags Union, 1995.

RENTSCH, T. Altern als Werden zu sich selbst. In BORSCHEIDT, P. (ed.) *Alter und Gesellschaft*. Stutttgart: Wiss. Verl.-Ges., 1995, s. 53–60.

RUISEL, I. *Základy psychologie inteligence*. Praha: Portál, 2000.

SCHEIDT, J., EIKELBECK, M. L. *Gerontopsychologie. Eine Einführung für die Pflege alter Menschen.* Weinheim: Psychologie Verlags Union, 1995.

SHEEHYOVÁ, G. *Průvodce dospělostí. Šance a úskalí druhé poloviny života.* Praha: Portál, 1999.

SØRENSE, A. B., WEINERT, F. E., SHERROD, L. R. *Human Development and The Life Course: Multidisciplinary Perspectives*. Hillsdale, New Jersey: LEA, 1986;

STEVENS-LONG, J. Adult Development. Theories Past and Future. In NEMIROFF, R. A., COLARUSO, C. A.(Eds.) New Dimensions in Adult Development.New York: Basic Books, Inc., 1990.

STUART-HAMILTON, I. Psychologie stárnutí. Praha: Portál,1999.

SUMMARY

Image of old age in the film works of F. T. Fridriksson and its reflections

After the introductory outline of the trends in the psychological examination of ageing and old age within the whole life course, the article is focused on the representation of the subject of old age in films, namely in the films of F. T. Fridriksson. The attention is paid especially to the film „Children of Nature" describing the final stage of life course of two old people as a journey towards re-gaining human dignity, self-affirmation and finally towards reconciliation to death. The final part of the article is based on a content analysis of essays written after having seen Fridriksson's film. Their authors, university students, reflected their opinions of the subject of old age represented in the film, and at the same time elaborated their attitudes towards the situation of elderly people in today's society (e.g. inter-generation relations, the quality of life in the old age, issues of institutional care, meaning of life in the old age, coming to terms with the finiteness of life).

KEY WORDS
Old age, Psychology of ageing, Meaning of life, Film, Fridrik Thór Fridriksson, Children of Nature – film

Mgr. Jakub Korda
Katedra filmových, divadelních a mediálních studií FF UP v Olomouci
Konvikt
771 80 Olomouc
tel.: 585 633 487
ucup.korda@volny.cz

Doc. PhDr. Anna Petřková, CSc.
Katedra sociologie a andragogiky FF UP v Olomouci
Křížkovského 10
771 80 Olomouc
tel.: 585 633 402
petrkov@ffnw.upol.cz

Několik slov úvodem o Jindrovi Kulichovi

Prohlédli jste – či snad prostudovali – sborník prací, které jsou věnovány různým aspektům problematiky tzv. třetího věku. Dospěli jste až k této poslední části. Ta se od předchozích zásadně liší; nezabývá se teoretickými problémy seniorského věku. Naopak, je konkrétní ukázkou tvořivosti a výkonnosti jednoho seniora. Říká se: „Šedá je teorie a zelený je strom života". Autora, s jehož studií se nyní seznámíte, považujeme za ztělesnění všeho pozitivního, co lze na třetí fázi lidského života nalézt: touhu poznávat, objevovat a zaplňovat „bílá místa", moudrý nadhled, kritičnost provázenou tolerancí k odlišným názorům, ale i vytrvalost, trpělivost, preciznost, odhodlanost splnit vytyčený úkol. Už slyším vaše námitky: Je to vůbec skutečná lidská bytost? Není to jen ideální model seniora vytvořený v hlavách teoretiků? Ujišťuji vás, že je to opravdu živoucí člověk, nikoliv chiméra. Dovolte, abych ho nyní představila.

Je to Čechokanaďan, Jindra Kulich, emeritní profesor Univerzity Britské Kolumbie ve Vancouveru. Narodil se v Praze, kde žil a studoval do roku 1951, poté emigroval do zahraničí a přes Rakousko a Dánsko se dostal do Kanady; tam zakotvil natrvalo. Profesně se věnoval teorii a praxi vzdělávání dospělých (Adult Education), přednášel na univerzitě a řadu let byl ředitelem Centra pro celoživotní vzdělávání na Univerzitě Britské Kolumbie (Centre for Continuing Education, U. B.C.).

Hlavní oblastí jeho vědeckého zaměření se stala srovnávací andragogika. V tomto oboru je prof. J. Kulich světově uznávanou kapacitou. Významně k tomu přispěla i jeho jazyková vybavenost. Vedle češtiny a angličtiny ovládá němčinu a dánštinu, pasivně pak norštinu, polštinu, srbochorvatštinu a švédštinu.

Po roce 1989 se jako řada jiných našich – v zahraničí působících – odborníků ochotně zapojil do úsilí o zkvalitnění vysokého školství. V jeho případě to byla pomoc vědnímu i studijnímu oboru andragogika; přednášel na odborných konferencích a realizoval kurzy pro studenty a doktorandy. Na olomoucké Katedře sociologie a andragogiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého vedl ve stud. roce 1997/1998 výuku srovnávací andragogiky celý semestr. Současně připravil pro studující oboru andragogika distančně zpracovaný obsáhlý pětidílný studijní materiál *„Komparativní studium andragogiky"*, který je doposud využíván.

Publikační činnost prof. Jindry Kulicha je neobyčejně rozsáhlá. Zahrnuje desítky knižních publikací a stovky odborných statí a časopiseckých článků. Jedním z jeho posledních projektů jsou dějiny vzdělávání a sebevzdělávání dospělých v 19. stol. Na základě studia ro-

mánů a povídek, které zobrazují život v 19. stol., skládá J. Kulich obraz o tom, jak se naši předci vzdělávali a jaké měli vzdělávací zájmy. Zaměřuje se přitom na středoevropskou, východoevropskou a skandinávskou krásnou literaturu. Součástí tohoto projektu je i studie, k níž patří tyto úvodní řádky – *„Vzdělávání dospělých v 19. stol. v zrcadle české krásné literatury“*. Jak se autor tohoto úkolu zhostil, posoudí každý čtenář sám. Připomeňme si však, že prof. Kulich žije již 50 let v Kanadě a kratší návštěvy České republiky byly možné až v 90. letech minulého století. Dostupnost potřebné literatury nebyla vždy ideální.

V posledních letech už vzhledem ke zdravotnímu stavu do Evropy necestuje. Na velkém srovnávacím projektu však pracuje dál. Nedávno jsem obdržela další studii, zahrnující obraz vzdělávání dospělých v 19. stol. v dánské krásné literatuře. V současnosti je předmětem jeho zájmu norská literatura.

Pracovitost – tak příznačná pro celý dosavadní život prof. Jindry Kulicha – je o to víc oceněníhodná, prozradíme-li to, co zatím bylo utajeno. Letos oslavil Jindra Kulich 75. narozeniny (7. 4. 1929). Gratulujeme a jako malý opožděný dárek zařazujeme jubilantovu studii.

Říjen 2004

Věra Bočková

ACTA UNIVERSITATIS PALACKIANAE OLOMUCENSIS
FAKULTAS PHILOSOPHICA
SOCIOLOGICA – ANDRAGOGICA 2005 TŘETÍ VĚK TROJÍ OPTIKOU

Vzdělávání dospělých v 19. století v zrcadle české krásné literatury

Jindra Kulich

Dějiny vzdělávání a sebevzdělávání dospělých v 19. století jsou stále ještě poměrně málo zpracované. Ale zato máme jiný, překvapující pramen, ze kterého můžeme čerpat vědomosti o tom, jak se dospělí, zejména na vesnicích a malých městečkách, vzdělávali, a s jakým překážkami se při tom setkávali.

Tato práce je částí velkého srovnávacího projektu zkoumání románů a povídek zobrazujících život v 19. století pro informace o tom, jaké měli dospělí vzdělávací zájmy a jak se vzdělávali. Předmětem tohoto zkoumání, které vzhledem k jeho rozsahu je dlouhodobým projektem, je středoevropská, východoevropská a skandinávská krásná literatura.

Myšlenka na tento projekt mě napadla, když jsem šel do penze a mohl se zase vrátit ke čtení starší krásné literatury. Byl jsem překvapen tím, jak dobře, a často do hloubky a se značným rozhledem, byli spisovatelé druhé poloviny 19. a začátku 20. století informováni o životě, a to zejména na venkově, a jak si tato informovanost našla cestu do jejich tvořivé práce. Velmi často prozkoumávali ve své přípravě ke psaní situaci na venkově podobně jako etnografové a antropologové. Je to velmi jasně dokumentováno literárními kritiky a redaktory znovuvydaných spisů.

Arne Novák to velmi dobře dokumentoval ve svých rozborech české literatury. Tak například v jeho *Czech literature* píše o Šmilovském, že „získal své životní zkušenosti a románový materiál ponejvíce z jeho rodného provinčního prostředí, ve kterém pracoval... pozoroval pozorně staromódní lid v dobře zachovaných malých městečkách, venkovských zámečcích a farách“[1]. A o Karolíně Světlé, že „studuje malebné starodávné lidové zvyky, mnohé z nich stále ještě zachované, tohoto venkovského lidu na Liberecku“[2]. O Staškových *Blouznivcích našich hor* Novák píše, že román „byl napsán na základě hlubokého pozorování a sympatetického postoje ke Krkonošskému kraji a jeho lidu“[3]. O Jiráskových

[1] Arne Novák, Czech literature, Ann Arbour, Michigan Slavic Publications, 1976, s. 185.
[2] tamtéž, s. 184.
[3] tamtéž, s. 181–182.

Skalácích a *Skalách* píše, že „je to očividné, že jeho rodná půda dala Jiráskovi pocit síly a jistoty".[4] A o Tereze Novákové pak, že „studovala lid s přesností zkušeného etnografa a pomocí trpělivého empirického pozorování zjistila, jak venkovský lid ve východních Čechách byl zapojen do posledních fází staré reformační tradice a do nových směrů rozšiřovaných inteligencí"[5]. A konečně když píše o členech skupiny RUCH vyzdvihuje, že „v tvorbě mnoha členů skupiny RUCH se lidové prvky staly nezávislými literárními jednotkami, takže obrazy vesnického lidového života počaly tvořit značné odvětví české krásné literatury... Nicméně lid – pojímán romanticky a idealisticky oslavován – byl celkově vzato studován realistickým způsobem; etnografické hnutí...propagovalo precisní, vědecké a spolehlivé pozorování lidového života"[6].

Jaroslav Vlček píše o Boženě Němcové: „Její osoby... mluví řečí *svou*, typicky i látkově pravdivou a bohatou... Deset let pilně sbírala látku, s ženskou všímavostí a pronikavostí zkoumala charaktery a typy, přemýšlela o společnosti, o sobě i o životě, četla, cestovala, dopisovala si..."[7]

O Teréze Novákové pak Jiří Honzík píše, že Nováková po 19letém pobytu na venkově vytvářela své drobné realistické prózy i své první romány „v duchu svého dokumentárního realismu. To tedy znamená, že předlohou jí byli skuteční lidé a skutečné události a že Nováková se i v popisu prostředí, oděvů, krajiny apod. snažila co nejvěrněji držet skutečnosti..."[8]

Marie Řepová ve svém úvodu k *Vesnickému románu* Karolíny Světlé píše: „Vytvoření vyprávěčsky zralého románu umožnily Světlé... látky, které jí poskytlo Podještědí. Důvěrné sžití s tamním lidem jí odkrylo velké duševní bohatství uložené v jeho názoru na svět... Ztvárňuje v povídkách a románových prózách nevšední povahy a osudy, které tam sama poznala nebo o nichž slyšela vyprávět... Světlá při vší básnické stylizovanosti postav a při vidění v podstatě romantickém zachycuje i kus věrně odpozorovaného vesnického života v Podještědí. Do dějové osnovy díla jsou ústrojně včleněny popisy lidových zvyků..., krajové pověry..., obraz hospodářských poměrů"[9]. A Miloš Podhorský ve svém rozboru *Ještědské povídky Karolíny Světlé*: „začala psát o lidech z tohoto kraje, který jí přirostl ku srdci. Sbírala a zapisovala si detaily příznačné pro tamější zvyky, kraj a řeč. Pozorně si všímala měnící se tvářnosti přírody, života a práce"[10].

---

[4] tamtéž, s. 199.

[5] tamtéž, s. 205.

[6] tamtéž, s. 201–202.

[7] Jaroslav Vlček, *Dějiny české literatury III*, Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1960, s. 249.

[8] Jiří Honzík, V Doslovu k Teréza Nováková, *Jan Jílek, Jiří Šmatlán, Na Librově gruntě*, Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1956, s. 436.

[9] Marie Řepková v úvodu k Karolina Světlá, *Vesnický román*, Praha, Československý spisovatel, 1981, s. 8, 11.

[10] Miloš Podhorský, „Ještědské povídky Karolíny Světlé" v Karolina Světlá, *Kresby z Ještědí*, Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1961, s. 196.

A podobné jistě platí i pro jiné české spisovatele, zejména ty, jejichž dílo je zde používané.

Spisovatelé sami o tom vydávají svědectví. Tak například Karel Klostermann ve „Slovu ku čtenáři" ve svém románu *Kam spějí děti*: „Co vám tu povídám, jsem prožil vše; všechny osoby jsem znal, ničeho jsem si nevymyslil. Nevymýšlím vůbec; dívám se na lidi a předvádím je takové, jakoví jsou, s jejich slabostmi i s přednostmi"[11]. A ve *Skláři*ch: „Osoby, s kterými tě obeznamuji, žily a děj kotví v kraji. I to, o čem tuto zvíš, ve skutečnosti se událo. Nic není vymyšleno; dílem jsem těch věcí pamětníkem sám, zčásti jsem sebral a spředl, o čem jiní, mně blízcí a milí, se mnou se sdělili. Pouze jména míst jsem zjinačil."[12]

Teréza Nováková v *Drašarovi* píše: „Jala jsem se sbírat o něm zprávy mezi pamětníky v rocích 1894–97... Roku 1897 ještě žili mnozí pamětníci jeho březinských let... loni, v létě 1908, podařilo se mi v Praze odkrýti i jeho ‚Mínu'; v téže době stála ještě chaloupka, kde v bídném přístěnku zemřel. Byla již neobydlena, ssula se kvapně, dnes stojí z ní již jen poslední zbytky na březích divokého Hlučálu."[13]

Je mimo každou pochybu, že vesničtí učitelé a faráři hráli důležitou roli při budění a vzdělávání vesnického lidu v 19. století. Zrcadlí se to jasně v krásné literatuře.

Prostý vesnický lid se obracel na vesnické učitele ve své touze po čtení. Zobrazuje to mezi jinými spisovatel Karel Václav Rais ve své povídce „Matka a děti"[14]:

Sedě v dumách, slyšel jsem tiché kroky po dřevěných schodech; na dveře někdo zlehka zaklepal. Věděl jsem, kdo přichází; byl to každodenní host na černou hodinku, můj domácí, krejčí Strnádek. Vplížil se do pokojíka, dveří sotva pootevřev... Pozdraviv, podával mi knihu, kterou jsem mu před dvěma dny zapůjčil; byl to Hálkův Komediant. Strnádek byl velký čtenář; večer po práci, když kolem něho všecko jich chrůpalo, sedal nad knihou. Knihy sháněl, kde mohl, přečetl, co dostal do ruky. Teď měl mojí knihovnu v prádle. Podávaje mi knihu, klepal na ni kloubem prostředního prstu a vykládal: „To je kniha výborně dobrá, jsou v ní řeči jedna rozkoš. Povídal jsem ráno ženě, kdybych neměl již tak zapomenutou hlavu, že bych se aspoň některým naučil nazpaměť."[15]

Karel Nový pak v *Železném kruhu, samota Krešín*[16]*:*

Byl tam s řídícím vysoký, ošumělý muž, [švec Ambrož] klečel na zemi a vázal si do šátku knihy, které si vypůjčil...

---

[11] Karel Klostermann, *Kam spějí děti,* Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1957, s. 9.

[12] Karel Klostermann, *Skláři*, Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1957, s. 357.

[13] Teréza Nováková, *Drašar, román kněze buditele*, Praha, Vilímek, druhé vydání.

[14] Karel V. Rais, „Matka a děti" v *Povídky I*, s. 5–22, Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1959.

[15] tamtéž, s. 5–6.

[16] Karel Nový, *Železný kruh. Samota Krešín*, Praha, Československý spisovatel, 1975.

„Dávno jsem po těch knihách toužil. Ale když člověk odebírá noviny, to víte, co si mohu ušetřit na knihy? A přesto bych taky měl už pořádnou knihovnu, zůstalo mi to však mezi čtenáři. Nu což, kniha nemá zahálet, dobrá kniha ať mezi lidmi pořád putuje!“ [17]

A dříve vyznal svůj vztah ke čtení švec Ambrož takto:

„Bez novin a bez knížek by byl svět pro mě zavřený... Nemůžu pochopit, jak ty lidi tady kolem mě můžou žít a nevědět, co se děje a co je krásy v knihách, který nám popisují životy jiných lidí a přinášejí veliké myšlenky,“ hovořil Ambrož tichým, ale jasným hlasem. „Měl bych už těch knih plnou světnici, ale... naposled mi všechno sebrali četníci a leží to někde ve sklepě a hnije.“ [18]

Vesničtí učitelé nejen šířili knihy a časopisy, ale také se snažili o zvelebení polnohospodářství, zahradnictví a včelařství. Dobře tuto práci zachytila Božena Němcová v povídce „Pan učitel“[19]:

V neděli odpoledne po požehnání chodívalo nás, co jsme se sešli ze žáků i z opakováků, s přemilým panem učitelem na procházku, a to nám celou cestu povídával... Jednou jsme šli špatnou cestou okolo suchého vrchu, pod nímž stál močál. I zastavil se vůdce náš a pravil: „Vidíte, dítky, kdyby tu ten močál hospodáři vysušili, měli by o kus dobrého pole víc; kdyby tento holý vrch třešněmi posázeli, měla by obec za několik let několik set zlatých užitku, a kdyby si tu cestu spravili, nemuseli by koně týrat, vozy lámat a o čtvrt hodiny byli by dříve na místě. Pamatujte si, vy chlapci, až někdy hospodařit budete, co vám tuto řekl starý váš učitel!“ [20]

Ale paličatí polnohospodáři ponejvíce dobrých rad pana učitele nedbali:

Kdo jaké rady potřeboval, jakou stížnost měl, kdo prosbu jakou neb žádost napsanou míti chtěl, každý jen k panu učiteli, ten poradil a posloužil každému poctivě, nežádaje odměny. Jen v tom poslechnout ho nechtívali, když jim mnohdy dobré rady dával, co se jich živnosti týkalo, to měli svůj rozum, ač k své škodě. [21]

Semena zasetá učitelem se přece jen nakonec ujala. Když se vyprávěčka po šestileté nepřítomnosti vrátila do vesnice, byla zcela mile překvapena:

Když jsme přijeli k onomu suchému vrchu, pod nímž močál býval, nebyla bych se tam poznala; neboť celý ten vrch stromy posázen, močál vysušen, cesty všude spraveny, okolo cest také stromy nasázené; zkrátka krajina okolo Chvalína stala se mnohem přívětivější. I ptám se vozky, jak to přichází a ten pravil: „Teď je to zde všecko jinačí, než to bývalo za starých hospodářů, – dříve nedbali o nic, raději všecko propili, ale co jsou ti mladší hospodáři, to jsou jiní chlapíci. A to je všecko to, že tu mají hodného učitele...“ [22]

---

[17] tamtéž, s. 304–305.
[18] tamtéž, s. 131.
[19] Božena Němcová, „Pan učitel“ v *Dobrý člověk*, s. 7–31, Praha, Československý spisovatel, 1974.
[20] tamtéž, s. 20.
[21] tamtéž, s. 23.
[22] tamtéž, s. 28.

Že toto nebyl žádný ojedinělý případ dosvědčuje následující úryvek z Raisova *Západu*[23], ve kterém vesnická žena praví o panu řídícím:

„Ó, copak náš pan řídící – ten pořád vymýšlí, co by nám lepšího poradil. Inu máme tady u nás chudo – copak na těch půdách roste! I začal od nás, abysme se chytili zas starého a sili více lnu, potom radí, abysme to zkusili s mákem, a stromy nutí sázet, vždyť vidíme až odtud, jak to kolem školy kvete. To oni s naším panem farářem se o všem radí – jeden to říká dětem ve škole, druhý to káže z kazatelny..." [24]

Vedle vesnických učitelů to byli také mnozí osvícení faráři, kdo rozšiřovali vzdělanost mezi lidem, často ve vzájemném podporování a spolupráci. Tak K. V. Rais dále:

„A na pomůcky – na knihovnu – viděl jsem, viděl, i tu školní i tu pro dospělé, již jste ráčil založit..."
„Ale Pondělíček [pan řídící] *ji tuze rozšířil, tuze!" kázal farář.*[25]

Spolu se také sami dále vzdělávali:

S farářem sedal [kaplan Letošník] *u oběda a celé večery s ním pobyl; zvláště v zimě. Hráli v šachy, a přišel-li také řídící Pondělíček, bulku, nebo kaplan či řídící četli nahlas... četli noviny, dějiny, cestopisy i beletrii.*[26]

Tak také i pan učitel v *Pohorské vesnici* [27] Boženy Němcové dbal na své další vzdělávání:

Učitel velmi bedlivě v rostlináři se přebíral... Hraběnka milovala květiny z estetického stanoviska, pouze co okrasu života, tedy v rostu a v plném rozkvětu; Jelenku ale zajímalo jich vyvinování, ústroj, účinkování u všemíru, zkrátka veškerý děj jich krátkého žití, – a v této vědochtivosti se s učitelem shodovala. On také po mnohá léta již zabýval se pěstováním květin. S největší trpělivostí čekával dvě, tři i více let, než přivedl květinu do květu...co chodil do zámku k hraběcí rodině, otevíral se mu zcela jiný svět, poznával, jak málo ví proti nim, a ačkoliv ve vesnici říkaje zestárnul, přece duch jeho nezakrněl, jako mnohého, i uchopoval se každé příležitosti, kde se čemu přiučiti mohl, ať to bylo již od hraběte, zahradníka neb slečny...[28]

Němcová také píše o příspěvku vesnických farářů a učitelů k hospodářské vzdělanosti lidu:

Nový pan farář byl velký milovník včelařství i štěpařství, což se s květinami a hudbou, zamilovaným to zaměstnáním pana učitele... lépe srovnávalo... Hrabě i hraběnka si pana faráře velmi vážili; býval v zámku častým hostem, také pan učitel chodil do zámku, ale největší jeho rozkoš byla procházet se po zahradě. Hrabě

[23] Karel V. Rais, *Západ*, Praha, Odeon, 1966.
[24] tamtéž, s. 218.
[25] tamtéž, s. 220.
[26] tamtéž, s. 46.
[27] Božena Němcová, *Pohorská vesnice*, Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1962.
[28] tamtéž, s. 71.

držel si šikovného zahradníka a mnoho peněz vynakládal na květiny...učitel viděl a přiučil se v zámku každý den něčemu novému, co se květinářství týkalo.[29]

Zdá se, že znali také to, čemu my dnes říkáme ve výchově „okamžik způsobilý pro výuku", jak praví v *Paní komisarce*[30] Jindřich Šimon Baar:

[Páter] *Faster si to vše dobře promyslil a správně odhadl dobu, kdy už má do připravené, rozorané a uvláčené půdy zasít vlastenecké semínko, aby ihned vzklíčilo.*

„Na jaře má náš sedlák v hlavě pole, v létě seno a slámu, na podzim brambory a hnůj, ale v zimě začne filosofovat," říkával o své osadě Strádal, který ji nejlépe znal, protože ji nejdéle ze všech farářů – přes čtyřicet roků – věrně a svědomitě pásl.[31]

Baar to pak rozvádí dále:

Zima byla k tomu jako stvořená, aby se probouzel v lidských hlavách zájem o jiné záležitosti a nejen o hospodářství a rodinu. Práce mnoho nebylo, dobytek krmil se jen dvakrát denně, ráno a večer, formani také seděli raději doma u kamen, než se plahočit světem v třesknutých mrazech, jaké teď před vánocemi uhodily... Málokdy se přiklátil podomek z pošty, anebo od Johánesů ke Králům, aby jel hospodář na zápřežku, a tak všecko odpočívalo v klidu a míru. Zato však ožily různé schůzky, přástky a hyjty; ...četly se nejen kroniky, knihy a kalendáře, ale i „Česká včela", „Pražské noviny" a „Večerní vyražení", ve škole se pilně zpívalo i muzicírovalo, protože se kvapem blížily vánoce, Šmíd [potulný komediant] *hrál „Žižkův dub", „Oldřicha a Boženu", strašného „Hraběte Rožmberka", „Soběslava, selského knížete" a vždy s Kristýnkou* [jeho ženou] *přednášeli vlastenecké básně... Také učitelský mládenec pan Jindřich se svým sborem nikdy nescházel, takže bylo na hyjtách o čem mluvit a čemu se divit.*

A ještě dále pak o probuzení sedláků:

Taková podivná nálada zmocňovala se letošní zimy našich sedláků, jako by to ani sedláci nebyli. Žádná zimní práce jim nevoněla... I ve dne chodili po hyjtách, četli nebo poslouchali, přeli se i hádali, rozumovali, staré vzpomínky křísili, toulali se po trzích i sousedních vesnicích pod všelijakou planou záminkou, vrozený cit pro právo a spravedlnost se v nich rozpaloval, počali přemýšlet o tom, co jim kázal Faster v kostele, komediant Šmíd u Bartošů v hospodě, co četl Král z novin a knížek na mužských hyjtách. Opouštěla je tupá lhostejnost, budil se zájem o veřejné záležitosti a události, nevědomky probouzelo se v nich selské sebevědomí, křísila se k životu ubitá národní hrdost, počínali zkrátka politicky myslit a žít, ač si to dosud neuvědomovali.[32]

Mnozí faráři na vesnicích a v malých městečkách také přispívali k šíření knih mezi lidem. Tak například o tom píše Karel Václav Rais v *Zapadlých vlastencích*[33]:

„Tak tady je má literatura," pravil duchovní, ukazuje po knihách, „klavírek je starý, Pepiččina památka. Tuhle máme Palackého, Musejníky a spisy naší Matice – výborná, výtečná díla – jen přijďte a čtěte, hochu;

[29] tamtéž, s. 34.
[30] Jindřich Šimon Baar, *Paní komisarka*, Praha, Ćeskoslovenský spisovatel, 1958.
[31] tamtéž, s. 69.
[32] tamtéž, s. 145.
[33] Karel Václav Rais, *Zapadlí vlastenci*, Praha, Vyšehrad, 1970.

hezky nám to začíná jít, Musejník musel letos rozšířit objem, čtyřikrát ročně ho máme, a Šafařík ho vede až radost – tuhle je řada časopisů – básně, věda – všecko! Máme v Praze spolek Stálci – přísnovědecké knihy vydávají (farář pozdvihl prst a velké oči, doširoka otevřené, upřel na mladíka) – přísnovědecké a klasické – co říkáte?" a sám se radostí dal do smíchu.[34]

Ale literaturu šířili nejen půjčováním svých knih, nýbrž mnohdy také jejich roznášením mezi lid, jak to výstižně zobrazuje Alois Jirásek ve svém monumentálním díle *F. L. Věk.*[35]

Každý rok zjara, někdy také až po žních, vzal páter Matouš Vrba svůj tmavomodrý plášť ze staré dubové skříně i červený velký deštník s plechovou, žlutě lesklou rukojetí, přichystal ten plášť a někdy také ten deštník v České expedici a vypravil se do kraje. Pokaždé jinam.

Ten plášť jeho byl velký, měl dlouhý límec, vespod samé kapsy, celý labyrint kapes, a byl jako malou filiálkou České expedice.

Z plátěných jeho skrýší vytahoval na svých potulkách knížku za knížkou, starší i novinky, ty tenké knížky na hrubém papíře švabachem tištěné „písmem hrabovských dědiců" nebo u Jana Beránka impresora, spisy Krameriovy, Rulíkovy i jiných, a prodával je i rozdával dle potřeby a místa.

Ale pokaždé bral na své výpravy několik výtisků Thámovy Obrany a Rulíkovu Slávu a výbornost jazyka českého. Ty udával nejvíc po městech. Pro vesnice a městečka tajily hlubiny jeho kapes dost Českých Amazonek, Mnislavů a Světivin, dost Historií o slovutném národě českém, také slušný počet Historií o Magoleně a Zazděné slečně a jiných kratochvílných historií.

Dařilo se mu různě. V panských kancelářích mu ukazovali dvéře, ve městech se mu leckde vysmáli nebo si ukazovali, že se mu mate v hlavě. Zato páni bratři na farách vítali ho jako milého hosta a písmáci a čtenáři v městečkách i po vsích nemohli se ho dočkat a těšili se na něj, co jim přinese nového.

U těch rád zasedl v jejich nízkých začoudlých sednicích povalového stropu. Sám prožil v takové jizbě své mládí a v takové také pracoval kdysi za stavem, nežli se dal na studie. Kořeny jeho bytosti tkvěly v lidu, z něhož pošel, jemuž jako kaplan sloužil. Rozuměl mu a měl srdce pro všecku jeho tíseň.

S těmi strejci si chutě porozprávěl nebo se i zasmál jejich nápadům, vyposlechl jejich rozumy, jejich jadrnou řeč, a odpovídal na jejich dotazy. Mnohému z těch písmáků v očích zahrálo, když šedý kaplan vykládal, jak v Čechách bývalo, když vypjal obočí, a třepaje vztyčeným ukazováčkem, opakoval: „Neumřela, neumřela, ale spí!"

Zato na zámeckých dvorech, na schodech kancelářských dost často v duchu i nahlas zahuboval na ty zpanštilé pisáky, na ty hloupé mudráčky, že jako slepí se klaní německé módě a na svůj jazyk se šklebí a posmíšky si z něho dělají.[36]

Ale nebyli všichni páni a šlechta nepřející vzdělání prostého lidu. Našli se i takoví, i když jich jistě nebylo mnoho, kteří lidu přáli, jako Hrabě Řezenský jak o něm vypráví Božena Němcová v *Pohorské vesnici:*

Když přijel do zámku, dal vše nově zříditi, ale ke všemu povolal domácích řemeslníků z okolí. Matka schvalujíc sice dobrý jeho úmysl, mínila přece, že se na některé umělejší práce bude muset vzít řemeslník z hlavního města a nábytek že se bude muset z ciziny dát přivézt. – „Jen o strpení, drahá matko, tě prosím,

[34] tamtéž, s. 91.
[35] Alois Jirásek, *F. L. Věk*, díl III, Praha, Československý spisovatel, 1976.
[36] tamtéž, s. 9–10.

a vše bude, jak si to přeješ ty i já," říkal hrabě. „Pravda, že nemají venkovští řemeslníci toho vybroušeného vkusu, té umělosti, již mohou mít ti, kteří mají příležitost dívat se na krásné, umělecké práce a výkresy, kteří se vyučili ve školách názornému umění; ale zajisté najdeš u nich krasocit, ostrovtip, pilnost, jako všude jinde; jen jim podejme možnost zdokonalování se. Jsou to umělecky vzdělaní řemeslníci, ale stěžují si, že nemohou umění svého upotřebit, poněvadž jim takových prací nikdo nezaplatí. – Vzpomeň si, matko, jaké ohromné sumy nebožtík otec vydával na nábytek a jiné věci pro dům, jež z ciziny přivážet si dával. Ty ses tomu sama protivovala; a konečně nebývali jste tím ani spokojeni. – Jaký blahobyt mohl by se šířiti takovými výdělky mezi domácím řemeslnictvem, jakého zdokonalování se mohlo by jim poskytnouti a o jak mnoho peněz méně bychom my vydali!" Proti takovým a podobným důvodům hraběnka ničehož nenamítala a vždy nechala konečně na vůli synově.

Hrabě všude do dílen řemeslníků sám přihlížel, dával mistrům nejen výkresy, ale vše i vykládal, jak co býti má, a jak si to přeje, nešetřil peněz ani času, až se práce odvedla, kterak ji míti chtěl...

Když poznal hrabě šikovného řemeslníka, který ale pro nedůstatek peněz, jichž do díla potřeboval, vzmoci se nemohl, půjčil mu peníze, aby měl „volné ruce", a tím stal se zakladatelem štěstí nejedné rodiny. On sám cvičil se v soustružnictví, pro nepředvídané okolnosti, které by se mu nahodit mohly, jak sám říkal, když se tomu kdo divil, a jsa na cestách, což bývalo každý rok, mnohdy kus země procestoval s vakem na zádech jako cestující tovaryš.

Nemenší zřetel obracel hrabě i na polní hospodářství, jež by rád byl co nejvíce zdokonalil...[37]

Sémě zaseté panem hrabětem padlo na úrodnou půdu:

„Co chvály hodno, tomu netřeba trub," řekl truhlář. „Kdyby pan hrabě nic víc pro nás byl neučinil než co posud, zasluhuje naši vděčnost. – Mnohá rodina byla by v největší bídě zašla, kdyby nebylo jeho podpory, že nám práci zaopatřoval. On nám položil jistinu, ku které si nyní po částkách přikládáme, bychom měli v čas potřeby pomoc odkud vzíti. Také si jeho pomocí zřizujeme knihovnu, abychom měli nejen pro tělo, ale i pro ducha potravu kde brát..."

„Vy to nyní máte pořádně zřízeno všecko, každému se to líbí," řekl zámečník. „Jindy bývalo u vás po návsi nerovno a o deštivém počastí bláta až hrůza, nyní je pěkně rovno, a to stromořadí kolem cest a polí až naroste, bude krása, budete jako v zahradě, nemluvě ani o užitku."

„To vidíte, kterak je člověk sám proti sobě; mohli jsme si cesty spravit, dvorky vydláždit, stromy vysázet, hale žádný nezačíl, ha tak to zůstalo rok od roku. Jak pan hrabě přijeli, přišli mezi nás ha tu hned pravili: ‚Já by súdil, že by lépe bulo, kdybychom ty cesty spravili, nehutýráme dobytek ha huspoříme času při jízdách.' S velků chutí jsme se do toho nehnali, hale on všude vpřed, mušeli jsme za ním. Ej pane, nynčko se nám to líbí, mohli byste na slonovém voze po našich cestách jezdit, nic by se mu nestalo."[38]

V této inovátorské práci měl pan hrabě velkého spojence v panu faráři:

„...pan farář sám hučí chasu štěpařství ha včelařství, ha kteří se k tomu mají, ti dostanú stromky zdarma. Dříve měli v sadech jen chabdinu [nešlechtěné stromoví], *nynčko máme každý rok víc ha víc ovoce; to si hale obstarávajú ti naši chlapci sami. Děučence zase majú zahrádky, to je hučí náš pan hučitel se salátem ha tak, co je potřeba do kuchyně, zacházet."*[39]

[37] Němcová, *Pohorská vesnice*, s. 20–21.
[38] tamtéž, s. 65–67.
[39] tamtéž, s. 67.

Ale byli také inovátoři mezi sedláky, obchodníky a jinými občany. Je to v evidenci v několika románech a povídkách. Tak například Jan Vrba v *Dolině*[40] píše o bohatém sedlákovi Grubrovi:

Každým rokem přiučovali se od něho sousedé něčemu – a jaký div – že proto vážnost jeho stoupala. Podařilo se mu vznésti do dědiny i nový, lepší názor na chov dobytka a přesvědčit příkladem, nedoprovozeným výklady a poučováním o důležitosti a významnosti různých zanedbávaných a podceňovaných „maličkostí" – jakými po názoru starousedlých bylo účelné uspořádání stájí, udržování čistoty v nich a přesnosti v krmení... Celkem se novotářství Michaela Grubra vžilo, a dík dosaženým úspěchům bylo na ně pohlíženo jako na užitečně poučnou věc, jíž první smí si dovoliti právě jen největší a nejbohatší sedlák ve vsi.[41]

Jiným takovým nemluvným novotářem byl sedlák Kužel, o kterém vypráví Josef Holeček ve velké kronice *Naši*[42]:

Šlo-li o nějakou novotu v hospodářství, o níž se proslýchalo, že jinde se osvědčila, a kbelničtí sousedé byli na vahách, zdaž by ji také u sebe neměli zavésti, mohli trpělivě vyčkávati, ne co řekne, ale co udělá Kužel. Kužel svého mínění nikdy nevyslovil, aspoň ne jasně a určitě; nikdy ničemu cele nepřisvědčil, ani cele neodporoval. U něho jen skutek rozhodoval, a ten byl vždycky praktický, rozumný a úplný. Z řečí jeho nemohl býti nikdo moudrý, ale ze skutků se mohl poučiti. Řeči jeho byly nijaké, ale skutky nezřídka svědčily o upřímnosti. Kdyby z Kužela heverem byli dobývali, co si o nabízené hospodářské novotě myslí, nebyli by se ničeho dověděli. U něho museli počkat na skutek. A když Kužel novotu zavedl, všichni tak směle mohli učiniti po něm.[43]

Jan Arbes v povídce „Anna a Marie"[44] vypráví o dvou pokoleních úspěšných velkostatkářů Želatinských, Václavovi a Jaroslavovi:

[Václav] *V prvních pěti letech vypomáhal otci při hospodářství, věnuje veškeren svůj prázdný čas čtení a studiu spisů v první řadě hospodářských, v druhé pak všeho druhu vůbec, takže přes to vše, že vedl život skoro až samotářský, zůstal v duševním styku se světem vůbec a neušla mu žádná jen poněkud důležitější událost.*

Poté převzal po stárnoucím otci...hospodářství; oženil se, vybrav si ze zámožných dcerek selských v okolí po vlastní zálibě nevěstu nejsličnější a soustředil pak veškeru snahu svou ku zvelebení svého věnem manželčiným zvětšeného hospodářství.

Přikoupil některé polnosti, přistavěl některé hospodářské budovy a vůbec snažil se povznésti a zvelebiti hospodářství své s použitím všech moderních prostředků a vynálezů, jež osvědčená praxe nebo důmysl hospodářský doporučovaly.

Byl prvním v celém okolí, jež použil nových hospodářských strojů.

Zkoušel vše, co zdálo se mu býti vhodným – snažil se využitkovati půdu všemožným způsobem a především naučil lid svůj spořiti časem, kterýmž bylo druhdy po venkově českém tak hříšně plýtváno.

---

[40] Jan Vrba, *Dolina*, Praha, Otto, 1926.

[41] tamtéž, s. 88–89.

[42] Josef Holeček, *Naši*, kniha pátá, Praha, Topič, 1917.

[43] tamtéž, s. 158.

[44] Jan Arbes, „Anna a Marie" v *Odumírající drahokam*, s. 7–163, Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1962.

Všestranná snaha jeho korunována v několika málo letech netušeným úspěchem... zanedlouho byl statek ten pravým vzorem pro každého hospodáře, jenž měl jen poněkud smysl pro racionelní novotiny hospodářské...

Pověst Václava Želatinského jako vzorného hospodáře šířila se po okolí.

Ze všech okolních osad docházívali k němu staří i mladí na radu.

Vbrzku stal se středem hospodářského ruchu okolního, a malá rodná víska měla pro okolí v ohledu hospodářském nemalou důležitost; jméno její bývalo tu častěji vyslovováno nežli jméno nejbližšího krajského města. [45]

Karolina Světlá ve *Vesnickém románu*[46] vytvořila osobu samouka Antoše, zvídavého a po vzdělání prahnoucího čeledína, který se stane sedlákem:

Oženiv se, dělal Antoš, jak říkáme, celého člověka; hospodářství ho těšívalo, dokud byl ještě čeledínem; teď, co byl sedlákem, oblíbil si je teprv. Pracoval tak pilně jako dříve a přitom si všímal všeho s takovou obezřelostí, že musel mít každý z něho radost, kdo ho pozoroval. Kde se vyskytlo něco nového, tam se šel Antoš také podívat, a shledal-li, že z toho jde nějaký prospěch, hned to zavedl doma, nelituje ni práce, ni namáhání. Pořad o něčem přemýšlel, pořád něco kutil, měnil a zlepšoval. Snaha, vyznačující čeledína před jinými, zůstala při něm, i když se stal pánem. Zakrátko bylo v okolí známo, že má Antoš nejkrásnější koně, nejužitečnější dobytek a drůbež, i nejpěknější na polích pořádek. Těšil se tomu patrně, když mu pravili staří hospodáři, že budou muset chodit k němu do školy...

Kdo přišel k němu za radu a pomoc, nevážil vůbec nikdy cestu zdarma. Každou při si dal trpělivě vypravovat, a co bylo v možnosti jeho, učinil bez pobídky poškozeného a potlačovaného. Obětovným tím způsobem nabyl Antoš i v jiných věcech než pouze v hospodářství rozhledu a zkušenosti, obeznamoval se důkladně s poměry a předměty, o nichž měli jeho sousedé vědomost jen povrchní. Jeho znalost v písmě mu při tom všem nemálo prospívala. Jsa nyní pánem času svého, dotvrdil se v umění, jemuž se na pastvě hravě přiučil. Co pučelo v hochovi, přišlo v muži k pěknému vývoji. [47]

Jeho pozitivní vliv na lid kolem něj a v okolí byl značný:

Antoš k nim [pacholkům v obchodě s koňmi] *přihlížel se zvláštní pozorností. Když s nimi cestoval pro koně, vždy jim vykázal v hospodách vedle sebe místo, nedával sobě častěji nalévat než jim a vždy si dal stejné s nimi jídlo. Nikdy nepřipustil, aby zalezli někam s kartami, jak bývalo jejich obyčejem. Vždy se dal s nimi do hovoru i bral s nimi často radu. Častěji však radil jim on sám, vyptávaje se na jejich domácí poměry. Znal je tak zaměstnat rozmluvou zajímavou, že si ani na karty nevzpomněli. I ostatní v hospodě lidé, kteří bývali hovorům jeho přítomni, poslouchávali ho s napnutím. Na mnoha místech obeznámil se tak velice s občany, že pro ně hospodský vždy poslal, jakmile ho viděl přijíždět. Nechávali vše stát a ležet, i přikvapili, aby se skušeným mužem pohovořili... Sluhové... slyšíce od něho vždy jen řeči rozumné, přestali znenáhla si libovati i v hovorech nejapných a rozpustilých, jak bývalo u nich obyčejem. Stavše se rozumnějšími, konali lépe i svědomitěji svou povinnost. Antoš shledal brzo, jak zcelak jinak to teď s nimi stojí, a těšil se tomu vřele. Nejpřednější jeho snahou bylo, aby každým skutkem, každým slovem hodil semínko užitečné do půdy kypré.* [48]

[45] tamtéž, s. 36–37.

[46] Karolina Světlá, *Vesnický román*, Praha, Československý spisovatel, 1981.

[47] tamtéž, s. 46–48.

[48] tamtéž, s. 111–112.

Jednou z nejpoutavějších postav této literatury je sedlák Kvapil v *Dětech čistého živého*[49] od Terézy Novákové:

„I neé, tetičko," zavrtěla bledá Kvapilka hlavou, „náš nedbá na cizí rozumy, má šecko ze svý hlavy – a potomej z tech knih a novin. Dyť toho u nás je – samý lejstro, samá kronika, – ani byste si nepomyslila! To vám celičký večery, jak je po práci, na tom říká, ba i v noci, a lehnout nejde a nejde. A potomej chodí na ty besedy i do vesnic, ty noviny a knihy bere s sebou a tam ich čte a vo něch hovoří a vykládá."[50]

Kostlán opět upozorňoval, jaký je Kvapil čtenář, že hodlá odebírati si Národní listy i Obrazy života a že již jako tovaryš na vandru kupoval si kdejaké české čtení.

„A teďkejc ve stavení svým drží besedy, předčítá knihy a noviny půjčuje – je sousedem jen z maličkýho městečka, v horách, kde je živobytí dost těžký, – ale mohl by za příklad být leckterýmu měšťanu tady v rynku."

„Co tak čítáváte na svých besedách?" optal se Volák účastně.

„Mám Havlíčkovy Noviny, Slovana, předčítám z nich bratřím. A je mezi námi mnoho spisů biskupa Komenského, Havla Žalanského, pana Kryštofa Haranta z Polžic Putování do Svaté země, knížky o císaři Josefovi. Taky z bible čteme, zvláště žalmy," vysvětloval Kvapil.

Soudní příručí se na něho díval s úžasem: „Kde jste k těmto knihám přišli? Jsou vzácny!"

„To oni mají po předcích, vašnosti pane soudce," vysvětloval Kostlán. „Měli je uschovány tak dobře, že ušly spálení. Jsou to evandělíci, i kamarád Kvapil i Kubík z Pasek."[51]

Záznam další návštěvy u soudního Voláka zobrazuje dále Kvapilovu buditelskou činnost:

...Volák otevřel oči a díval se kolem sebe, snaže se upamatovati, kde jest. Vida před sebou oba muže, přejel si čelo, zatřásl hlavou, aby odhodil dlouhé své vlasy, a upřev zrak na Kvapila, tázal se: „A jak u vás v horách? Neusíná tam duch nového pokroku?"

„Nejvyšší nám dopřává, že neklesáme ve tmu, anobrž ve světle živém kráčíme," odpovídal Kvapil vroucně, jsa rozradostněn, že pan Volák i na městečko vzpomněl. „Bratři na pana sudího zpomínaj a jeho veleběj, že se jich ujal. Knihy se u nás tuze rozmahaj, Mlejnek ich vozí plný krakary z počty a prodaj seušecky. Ti páni kněhtlačitelové a knihkupci v Praze s náma ke škodě nepřijdou; vzácný pán istě nelitoval, že nás vodporučil."

Zapadlé oči Volákovy se zaleskly.

„Odporučím vás opětně, příteli, jakmile v Praze se usídlím. Hodně čtěte, hodně knihy kupujte. V knihách jest, byla a bude spása nás Čechoslovanů. A což v obci, již se umoudřili a mezi sebe vás zvolili?"

„Fara, ať na tu neboli na druhou stránku, na to nedopustí, - sem tuze pošpatně zapsán," usmál se Kvapil. „Ale nedbám. Stojí psáno v Písmě o rozsévači, jenž rozhodil semeno, i padlo na skálu, mezi trní, ptákům na cestu a některé se ujalo. Troufám, že i moje rady nebudou šecky ztraceny."

„Ale chybujete, když pro omezenost lidského rozumu věc českého pokroku opouštíte," káral Volák.

„Já ji, pěkně prosím, pane sudí, nevopouštím, jenomej se nevtírám tam, kde mě nechtěj mět. Držíme u nás besedy napořád, čtu sousedům Národní listy a dom ich pučuji. Teďkomejc, co zašly Obrazy života, předplatil sem se na Humoristické listy, či na Bič, Blesk a Rolničky, jak im něhdy říkají. To se sousedům a zvlášť omladině tuze líbí, prohlížej obrázky a pořádem chtějí vědít, co to konštituce, amnestie, paragraf, persekuce. Mladej Loukota rohovskej – to je soused z rynku a přijde s náma taky drůbínek do přízně – hrozně rád si prohlíží ty vobrázky pánů mistrů a radů a libuje si, že ti velcí páni taky dostávaj na frak. Zpívává při tom

[49] Teréza Nováková, *Děti čistého živého,* Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1957.
[50] tamtéž, s. 20.
[51] tamtéž, s. 124–125.

‚Zdvihni se, zdvihni, starý český lve' – a nakonec mockrát opakuje: ‚hrr na Němce, hrr na vraha, na Vídeň Praha!' Pan sudí tu písničku zná? Je vod pana Havlíčka."

„Četl jsem jí kdesi, ale nevěděl, že jest uvedena v hudbu a že jest mezi lidem známa."

„Je z roku vosumačtyrycátýho. Loukota i slyšel jako chlapec, dyž sme cvičili gardu, a zapamatoval si i."

„Ve vašich besedách je patrně velmi živo," usmál se Volák, jejž vypravování Kvapilovo zajímalo.

„Toť je. Do zastupitelstva se mě přibrat báli, ele pořádem choděj k našim pro radu. Co nastal ten nový pořádek, sousedi nevedí, kam s čím, co patří na hejtmanství, co k okresu patří, kerak protivá nepatříčnejm daním se bránit. Já si toho v novinách pouším, kloudně sem si to přečet, mám vo tom povědomost a poradím. Chodili s tím na fary; ale páni faláři řekli, že vo politiku se nestaraj, a páni učitelové jak by smet."

„Máš, kamaráde, zásluhu o národní pokrok," chválil kožešník. „On, vašnostpane soudče, taky prášek na pole zavádí, štěpy, hrušně a ořechy sází, nová semena jedná a všecko na svej živnosti vyzkouší. Toho u nás nebejvalo."

„A mám bratře z toho leda smích," podotkl Kvapil trpce. „Sousedi potajmu a Machata, hrobník, nebo inší baráčník veřeuně na mě nasazujou, že toho chci na císaři pánu tuze mnoho, že dělám, jako bych byl písařem ňákým, pánem učedným. Nebo se smejou, špatná půda že špatnou zůstane, že dá jabka, ale neé štěpový, větší stodolu že sem si vystavěl jenomej pro chloubu, že nebudu mět co do ní. Máš to platný, bratře, máš to platný! Lidskej nerozum nepřemůžeme!" vzdychl Kvapil na konec.

„Přemůžeme, přemůžeme," rozohnil se náhle Volák. „Nesmíme se oddat malomyslnosti, nesmíme ucouvnout! Slibme si, přátelé, že do konce života svého budeme se přičiňovati za slávu a pokrok české vlasti. Já v Praze, matce měst, hlavě království, vy Kosteláne, tam v té staré Litomyšli, která dlouho ve spánku trvala, a Kvapil ve svých horách pracujme pro český národ, větev velikého Slovanstva. Knihy rozšiřujme, občanstvo poučujme a nikdy se nestyďme za svůj jazyk, jazyk svatováclavský!" [52]

Je velmi zajímavé, jak dobře znali spisovatelé efektivní metody rozšiřování polnohospodářských novot a metody komunitního rozvoje, jak je uplatňujeme dnes. Je to vidět jak z předešlých citovaných pasáží, tak z následujícího úryvku Erbenova *Do třetího i čtvrtého pokolení* [53], v kterém sedlácký synek, který se po středoškolském studiu rozhodl vrátit se na dědinu na otcův statek a věnovat se polnímu hospodářství a jeho zvelebování, dumá o své nastávající buditelské práci pro lid:

Milovat lid, to znamená vyhledávat ho v barácích a chalupách, ne na sjezdech a táborech. Vejdi, hrdino, do světnice chudé a plesnivé! Usedni na legátce černé a špinavé. A mluv k nim. Nemysli na to, že vzduch je nevětraný – mluv k lidem tady. Ruce těch lidí jsou hrubé, rozpraskané jako kůra starých stromů a z šatů jejich čpí starý zápach. Ba všechno tam čpí a řeže do očí jako kyselina. Ty jim však podávej svou běloučkou ručku a mluv k nim. Oni nebudou napřed kvůli tobě větrat, mýt a napouštět se voňavkami.

Poněvadž nevěří, že by mohli žít v dostatku a blahobytu, nebudou-li nepoctiví, hrdino, pracuj, dři, hospodař, ukaž jim to!

Poněvadž nevěří, že by kromě pluhu a opratí mohli udržet v ruce také knihu a časopis, ukaž jim na Wolfa! Nemá-li on ani ty škody z toho, když víte, co se děje kolem v širokém světě, i sedlák nepochybně bude míti zisk ze vzdělání.

Příkladu uvěří. Budou stát nejprve pevně na své půdě. A když budou stát pevně na své půdě, budou se vzdělávat, aby mohli být svobodnými lidmi a stát hrdě před úřady i před trůnem. [54]

---

[52] tamtéž, s. 165–166.

[53] Jan Herben, *Do třetího i čtvrtého pokolení*, druhé vydání, Telč, Šolc, 1908.

[54] tamtéž, díl II, s. 486–487.

Mezi obchodníky, továrníky, lékaři a řemeslníky našli se také buditelé a novátoři. Tak na příklad Jan Herben v tom samém románu vytvořil také postavu mladého Františka Věnceslava Bezděka, syna úspěšného kupce, který se stane buditelem lidu, zakladatelem vzdělávacích spolků a občanské záložny:

Tento mladík sotva 20letý shledal si mezi tehdejší chasou a mladými sedláky přívržence lepšího smýšlení, začal zařizovat v obci besedy, aby mládež odvrátil od surových kousků při muzikách i aby je osvěcoval od pověry a zatemnělosti. Hlavně však probouzel v nich šlechetný cit na zvelebení obce a veřejného blaha. Tento mladík to byl, jenž šířil mezi omladinou časopisy. [55]

František Věnceslav Bezděk byl jednatelem Pokroku [čtenářského spolku]*... Ke čtenářskému spolku pro muže založen byl r. 1869 ženský vzdělávací spolek Libuše. Kdo jiný ho mohl založit než rodina Bezděkova a proto také slečna Emilie Bezděkova, nejstarší ze sester Františka Věnceslava, zvolena byla od prvních 20 členů – dívek a žen kobylských – starostkou spolku Libuše.*

Oba spolky začaly probouzet chasu kobylskou. Ale byl konec dosavadním muzikám, pouhým tancům a bitkám, má se ukázat mládeži, že jsou na světě také ušlechtilejší zábavy a že se jí budou líbit. [56]

A nezůstalo jen při těchto akcích:

Ještě téhož roku dozrála jiná myšlenka jeho a roku 1870 myšlenka druhá. Bezděk mladší dal podnět ke zřízení spolku, který by svou činnost rozestřel po celém okrese, aby všecky blízké obce rovnoměrně kráčely za pokrokem. Spolkem tím byl Břetislav se sídlem v Podivíně; spolek pro orbu, národní hospodářství a průmysl...všech údů bylo 181, většinou rolníků ve 34 obcích.

Druhá myšlenka byla – Občanská záložna. Zrodila se ze čtenářského spolku Pokroku. Členové výboru vyjeli si prohlédnout záložnu v Miloticích, v Hodoníně a v Podivíně a dle nejlepších zkušeností sestavili stanovy pro záložnu kobylskou. František Věnceslav Bezděk stal se jejím pokladníkem. Duší záložny. [57]

Jarmila Glazarová ve *Vlčí jámě* [58] načrtla buditelskou práci maloměstského zvěrolékaře:

Otčím je zvěrolékařem. Ale jeho úřad starostenský a nesčetné úkoly obětavého buditelství odsunuly dávno provozování praxe do pozadí. Dlouhá léta apoštoluje neúnavně po vsích celého okolí. Přednáší a poučuje sedláky a chalupníky o hygieně stájí, o výběru a plemenitbě a odchovu hříbat a telat. O úrazech zvířat, zejména koní, a o první pomoci. O nemocech a nákazách zvířecích a jak si při nich počínat. Pokouší se vybudovat družstevní zpeněžování dobytka, aby sedlák měl zajištěnou stálou cenu a nebyl závislý na ročních obdobích, náladách trhu a vykořisťování meziobchodem. Celým krajem je uctíván jako spolehlivý rádce a pomocník.[59]

Máme také postavu účetního v tkalcovně v krkonošském městečku, národnostního buditele, v Raisově *O ztraceném ševci* [60]:

---

[55] tamtéž, s. 325.
[56] tamtéž, s. 424–425.
[57] tamtéž, s. 426–427.
[58] Jarmila Glazarová, *Vlčí jáma*, Praha, Československý spisovatel, 1957.
[59] tamtéž, s. 21.
[60] Karel Václav Rais, *O ztraceném ševci*, Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1963.

V tichých večerech sedával u novin a knih. Sledoval všechen český veřejný život a dýchal s ním; vzdělával se dál jazykově i odborně...[61]

Po čase začal si více všímati života v městečku. Přijal volbu za knihovníka čtenářské besedy a ve volných chvílích upřímně se tomu věnoval.

Knihovna byla pestrou sebrankou toho, co kdo daroval, i toho, co se dalo pořídit za peníz nejmenší. Překladů, vystříhaných z novin, byly tu notné snůšky; lidé učinili jimi vlastenecký dar, aby se jich sami doma zprostili. Začal od začátku. Přičiňoval se, aby se výnosy zábav věnovaly knihovně, a objednával, co sám dobře znal. Zkoumal úsudky čtenářů prostých i tak zvaných lepších. Slova: „Ta kniha mi dala co proto, nechce a nechce mi z kotrby!" bývala mu radostí. Miloval knihy, ke kterým se čtenář vracívá, ne ty, které s nechutí dočte, nebo ty, jež se sice přelousknou, ale nikomu již nenapadne, aby se k nim kdy vrátil. Doporučoval rád i knihy poučné: z přírodních věd, cestopisy, spisy hospodářské, průmyslové...

Počal si také všímati osad i měst dál k horám, obcí smíšených, českých menšin. Konal tam delší vycházky, pozoroval, vyptával se. V hrádku založil i místí odbor spolku turistů, pořádal výlety, označovali cesty, vydali mapku i dobrého průvodce. Poznal, že v obcích menšinových nejdůležitější je, aby v místě byl nadšený pracovník, byť sám jediný, ale opravdový přítel lidu, dobrý organisátor, člověk snášenlivý, žádný komandant, přátelský rádce a vůdce, netoužící však jen z marnivosti po tom titulu, ale pracující tiše, opravdově, promyšleně. Takový jedinec že může být spásou, zachrániti mnoho a postarati se svým milým lidem o pevnou půdu pod nohama spíš než často pouhé křiky lidí vzdálenějších, které nadělají sice rámus, ale často poškodí více, než prospějí. Nabyl přesvědčení, že nejedna obec mohla býti naše, kdyby byla měla včas aspoň jedinou takovou hlavu.[62]

I mezi řemeslníky se našli národní buditelé a vzdělavatelé lidu ve svém okolí, tak jako například kominík Vedřel u Terézy Novákové Na Librově gruntě[63]:

Vedřel chvíli si sedláka prohlížel: „My se už viděli a trvám, že v Bystrým, – nebylo to snad ještě před vánočními svátky u souseda Brtouna?" tázal se posléze.

„Bylo, bylo!" svědčil Libra radostně. „Já kolíkrát na vás zpomenul, kterak ste nám ďál vejklad vo tech rebelijích a vo tom, co bejvalo v českej zemi!"

„Což vo to, tyle věci náš kominík zná!" smál se rychtář. „Taky rád jich poslouchám! Kdybych vědíl, že se jich dočtu v tech starejch lejstrách, snad bych se dal taky na sběrání," smál se dále, polo dobromyslně, polo posměšně.

Tvář Vedřelova se zakabonila; sevřel rty. Ale rychtář hned pokračoval: „Máme tu na rychtě romadu starejch listin, smluv svarebních, zápisů a postupů, dybyste si jich chtíl přečíst, rád vám jich pučím. Mám na uschování taky urbář obce kórovecký..."

Tvář kominíkova zase za zjasnila. „Kdybyste byl tak dobrotiv, pantáto rychtáři, tuze bych vám byl povděčen; opsal bych si to a spravedlivě vrátil!"

„Dneskom huž néni hdy, ale vyhledám to, a až zasej k našim přindete, ukážu vám šecko. Dost často se po tejch starech listinách zeptá někerej ten student nebo velebníček z přízně – máme jich kolí – schovávám to pro ně a pro památku!"

„Však je to vzácná věc, aby si toho někdo vážil," vykládal Vedřel horlivě. „Je vidět, rychtáři, že jste zamenitější člověk! Dosavád každý ve městě a na vesnicích se mně jen posmíval, když jsem starou listinu zebral a schoval. Ale já jim řekl všem, že jsou trouby, že nevědí, co v Čechách bylo! Neumějí ani přečíst pytel, je-li v něm oves nebo žito!"

---

[61] tamtéž, s. 167.

[62] tamtéž, s. 173–174.

[63] Teréza Nováková, *Na Librově gruntě*, Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1956.

Rychtář dal se opět do srdečného smíchu a oba starci smáli se svým slabým již hlasem s ním.

Jobek Libra díval se na kominíka skoro zbožně; přišoupl svůj lenošek o něco blíže a podotkl skromně: „Jistě se vám, pantáto Vedřele, šichni lidé nesmejou; kamarád Brtoun šecku čest vám dává a já tuze si toho vážím, že sme se sešli. Celičkej den bych třá u vás sedíl a poslouchal vejklad vo tom, co bylo a jak dálej bude.“[64]

Později se zase sejde Libra s kominíkem Vedřelem na cestě:

Když ocitli se oba muži na cestě vedoucí mezi stromy k rybníku, navazoval kominík rozprávku prve přetrženou: „Ptal jste se mne na tu svobodu tisku. To je, milej brachu, jen část ouplnej svobody. Možná že nevíte, jak se do nynějška přísně všecko prohlíželo, co kdo napsal, zvlášť v jazyku českým; tuze těžko bylo na světlo vydati ňákou knížku pěknou a lidem užitečnou. To teďkejc bude inačí; taky už jeden náš zastance, pan Havlíček, začal vydávati noviny, říká jim Národní noviny, v těch se člověk dočte všeho a konštituci, čemu dosávad nerozuměl. Mám jich taky, kupujeme si je s Brtounem – škoda že jich nemám u sebe...“

Vedřel náhle se odhodlal: „Pojďte se mnou, Libro, k našim!“...Ukážu vám, co píše pan Palacký, i ty Havlíčkovy noviny! Ba půjčím vám to, alespoň Jevický poučíte.“

...Prohlédnuv několik papírů a urovnav je zase, zavřel Vedřel truhlu a ukázal hostu nejdříve veliký list s nápisem „Národní noviny“ a pak drobnější sešitek, na němž stálo: „Co jest konstituce? Od Františka P.“

Libra díval se na oboje skorem se zbožností; když mu to kominík podával, utřel si nejprve ruce o kozlovice, pak opatrně vzal sešitek a počal přemítati jeho listy. „Je teho čtení síla,“ podotkl, „tuze bych vás vomeškal, nežlivá bych to přeříkal, a –,“ dodal tázavě a jakoby smutně, „vy byste mi to nepřečet, pantáto,– paňmáma by se mrzela – –“

„Toť že by to trvalo,“ přitakal mu Vedřel...“ Ale vždyť jsem už po cestě řekl, že vám ten výklad o konstituci půjčím. Pěkně zvolna si to přečtěte a pak to Jevickým vyložte, aby bylo po hádkách. A třeba i ty noviny od pana Havlíčka vám dám a ostatní vejklady, co mám o robotě!“

„To neé, to neé, pantáto Vedřele, až snad někdy dýlej,“ odpíral Libra. „Vemu si to říkání vod pana Palackýho a dám na ně dobrej pozor, to nemějte žádnou starost. A číst taky umím, vo to nic. Jenomej esli to nebude na nás tuze učedný?“

„Je to složeno pro selskej lid,“ upokojoval Vedřel. „Nechte si to, dokavád vám bude potřeba. Podruhé zasej něco jinšího vám pučím, a rád.“

Oba muži vstali, sedlák uschoval „říkání pana Palackého“ pečlivě do svého „lajbu“ (kazajky), a vyprovázen jsa kominíkem, brzy ocitl se na nerovné cestě před domky. Poděkoval se ještě jednou a rychle ubíral se k domovu...[65]

Nebyli to jenom duchovní, kdo roznášeli noviny, časopisy a knihy po městečkách a vesnicích. Sedlák Mlejnek, jak ho zobrazuje Teréza Nováková v *Dětech čistého živého*, byl zaníceným kolportérem české literatury po vesnicích:

...knihy i letáky, jež čím dále tím hojněji přivážel, poskytovaly bratřím neustálou látku k výměně jich mínění...

Dnešní nedělní beseda byla jen pokračováním častých krátkých schůzek... Hovor nesl se zase ke knihám, jichž Mlejnek celý balík z kouta sednice na veliký stůl v rohu přinesl a tu z hrubého šedého papíru, v němž byly složeny, začal vybalovati. Košnár opatrně odložil na okenní prkénko dýmku ulmačku, kterou kouřil, a podepřev si šedivou hlavu o dlaně, dychtivě nahlížel do zvolna se roztáčející obálky.

---

[64] tamtéž, s. 338–339.

[65] tamtéž, s. 362–364.

„Tady máme Slovanské besedy, co vydává pan Kobr, - je v něch krásného čtení síla veliká; tu sou Spisy našeho svatýho mistra Husa, od pana Erbena zasejc na světlo vydané; a tady ňákýho francouzskýho spisovatele, nevím ani, kerak se mu spravedlivě říká, Svaté Písmo člověčenstva. Pana Ronga List tu mám kolikrát, co tehdivá v Dolcích vo něm bratr Kvapil hovořil, bratři zasejc se po něm ptávají. A inší ještě spisy jeho sem už rozvez a prodal," vykládal Mlejnek do široka a bral jednotlivé balíčky stejných, těsně svázaných knih a brožur, by spolubesedníkům jich tituly ukázal.

„Jenomej abys prodal, hochu!" podotkl Košnár starostlivě, bera balíčky do rukou, prohlíželje je a zase odkládaje. „Dybys ich podržet musil, měl bys velikou z něch škodu. A je nás tuá na Pasekách pomaloučku, co přejem světlu živému, vích ich chodí ve tmách a v prokletí nevědomosti."

„Nebojte se, strejčku," odpíral mladý hospodář živě. „Prodá se knížek dost i tady. Dali se bratři zastrašit farou a nevyznávaj už praudu Nejvyššího, ale knížku voni si rádi přečtou – dyť kdo knížku takovou čte, ani hladu ani žízně nepocítí - A dybych neprodal, ve škodě nezvostanu; máme to tuze dobře zařízeno. Pan soudce Volák nás odporučil v Praze v kněhtlačitelnách a prodejích, že rádi čteme a že spravedlivě budem platit, tř á to bylo po málu; a taky bratr Kvapil a Kostlán, kožešník, za nás se zaručili, - mají tam v Praze známosti, eště z mladejch let. Už sem tam po Kvapiloj a sám za sebe poslal romadu jednušek, ti páni kněhtlačitelové se nebojej, že vo svoje peníze přijdou!"[66]

Jak jsme viděli z předešlých mnoha úryvků a výtahů, dařila se často buditelská a vzdělávací práce osvícených učitelů a farářů, šlechty, podnikatelů, řemeslníků a sedláků mezi lidem na vesnicích a v městečkách. Ale existovaly i problémy tvrdohlavosti sedláků, kteří se často bránili jakýmkoliv změnám, tak jako aktivní odpor mnoha z panstva i duchovní, a i mezi některými učiteli, kteří viděli v této činnosti hrozbu pro jejich nadvládu nad prostým lidem. Mnozí poněmčelí maloměšťané se také protivili této práci. A tak museli buditelé a vzdělavatelé lidu velmi často pracovat za těžkých podmínek a v protivenství. Je to například vidět na protivenství, kterému museli čelit Kvapil v *Dětech čistého živého*, František Věnceslav Bezděk v *Do třetího i čtvrtého pokolení* a kominík Vedřel v *Na Liborově gruntě*.

Velmi výstižně je to zobrazeno v *Drašar, román kněze buditele*[67] od Terézy Novákové. V následujícím úryvku mladý student Drašar brání vlastenecké kněze a vyslovuje se k jejich úkolu, který se později stane jeho vlastním úkolem:

„Ty se, Tušle, panu páterovi Královi stále vysmíváš, – ale věř, neznám snaživějšího a šlechetnějšího muže, než je on," obrátil se Michl prudce k spolužákovi.

„A většího blázna," pokyvoval Tušl hlavou.

„Nevím, proč by byl blázen," hádal se Michl dále a zůstal uprostřed podsíně státi. „Mudřec je, nikoliv blázen! Do polí bez knihy nevyjde, jest mu teď čtyřicet let a stále se učí novým jazykům, umí již rusky, polsky; po krajině jezdí, staré hrady prozkoumává, o nich zprávy sepisuje..."

„Vždyť říkám blázen," posmívá se Tušl tvrdošíjně.

„Jiný by měl na tom dosti, že je na slušné faře kaplanem, že se snad farářem stane, a užíval by klidně života. A to neřekneš, jaké knihy si do polí nosí! Kdyby to byl alespoň Schiller, Kleist, nebo třeba Clauren, Van der Velde, – ale české knížky! Vždyť je to hanba, když vzdělaný člověk tu řeč, která ve sprostém lidu již zvolna vymírá, zase z hrobu vytahuje!"

[66] Nováková, *Děti čistého živého*, s. 148–149.

[67] Teréza Nováková, *Drašar, román kněze buditele*, Praha, Vilímek, 1910.

„Ne, Tušle, naše česká řeč není mrtva! Mnoho vzácných spisů bylo v ní za starých časů napsáno, a teď, v posledních letech zase horlivě se v ní píše. Mohl bych ti ukázati, jak mnoho nových spisů pan profesor Jungmann ve své Historii zaznamenal. Máme my Češi již dva spolky, které knihy vydávají, Matici Českou a Dědictví Svatojanské,“ horlil Michl, a jeho řeč dříve útočná, nabývala jakési sladké vroucnosti.

„My Češi,“ smál se mu Tušl. „Za ty knížky – viděl jsem je u tebe – měli byste se, vy Češi, stydět! Je to hrubý, pijavý papír, a obsah bude asi dle toho!“

„Tys surovec, Tušle, směješ-li se tomu, co jinému je svato! Ano, páterovi Královi jsou ty knížky tebou zavrhované nejmilejší věcí na světě! A on mne tomu naučil, abych si jich také vážil. Ukázal mi, jak jest naší povinností je zvelebovati...“

„A což pan páter Hájek, kaplan náš?... Páter Hájek... jenž nejen všude po česku mluví, česky zpovídá – ale i knihy kupuje a – vím to jistě – potajmu dějepravu našeho města spisuje?“

„Ale co má smíchu a mrzutostí,“ odpovídal Kopecký kollegu. „I obžalovat jej chtěli – –“

[Michl vzplanul a zarděl se nevoli] *„Mluvte si, hoši, jak chcete, úctu k počínání pátera Krále a kaplana našeho Hájka u mne nevyhladíte! Kněz může a má mnoho učiniti k zušlechtění spoluobčanů, má otevřená srdce lidu prostého. A je-li Čechem, má zušlechťovat české lidi a zvelebovat českou věc.“*[68]

Léta později, když Drašar již je piaristou, Nováková zachycuje jeho rozhovor s páterem Hájkem:

„Lid vás miluje, velebný pane,“ podotkl Michl, hned jak farníci od Hájka odstoupili. „Budete se těžko loučiti!“

„Mám je také rád,“ odpovídal Hájek, dívaje se za nimi a v zamyšlení lysé čelo si hladě. „Rád bych jim prospěl, ale věřte, pane bratře, že se často bojím, abych jim spíše neublížil! Chtěl bych, aby všemu porozuměli, mluvím s nimi po česku, česky je zpovídám, někdy po česku i výklad od oltáře jim udělám, dítky ve škole česky učím, zvláště dívenky, ve vyšších klasách, u chlapců ani možnost není – a pochází z mého počínání často mrzutost. Že prý sprostý lid kazím, že se s ním bratříčkuji!“

Mladý piarista vzhlédl ke knězi uctivě a tiskl mu ruku. „Kromě toho mne bolí,“ pokračoval Hájek, že někdy jak náleží ani s nimi dorozuměti se nesmím. Scházejí mně slova, bych jim ve všech případnostech poradil. Hleďte, jsem rodák zdejší jako vy, ale kromě mluvy čeledínské a uličnické, nic českého za mladosti jsem neslyšel, a moji učitelové vnukli mi veliké opovržení k jazyku českému. Byl jsem jako bohoslovec tělem i duší Němec, a byl bych jím zůstal, kdyby nebylo gramatiky a ‚Selánek' pana profesora Nejedlého. Bůh mu žehnej za jeho práci. Dostal jsem je do ruky čirou náhodou, ze všetečnosti jen do nich nahlédl.“[69]

V Třebízského *Bludných duších*[70] komentuje farář mladému páterovi o jednom z vesničanů:

„A potom to jeho důvěrné obcování se člověkem, o němž nevíme ani, zdali pohan či křesťan... Však jste o něm již také do zajista slyšel. Jmenuje se Refunda. Nevím, že si ho úřady nevšimly, zrovna jako by nad jeho šmejdy oči schválně přihmuřovaly. Na Podlesí rozhazuje jiskry už ode mnoha let. Roznáší knížky, dává je za fatku... Květ byl jeho nejvěrnější odběratel a jeho dcera nejhorlivější čtenářka... S těmi knihami v hlavě zapomněl, že je pouhým sedlákem, chtěl být nad pány a dnes za to sedí.“[71]

---

[68] tamtéž, s. 80–82.

[69] tamtéž, s. 145.

[70] Václav Beneš Třebízský, *Bludné duše*, osmé vydání, Praha, Práce, 1969.

[71] tamtéž, kniha první, s. 177.

Inspektor Hýbr v Baarově románu *Paní komisarka* vyhrožuje novému rychtáři Kladívkovi:

„Jejich povinností není psát, ale jen podpisovat a dohlížet, hlavně dohlížet. Nesmějí trpět, aby se úřadovalo česky, úřední řeč německá a v té se musí jednat. Tuhle pan Johánes se tuze bál, aby si nepohněval sedláky, a trpěl proto na radnici všelijaké neplechy. To musí přestat. My víme, jak se v Klenčí začíná vlastenčit. Čtou se tu české knížky i noviny, které půjčuje sedlákům pan páter Faster. Sedláku vidle a knězi bible, rozumíte? Vzdělání je pro nás a robota pro sedláky. Sedláci si přečtou, co napíše nějaký zkažený student, ultračech, kterého vyhnali ze škol a on se chytil novin, a hned si myslí, když je to tištěno, tak že to musí být pravda. Hned zvedají furiantsky hlavy, začínají se roztahovat a chtěli by poroučet. Proto jsme je dnes klepli přes prsty a správu městečka svěřili řemeslníkům, uvidíme, jak se osvědčíte. Uslyším-li dost málo, že se přidáváte k selské straně, která i dnes se odvážila protestovat, sesadím vás a budu jmenovat rychtářem krutého Němce, třeba Zippnera.“

Rychtář Kladívko poslouchal zbožně jako evangelium a vrýval si do paměti každé slovíčko. Ano, dozírat bude přísně nejen na radnici, ale i ve škole, kde ten mládenec vede všecko po česku, takže děti neumějí německy ani „ajnmolajns“. Pan inspektor bude s ním jistě velmi spokojen. Ale nemohl rozpřádat nadlouze svoje myšlenky, protože nahoře ujal se slova pan postmistr Worlitscheck a široce vykládá, že je opravdu nutno udusit ten ohníček v začátku, než se zmůže a vyšlehne plamenem. Že sem už jezdí s komisařem Němcem i jeho paní, vozí s sebou a rozdává knížky, české knížky. „Komisař Němec jako úředník – všecka čest před ním. Na pašeráky jako kat, ve službě ostrý jako břitva...ale to své paní trpět nemá, aby se zahazovala se sedláky, chodila je navštěvovat, jako úřednice přece ví, co se sluší a patří, udělat visitu úřednicím a držet s nimi.“

„Píše do novin,“ omočil si amtassesor, aby se nezdálo, že snad je jiného mínění, „do Květů i do České včely, a samé takové sprosté věci, jak je nasbírá po sedlácích. O měšťany jenom si otírá pero, kritizuje a pomlouvá. Však už ví, jak jsem slyšel, právě včera Domažličtí udělali pořádnou kočičinu pod okny, takže jí asi zajde chuť posílat nové obrázky do novin.“

„Ženská si má hledět kuchyně,“ rozhodl vážně direktor Melichar, „a nechytat se politiky a literatury. Kam by to vedlo, aby se nám ještě ženské pletly do úřadu.“

„Pozor na ni musíme dát,“ usoudil pan inspektor, když vyslechl všecka mínění, „na našem panství chodí obzvláště ráda do Mrákova, kde pobláznila starého i mladého Konopu, takže fantasírují o tom, jaké svobody zde mívali sedláci a jak jich pozbyli. Už jsem je nechal k sobě volat i s jejich strýcem rychtářem. Jak jsem řek, nesmí nám vlastenectví přerůst přes hlavu.“[72]

A v dalším svazku Chodské trilogie, *Lůsy*[73], se práce paní komisarky dále stěžuje:

„I tobě se ztíží teď všecka tvoje lidovýchovná práce,“ obrátil se komisař ke své ženě. „Tvé půjčování novin, návštěvy sedláků, styky se selkami, to všecko bylo trnem v bdělém oku úřadů, a nevím, nevím, nezakážou-li ti to, anebo nepostarají se, aby nás odtud dostali.“[74]

Paní komisarka, Božena Němcová ve skutečném životě, byla modelem ženské účasti v buditelské práci a lidovýchově. Ale v románové tvorbě nezůstala jediná. Jsou tu obrázky žen, které mají velkou touhu po čtení, které vedle svých otců či mužů se účastní besed,

[72] Baar, *Paní komisarka,* s. 256–257.
[73] Jindřich Šimon Baar, *Lůsy*, Praha, Československý spisovatel, 1958.
[74] tamtéž, s. 380–381.

čtou nahlas pro rodinu i pro sousedy a samy se dále vzdělávají. Tak například hrdinka Klostermannova románu *Skláři*[75] Lucílie Chabléova mluví k svému muži:

„Chtěla jsem ti to pouze jednou říci; snad rozumíš z toho, že taky se naučím počítati. Věř mi, já se všemu naučím i bez učitele...“[76]

Jak a co vesnické dívky četly zaznamenává Karel V. Rais v románu *O ztraceném ševci*:

[Lesní k účetnímu Slavíkovi] *„...Co dělají vaši čtenáři?“*

„Přibývá jeden za druhým. Psal jsem Pejrkovi, aby na nás teď pamatovali knihami.“

„Co čtou?“

„Jak který! Belšán leží v historických povídkách, u Sachrů mívali Tyla – děvče jim čítalo nahlas – Anče od Ochsenwirtů chtěla něco o rytířích. Přivedla Dukatenandresovu Báru a ta se zazubila, že by ráda ‚něco hodně zamilovanýho‘.“

„Má už na to léta,“ zasmál se Pozdník, „co jste jí půjčil?“

„Němcovou – Divou Báru, Karlu –“

„Byla spokojena?“

„Chválila si, ale přec jen prosila, abych jí taky půjčil, kde by bylo hodně mnoho o bohatých pánech, nejen o vesnicích.“

„Podívejme na Báru!“

„To už znám, i v Hrádku vesničtí chtívali čtení o pánech z velkých měst, o králích a královnách, o princích a princeznách – je to pro ně jiný, krásný svět, oblaží se tím.“

„Kdy ty holky čtou?“

„Anče na pastvě, Bára prý si na komoře poříká.“[77]

A Božena Němcová v *Pohorské vesnici* popisuje také, co děvčata čítala:

Číst znala každá, ale psát a počítat ne; počítaly na křížky, kolečka a půlkolečka, ale navlas všecko vypočítaly, nikdo jich neošidil. – Za dlouhých večerů čítávaly českou historii, která v žádném městském domě nechyběla. Műnsterův Kosmos, Flavia historii Židů, výkvěty to literatury skvělejších dob, aneb knihy náboženského obsahu. Děvčata a chasníci scházeli se v přástvách, kde zpívali národní písně, a když měli úkol napředený, hráli nebo tancovali – ne při pianu, to neměl ani pan prokurátor, – ale při houslích. V létě sedávaly řemeslnické dcery s vřetánkem neb stávkem, na němž tkaly široko daleko známé kalouny, před domy v podloubí a držely besedy.[78]

Výstižně zobrazuje sebevzdělávání žen a jejich vliv na manžele Teréza Nováková v povídce „Babička Divišová“ [79]:

[75] Karel Klostermann, *Skláři*, Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1957.
[76] tamtéž, s. 435.
[77] Rais, *O ztraceném ševci*, s. 289.
[78] Němcová, *Pohorská vesnice*, s. 97.
[79] Teréza Nováková, „Babička Divišova“ v *Vybrané spisy Terézy Novákové*, díl II, s. 201–230, Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1958.

Přečetla všecky ty kdysi zakázané knihy, které v rodině se uchovaly, čítala pilně v Bibli, mnohý žalm uměla nazpaměť, i verše z Pláče Jeremiášova, – pochopovala úplně babiččinu sestru, která, aby čísti směla, co ducha k Hospodinu povznáší, nejhorší muka i hanbu oddaně snášela. Ráda hloubala nad místy v Písmě, a neporozuměla-li některému, ihned se svých domácích dotazovala a sama jeho smysl na všecky stránky obracela. Řekla si, že nemůže nic krásnějšího na světě býti než pěkné, bohulibé čtení – a ovšem život, který by se jím spravoval a přinášel skutky, jakých evangelium žádá. [80]

A dále pak, poté co se Anička provdala za sedláka Diviše:

Zprvu, než se na statku Divišů trochu okoukla, hospodářství po svém si zařídila, sám muž se divil, jaké že to byly řeči, že Anička má divných nápadů, že není ani jako selská... Vždyť sám vidí, že to vede, jak to panímáma vedla, všeho si všimne, čeládce umí poručit a sama také všecko udělat...

[Ale s časem] *Mladý hospodář u Divišů poznával, že ony řeči o divných nápadech jeho Aničky nebyly jen tak zcela liché. Nemluvila ani jako selka, nýbrž jako kazatel, čistě, vznešeně, – a slovo hrubé, nadávku nesměl před ní nikdo vyslovit, – hned se třásla, odvracela. Zaklel-li někdy sám na čeládku nedbalou, na tuláky, pytláky nebo nezvednou mládež, která mu škodu činila, podívala se na něho tak vyčítavě, jako by byl někoho zabil! Což se s takovou holotou po dobrém něco vyřídí? Na tu je potřeba si zahromovat, jí nadat!*

Ty vyčítavé pohledy a tajné vzdechy ženiny hospodáře vůbec mrzívaly, pociťoval je jako velikou křivdu. Měl Aničku rád, líbila se mu stále jako o svatbě, na statku se přičiňoval, kde o čem zvěděl, co některý soused nového zavedl, hned toho na polích a lukách užil také, doma si vše pospravil, nepotřebovali u Divišů často po celý rok ani zedníka, ani koláře, ani sedláře, ba často ani kováře, vše si hospodář udělal sám. Kamarádi jeho to uznávali, otec za to jej velebil, že takto hromadu jednušek ušetří – a u ženy stále jakoby hloupý, domácí...

A to proto, poněvadž tolik knih nepřeříkal a nepřeříkává jako ona! Je jí toho málo, že dobrých rad sousedů si všímá, roli svou zvelebuje, peníze ukládá: chtěla by, aby sám byl ve všem první, aby on sousedy vodil a nový zákon a svět zaváděl podle nějakých knížek a novin, o nichž se mu umiňovala a o nich, sám Bůh ví kde, zvěděla.

Nejspíš u pana faráře. Nemá dosti na knížkách starodávných, které z Heřmanic přivlékla, chce se jí nových, vypůjčuje od pana faráře a taky kupuje, – již ani řezaná její police jí na ně nestačí...

„Přeju í toho," postěžoval si jednou otci... „že si ňákou tu knížku koupí, je to za její peníze, co strží za mlíko a vejce, – stejně mi dycky vo tom řekne, – ale bojím se, že se í z těch lejster fantas chytí! Anebo se stane tuze velkomyslnou, a nebude í těšit to naše selský živobytí, bude neščasná mezivá náma – a my s ní!"

„Toť, toť," přitakal výměnkář, „vysokomyslná to vona Anička naše je! – Ale je moudrá, vo to nic, Bobši, dá si snad říct – Cák ďála nežlivá selku? Je ženská, - panáčkem neboli školmistrem bejt nemůže!"

Mladý hospodář tehdy vzdychl a šel po své práci; a ukázalo se, že se neklamal, že je Anička opravdu „vysokomyslná".

Když byla u Divišů asi deset let a měla již dva svoje chlapce a děvčátko na hřbitově pochované, obrátil se svět, selské poddanství přestalo, roboty byly zrušeny a vykoupeny, obec začala se spravovat sama a starý hospodář u Divišů, o němž sousedé právem tvrdili, že je moudrý, dosud statečný, teprve šedesátník, a že nemá tak mnoho na práci, byl zvolen prvním „představeným". Tenkráte se mladá hospodyně šťastně usmívala, stále o tom s mužem hovořila, jak bude dědeček sto vykonati mnoho dobrého, mnohem ještě více, než mohl jako presbyter, a jak to povznese rod Divišů.

Pan představený... se zalíbením její kroniky poslouchal. Méně již se mu líbilo, když neustále mu radila, že by si měl předpláceti noviny, církevní i světské, že by měl kupovati hodně kalendářů, aby přece něco o světě a jak to v něm chodí, zvěděli a také jiným o tom pověděti uměli, – když jsou nyní v Třemešnici nepřednější! Hned mu také ony noviny a knížky vyjmenovala.

Mladá hospodyně se nějakou dobu rmoutila, že u dědečka nepochodila; když přišla k Čapkovům do Heřmanic, živě vykládala, jak mnohem lépe by tchán vedl představenský úřad, kdyby jen trošíčku chtěl k „písmům" srdce přiložit. Podařilo se jí pantátu Čapka [jejího otce] *přemluvit, aby alespoň on se na to*

předplatil a si koupil, k čemu doma na statku marně radila. Vypůjčovala a nosila pak domů Pražské noviny, Havlíčkovy Národní noviny, později Slovana a všecky ty evangelické knížky, které dvojctihodní páni Chalúpka, Szalatnay, Šoltys, Kuzmány a hlavně Kollár v Uhřích do tisku dali, když pro evangelické křesťany se v Čechách ještě nic netisklo. Kolárovy Řeči a kázně a jeho Náboženský pohled na krajinu koupila si také sama a často v nich čítala. Řekla si v duchu, – a také otci tajně se s tím svěřila, že je to pouhý začátek; až bude její manžel přestaveným – a jistěže bude! –, pak toho nakoupí sílu, a lidé z celé Třemešnice, ba i z dálky větší, budou si k nim chodit vypůjčovat! Ona že to již nějak zařídí, uspoří ze svého a zaplatí!

Bývalá Anička Čapkova ustavičně něco vymýšlela, jak by se šířila po Třemešnici sláva Hospodinova a jeho evangelia, jak by lidé nabývali lepšího světla, a byli tím šťastnější, – a ustavičně se jí zdálo, že se děje málo, a zvláště že ona, která chtěla být živa podle příkladu statečné babičky a rekovné její sestry, – nedělá nic. Rmoutila se nad tím a věsila hlavu...

Zatím dospívali jí hoši...a po starém Divišovi... stal se v Třemešnici představeným, čili jak se nyní říkalo „starostou", sám Aniččin muž.

Dal si skutečně ve mnohé věci od hospodyně své říci; uznával že to nový svět s sebou tak nese, předplácel se na noviny, kupoval kalendáře i jiné knížky zábavné a pro rolníka poučné, zaváděl na statku novoty, cukrovku pěstoval, louky a pole práškoval, již neouhoroval jako za stara, měl v kolně i „mašinu", první v celé obci. Hospodyně často se na ni chodila dívat, a uvažovala při tom, zdali ten nový pokrok také v každém čase a na každém místě bude ke slávě Hospodina?[81]

Také Božena Němcová v Povídce „Rozárka"[82] se zabývá postavou ženy, které se podařilo silně ovlivnit svého milého, ševce karbaníka Antonína:

Co ho ale nejvíc odvrátilo od těch spolků, bylo to, že začala Rozárka večer čítati. Zdejší pan kaplan a jeden měšťan drží si mnoho českých knih. – Rozárka se osmělila, šla k velebnému panu kaplanovi i prosila ho, aby jí zapůjčil nějakou pěknou knížku českou. On dal jí s ochotností na vybranou několik a nabídl, by přišla, až ji vyčte, pro jinou. Kdo byl radši než Rozárka! Vybrala si jednu a přišla hned dolů k nám povídat, že jí velebný pán zapůjčil krásnou knížku ke čtení, a že nám bude večer číst. Antonín rád poslouchal pěkné čtení. Mysleli jsme: počkej, jestlipak zůstane doma, nebo odejde? Bylo to právě středa, a to se scházívali ti hoši – ve středu a v sobotu – Rozárka začala číst. Antonín byl jako na trní. „Vidíš, Rozárko, mohl bys mi to k vůli udělat a nechati čtení na zítřek," tak začal. Rozárka se zamlčela, podívala se na něho a ptá se: „Proč, Antoníne? Kampak máš jít?" – „Řekli jsme si s chlapci... že se trochu sejdeme." – „Jdi, když chceš a mezi chlapci více tě to těší! Já ale nemohu ti to udělati k vůli, abych nečetla. V neděli mám knížku přinést, abych dostala jinou, a čtyry večery dobře jest co čísti. Má to býti krásné čtení, o jedné rodině, kterou bouře mořská zahnala na pustý ostrov, kterak se tamodtud zase dostali. Mnoho jest prý v ní o cizích dílech světa, o všelijakých národech, slovem: jest ti to až milo krásné." – Přišli ještě sousedovic děvčata s pletením a bratr Rozárčin; všecko usedlo a ona četla dále. – Antonín okoumal, okoumal, rozmýšlel se trochu, trochu poslouchal, pak sedl na stoličku, vezma práci do rukou. Několikráte to jím ještě trhlo; bily hodiny osmá a devátá; ale on zůstal doma. – Rozárka chudák četla s takovou radostí, že jí až oči svítily... od toho dne šlo to pomaličku líp a líp, až sám uznal, do jaké propasti padal...

Od těch dob měli jsme s ním jen radost. Každý ve městě ho chválil, a Rozárka, jakmile někde takovou chválu o něm zaslechla, hned mi to s největší radostí vypovídala. Jak se to mezi chasníky rozneslo, že Rozárka večer čítává, přicházívali k nám. Zpočátku nejznámější, později se též jiní přitrousili a děvčata. Bývalo pak u nás veselo.[83]

---

[80] tamtéž, s. 205–206.

[81] tamtéž, s. 207–211.

[82] Božena Němcová, „Rozárka" v *Dobrý člověk*, s. 33–57, Československý spisovatel, 1974.

[83] tamtéž, s. 47–49.

Ale nebyly vždy všechny ženy nakloněné ku čtení a sebevzdělávání. Tak například v Klostermannově *Kam spějí děti*[84] najdeme následující výměnu mínění mezi Franckem a jeho milou, Fanny:

„...bez vzdělání se člověk nyní neobejde. Vzdělání je světlo a nevzdělanost je tma. Ale já se postarám, aby se zjednala náprava v čem tě zanedbali. Budu se s tebou učit, budu ti přinášet knihy, abys četla...“

[Na což mu Fanny odpovídá] *„Dej mi s tím pokoj – mně nic takového neleze do hlavy, marně bys ses namáhal. A číst? Já? Jdižiž! Mně písmenka skáčou před očima, jako kdybys pustil plný pytel blech na velký bílý arch papíru.“ Domluvila, dala se do smíchu a maně roztočila kolo soustruhu.*[85]

Touha po čtení, po sebevzdělávání mezi vesnickým a maloměstským lidem v devatenáctém století je velmi dobře zobrazena v románech a povídkách českých spisovatelů. Něco z tohoto bohatství jsme již četli na předešlých stránkách. Podívejme se nyní na další obrázky vzdělávání a sebevzdělávání lidu.

Tak v Novákové románu *Děti čistého živého* na schůzce sousedů:

Kostlán zadíval se do bledého souseda a jako tázavě pohlédl pak na hospodáře.

„Bratr Kubík,“ vysvětlovat tento, „vynasnažuje se dycky přijít věcem na kloub, rád čte, rád poslouchá vejklady a ve všem lidem přeje, aby poznali praudu a chodili ve světle.“

Pasecký horlivě přikyvoval hlavou a Kostlánovi, ještě stále bedlivě jej pozorujícímu, zaníceně se díval do očí.

„Tedy myslíš, bratře, že zasej budou se vydávat noviny našinský?“

„Už se tak stalo,“ ujišťoval Kostlán s veselou tváří. „Až ke mně přijdeš, noviny ti ukážu, prohlídneš si je a předplatíš se na ně taky. A ukážu ti ještě inší věc: u nás v Litomyšli u Turečků vychází už skorem rok nový čtení pro zábavu, něco znamenitýho! Ne abys si myslil, že je to jako ty Rozmanitosti, který jsi kupovával, když byl chlapcem, a který sme kolikrát spolu čítali doma a pak na vandru. To byl tak říkajíc papír na kornoutky proti tomuhle! Vydává to nějakej mladej básník z Prahy, Neruda.“

„S radostí se poďvám,“ děkoval Kvapil, „a bral bych to taky, noviny i to čtení. Přibylo by nám písem, měli bychme o čem hovořit, dyž se s bratříma sejdem.“

„Bude nám to k užitku všem,“ liboval si mladý Loukota rohovský, soused babičky Kučerovy. „Strejček nám zvostatním to zase pučí – stejně toho čtení přesmoc mezivá náma nejní. Některá ta kronika vo Bruncvíkoj, vo slepým mládencoj je už jako handra, jako turecká fángle!...“[86]

Také Václav Beneš Třebízský v románu *Bludné duše* nám podává obraz této touhy po čtení:

Sedlák náhle vstal, pokročil k oknu a poslouchal. Někdo se do statku dobýval... „Tak pozdě brachu? Už odbyla desátá.“ „Zdrželi mne; už jsem myslil, že nepřijdu.“ „Jen když přicházíš. Neseš?“ „Nesu“...rozepjal halenu a vytasil se z levého podpaží s jakýmsi vakem staženým pečlivě řemínky. Položil jej na stůl, opatrně rozvázal a vyňal nějaké knihy... „To bude čtení na zimu!“ sepnula ruce selka. „Beztoho ty naše skoro všecky umíme na zpaměť,“ přidal sedlák.[87]

[84] Karel Klostermann, *Kam spějí děti*, Praha , Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1957.
[85] tamtéž, s. 61–62.
[86] Nováková, *Děti čistého živého*, s. 97.
[87] Třebízský, *Bludné duše*, kniha první, s. 15–16.

A dále pak:

Večer sešlo se k rychtáři několik sousedů, samí dobří známí, samí praví Podlešáci, na táčky. A když na krbu zapraskaly veselé plamínky, zasmál se Květ, šel do almary, vytáhl knížku, dal jí Světlušce a usednuv mezi hosty řekl: „Přinesl nám z Prahy nové čtení. Jdou prý ty knihy, jako by je házel na dračku. Začni, Světluško!" A dívka začala tu o Zdenkovi ze Zásmuk čili o blanických rytířích.

Sedláci seděli jako pěny, chasa dnes na škádlení ani nepomyslila, a Adamec by byl hnedle zapomněl, že dřevěné hodiny u dveří odhrkují devátou a že je čas k ponocování, a snad poprvé vzal vyleštěnou hlásnici nerad, a když troubil, nemohli a nemohli ve vsi rozeznat, kolikátá že to hodina. Táhlé zvuky splývaly vjedno a byly nějak slabší, jako by to nedul do plechovice ani Adamec. Za několik okamžiků už byl zase ve světnici u Květů. [88]

Jakým protivám byli čtenáři a majitelé knih vystaveni na začátku devatenáctého století, je také dokumentováno v *Bludných duších*:

Na knize scházelo několik předních listů; dle všeho byla to stará česká kronika. Sedlák Květ měl takových knih několik, a to tehdy už něco znamenalo. Měli bibli, měli kancionál, měli cestu Kryštofa Haranta z Polžic do Svaté země a nescházely jim ani Trojánské letopisy. U některých z těch knih byly na jednotlivých listech celé řádky začerněny, zaškrtány, že nejbystřejší oko nedovedlo vyčísti, co tam původně stálo. Květů otec je před lety musil odnésti na faru. Kde kdo byl v podezření, že má knihy, musil s nimi na faru se všemi. Někde chodili po vsi rychtář s konšely, všecko všude přehledali, a na faru to musel odnést obecní sluha. Ve Lstiboři prý jich přinesl několik nůší, až se pod nimi prohýbal a lidé se mu potom smáli, že se s těmi knihami „namohl"; chodil také od těch dob přihrbený. Na farách ty knihy prohlíželi, a které byly nakažené, museli se majetníci s nimi chtěj nechtěj rozloučiti; a ještě byly dlouhé výslechy: kde je vzali, od koho a zdali jich nepůjčovali? Knihy, které nalezly před očima posuzovatelů milost, byly vráceny nazpět, ale bedlivě poopraveny a pečlivě začerněny... [89]

V povídce *„Pro číslo"* [90] od Karla Václava Raise se dovídáme o baráčníkovi krejčím Sejkorovi, pilném čtenáři:

Vešel do síně, oklepal boty, přeběhl několik schodů a zaťukal na dveře.

Již je otevřel a pozdravuje vcházel.

V malém pokojíku, osvětleném slabou září zapadajícího slunce, stála při zdi vystlaná nízká postel, vedle ní stojan s knihami, naproti kufr, stůl plný lejster, u stolu tři židle.

„Kde vy se tu dnes berete?" zazněl hlas od stolu.

„A prosím, pane učitel, jdu si pro číslo."

Za stolem povstal mladík dlouhých kaštanových vlasů, řídké kozí brady a podával Sejkorovi ruce. Co se té brady týče, byl si se Sejkovou nápadně podoben, obě byly stejně řídké a vousiska všelijak zprohýbaná.

„V téhle psotě jdete pro číslo?"

„Ale račte být tak laskav, už mi to nedá, čtyři dni jsem bez něho, a poslíček nejde."

„Tak se přec posaďte!"

„A prosím, zase pojedu, abych byl za chvíli doma; v té sibérii bych ještě zabloudil!" odpověděl Sejkova, a prohnuv se, toužebně pohlížel na časopisy po stole rozložené.

---

[88] tamtéž, s. 26.

[89] tamtéž, s. 12.

[90] Karel Václav Rais, „Pro číslo", v *Povídky,* s. 7–20, Praha, Odeon, 1967.

„Bože, tady je počtení!“ povídal si toužně a labužnicky polykal nápisy časopisů.

„Kdyby v Praze věděli, jak na ta jejich čísla čekáte!“ pravil učitel.

„I však to vědí, ti redaktoři nás znají. Když jsem býval u mistra v kraji, jednoho jsem tam viděl. Ani nevím, co tam tenkrát pohledával, ale byl to dobrý člověk, jenomže na sebe nedržel. Zato s lidmi byl jako bratr!“

„Tak tuhle máte číslo! Je také jen jedno, vlaky nejely,“ řekl učitel.

„Díky Bohu!“ poděkoval Sejkova, ukládaje noviny do hluboké kapsy burnusu. „Ale račte být tak laskav, že jsem té smělosti, co jste prvé četl v té knize?“

„To by vás nebavilo, je to kniha o hvězdách.“

„Ba, nebavilo, račte být tak laskav – bavilo! To mne všecko baví, kniha každá. Přečetl bych všecko, ale není kdy. Myslívám si, kdybych tak neměl dětí, že bych zalezl na půdu do ticha, sedl do sena a jen bych četl!“ a Sejkorovy oči byly přitom plny marné touhy.[91]

Ale Sejkorova žena, zdá se, nesdílela jeho vášeň pro čtení:

„Prosím tě, copak jsi nějaký student?“

„Student neštudent! Kdyby byl měl tatík peníze, byl bych študoval; bohatý jde študovat, chudý musí na krejčovinu. Jsou si ta řemesla blízka, jeden je suchota jako druhý. Nebožtík tatík říkával: „Buďto z tebe bude student, nebo krejčí“ vykládal, natahuje dlouhé prsty, až to chrupalo.

„Tak teda krejčuj, ať máme živobytí!“

„Víš, člověk může krejčovat i číst; nebožtík mistr to taky tak dělal. K tomu ještě chodíval na metinky a slýchával ty redaktory. Po tom nám o tom povídal. Na Zvičině jsem byl s ním, a to ti bylo! Ráno pršelo, ale bandérium se u nás sjíždělo se sokoly a zpěváky. Náměstí bylo plno vozů, všecko samá chvoj a prapor, samá čapka s beránkem a perem sokolím. Když se vyjasnilo, táhlo to všecko za Zvičinu, já s mistrem taky...“

Mistrovy oči jen svítily. Žena kolébala zdánlivě nevšímavě, ale poslouchala dobře. Věděla, že její tatík mluvit umí, vždyť se jí to na něm dávno tolik líbilo, ale nepromluvila...

„...ale co ti to povídám, jsi dobrá ženská, ale houby víš o světě, třebaže jsem se ti dost nakázal!“ dodal hořce.

„Inu, tys měl psát noviny, a ne být krejčím!“ polo v smíchu, polo trpce děla žena.

„Měl, měl! Ale nemám ty školy!“[92]

Teréza Nováková v *Jiřím Šmatlánovi*[93] vytvořila věrohodnou postavu samouka chalupníka a tkalce:

„Pouštěli se s ním do půtky – leč co to bylo platno! – Šmatlán každého přehádal a učeně mluvil, že všechny hospodáře ze statků zahanbil. Nebylo divu, to všechno bylo z knih, jichž přeříkal hromadu. Bibli svatou měl v malíku, kancionály znal přezpívat všechny, četl Havlana Želavského O pronásledování církve, Komenského, a vedle toho znal z času dřívějších životy svatých, život Boží Matičky, popisy poutnických míst v Čechách – – uměl se hádat s helvety i katolíky. Z kronik dověděl se, jak to v Čechách za starých časů chodívalo, kdo nad kým panoval a kolik hradů Žižka bezbožným pánům pobořil; kalendář také co rok na poličském jarmarku si koupil a přinesl-li si dílo neb jiné potřeby z města v papíře potištěném, přeříkal jej, bylo-li to české do poslední slabiky, ať to mělo začátek a konec čili nic. A nečetl knihy jen tak, aby na nich říkal; uvažoval o všem, co v nich bylo psáno, zda se to srovnává s jeho vlastním míněním či co by proti tomu namítal, kdyby s tím, co knížku neboli kalendář sepsal, dal se do řeči. Čítal obyčejně v neděli a ve svátek

[91] tamtéž, s. 9.

[92] tamtéž, s. 16–17.

[93] Teréza Nováková, *Jiří Šmatlán*, Praha, Československý spisovatel, 1972.

a jen někdy za dlouhých dnů za večera v zahrádce. Když pak druhého dne usedl k některému stavu, na nichž se dělal tu barchet, onde verule, pravidla podnůžky šlapal a za šňůru potahoval...tu táhlo jeho hlavou vše, co předtím v knížkách se dočetl, tu sám k sobě hovořil, hlavou vrtěl nebo pokyvoval, zcela na svoje okolí zapomínaje."[94]

Karolina Světlá v povídce „Námluvy"[95] píše o úspěšném truhláři Havlovi:

Rozumiť Havel všem novinám, na tábory jezdívá vždy na koni, ovšem aby tatík nevěděl. Rotil by ho, že to panská věc, kteráž na řemeslníka se nehodí a daremně mu jen dělá závist mezi lidmi. Ale Havel za občana se počítá i má za to, že mu to přísluší dobře. Říkává, že jsou v obci sobě všichni rovni, nechť to kníže či baráčník."[96]

A selský synek Antoš Filipek, narukovaný do Brna, v románu bratří Mrštíků *Rok na vsi*[97] píše domů:

Já tadyk nechodím nikam. Dycky si vypučím z regimentální knihovny nejakó tú knížku a čtu. Už sem jich hromadu přečetl. Dobrý mně só ty dva roky študií [Antoš byl poslán na študie, ale nešlo mu to se študováním a vzdal se študií, aby se stal sedlákem]. *Všecko mně de lepší než tém druhém, a budu mět brzo hvězdičky..."*[98]

Že buditelská a vzdělávací práce nebyla lehká lze vidět z následujícího úryvku:

Paní komisarka v rozhovoru s vlasteneckým kaplanem Fasterem: *„Co dělají u Králů," živě se hned optala Němcová, „čtou na hyjtách?"*

„Četli, kroužek posluchačů utěšeně rostl, užuž jsem věřil, že se podaří plán zaříditi zde jako v Praze a jinde ‚Besedu', čtenářskou besedu pro začátek, takové ohnisko vlasteneckého cítění a smýšlení, založit ji proti kasinu Johánesů, kde se nejenom němčí, ale také kují pikle a sbírají klepy o každém, kdo nechce tančit tak, jak oni hvízdají."

„Nu ano, spolek nejen pro zábavu, ale i pro vzdělávání, ve kterém by byl vítán každý, sedlák i řemeslník, podruh i chalupník, pán nepán."

„Už k tomu sotva dojde," mávl rukou beznadějně Faster.

„Proč? Co se stalo?"

„Při obnově městského práva vyhodila vrchnost všecky sedláky z radnice a usadila tam samé řemeslníky, většinou Němce."

„Toť právě nový důvod založiti ‚Besedu'," vpadla do řeči prudce paní komisarová...

„Milostpaní, vy naše lidi neznáte," trpce se usmál kněz...

„Zdejší lid je upřímný a poctivý," přísně se ozvala Němcová, „dá si říci, ale musí se s ním umět."

---

[94] tamtéž, s. 14–15.

[95] Karolina Světlá, „Námluvy" v *Kresby z Ještědí,* s. 160–187, Praha, Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1961.

[96] tamtéž, s. 161.

[97] Alois a Vilém Mrštníkové, *Rok na vsi*, Praha, Otto, 1917.

[98] tamtéž, díl první, s. 367.

„Zdejší lid je vznětlivý, kam vítr tam plášť. Není naň spolehnutí, dá se lehce unésti citem, nechá se snadno poštvat, lehce pro všecko vzplane, ale jeho mozek nepracuje, nepřemýšlí ani o otázkách náboženských, ani politických, ani hospodářských, ani literárních a vlasteneckých."

„Snad máte pravdu, ale jinde není lépe, v tom právě spočívá práce buditelská, zatřást těmi duševními ospalci."[99]

Začaly se také pořádat v městech, městečkách a na vesnicích besedy. Zajímavě o tom píše Jindřich Šimon Baar a Karel Václav Rais. Podívejme se nejprve na Baarovu *Paní komisarku* a *Lůsy*:

Paní komisarka (Božena Němcová): *„Taková beseda* [jako Měšťanská beseda v Praze] *že by se měla založiti i v Domažlicích, aby i tam měli vlastenci nějaké středisko a přestal planý život po hospodách, kde bují jen v tabákovém dýmu klepy, pivo a karban."*[100]

Později v Domažlicích navštívila delegace paní komisarku s prosbou o radu:

„To je nějakých zbytečných omluv a řečí, usmála se bodře paní Božena, nabízejíc hostům místo u stolu. „Řekněte mi otevřeně, co si přejete, a bude-li v mých silách, slibuji napřed, že ochotně a ráda vyhovím."

„Prosíme o radu i přispění," vzmužil se Šnábl. „Rádi bychom pořádali zábavu, ne takovou tuctovou zábavu, kde by se jen tančilo, pilo a kouřilo, ale něco ušlechtilejšího, kde by se působilo i na vlastenecký cit."

„Výborně! Z duše mi mluvíte!" zajásala paní Božena.

„A tu nám dodal odvahy pan Pavlas, že byste nám, milostpaní, poradila."

„Poradím, a jak ráda! Už jsem sama na to myslila, pořádati takový vlastenecký večírek, kde by se zpívalo, hrálo i deklamovalo, když se dosud nezmůžeme na divadlo."

„Ano, ano, tak bychom si i my přáli, jenomže nevíme, co vybrati, kde vzíti básně a české písně," svědčili šťastní pořadatelé.

„Pánové, žádnou merendu, žádnou odrhovačku jarmareční, nic sprostého nesmí býti," vstala teď Němcová za stolem... „Zábava musí býti vážná, musíme nejen baviti, ale i vzdělávati. Ukázati musíme, že i my – Češi – máme perly poesie a umění..."

„A ve prospěch čeho chcete pořádati svoji hudebno-deklamatorní akademii?" optala se teď paní Božena a upřela svoje krásné oči na oba pány.

„I v tom jsme chtěli prosit o radu."

„Musíte hráti, deklamovati a zpívati jen ve prospěch ‚Čtenářské společnosti', té musíte odevzdati celý čistý výnos, aby mohla nakoupiti knih a knihovnu otevřít nejen svým členům, ale všem, kdož zatouží po české četbě."

„Ano! Ano!" souhlasili hned pan Florián se Šnáblem.

„A radno zváti dům od domu, nejen zváti, ale i nutiti, aby měšťané šli, aby se osobně přesvědčili o pokroku českého umění, aby sál nestrašil prázdnými židlemi."

Všecko slíbili pánové, vroucně děkovali a vyprošovali si radu i pomoc, že si dovolí předložiti program, než jej dají do tisku, že ve všem poslechnou, jen aby toto vystoupení dopadlo čestně. [101]

---

[99] Baar, *Paní komisarka*, s. 277–278.
[100] tamtéž, s. 167.
[101] Baar, *Lůsy*, s. 210–211.

Karel Václav Rais v *Zapadlých vlastencích* podrobně líčí štrapáce s povolením k pořádání a úspěch vesnické besedy ještě za posledních let roboty:

Ve škole měli s besedou notné starosti. O povolení do Milov běžel kantor sám, protože věděl, jak s vrchním jednat...

„Co mi nesou z Pozdětína? Na školu už přijde komis, tak co ještě chtějí“ promluvil [vrchní] *slabým, řezavým hlasem.*

„Prosím, milostpane, za povolení k besedě,“ usmál se pan Čížek.

Vrchní se naň zase zdlouha podíval a potom se sípavě zachechtal: „Tak se už i v tom zastrčeném Pozdětíně zbláznili?“

„Milostpane, slyším, že i Němci v Rokytnici dělají besedy, chceme našim strejcům taky udělat radost!“

„Voni těch radostí nadělaj! Pořád jim něco není dobře a jen by chtěli opravovat. Voni měli bejt ministrem, a ne kantorem. A co myslej dělat?“

„Hezky jsme to, milostpane, sestavili, strejci se nasmějou dost a dost, a na robotě budou jako mladíci,“ bystře vypravoval kantor.

„Kdyby oni nechali robotu s pokojem! Tak ukážou, co se všechno má provádět.“

Pozdětínský rozbalil lejstra a podal program...

„Prosím jich, mi řeknou, kdo tohle u nich provede?“ dodal štiplavě a malým očkama zamžoural na kantora.

„Pan farář, nějaký Adam Hernů, muzikant, pomocník a já zpíváme.“

„Tak už i pan farář bude strejcům zpívat?“

„Milostpane, pěkné sborečky máme, nic špatného.“

„Mhm – a kdo dál?“

„Študenti a Albinka Podzimkova z Větrova budou deklamovat.“

„Vidíme, vidíme, beseda v Pozdětíně! To jim povídám, ať nepovídají nějaké hlouposti, nebo to odstůňou. Potřebujou oni v Pozdětíně Slzy vlastenek, tam jsou tak vlastenky, Sbor českých bojovníků a nějaké balády,“ přehlížeje program bručel vrchní, „ti vědí, co je baláda!“

„Ó, naši strejci, milostpane, ledačemu rozumějí, jsou to písmáři!“

„Pozoroval jsem, ale bylo by dobře, kdyby si zbytečně nepletli hlavy“

„Je to dobré, milostpane, u nás v hospodě se nehraje a neperou se jako někde,“ pořád usmívaje se, hovořil kantor.

Vtom drobný vrchní povstal, proběhl se síní, a zastaviv se u samého kantora, zamnul rukama a ptal se švitorně: „A jakpak – kvartetka se neprovedou?“ Očka mu při té otázce jenjen hrála a svítila.

„Ne, milostpane!“

„To je škoda – velká škoda!...“

„Velice by nás těšilo, kdyby nás jemnostpán s ostatními pány taky ponavštívil,“ ukláněl se kantor.

„Až podruhé, až budou kvartetka, na deklamovánky tuze nedržím. A co budou dělat s příjmem?“

„Na knížky pro chudé děti.“

„Mno -“ bručel si vrchní, a přecházeje, až se mu šůsky fráčku houpaly, tahal si štětinaté šediny po tvářích. „To jim povídám ještě jednou, ať mi nic darebného nespletou, oni jsou podle toho; skoro líp by udělali, kdyby se starali jen o chrám Páně a školu, protože tyhle besedy nikam nevedou, a paní hraběnka to taky nemá ráda... Teď můžou s Pánembohem jít a pana faráře pozdravujou!“[102]

[102] Rais, *Zapadlí vlastenci*, s. 181–183.

A pak přišel den besedy:

Uprostřed tančírny stály řady lavic již plných; farští a ze školy seděli v prvé řadě napravo... Hned po prvém sboru od Jelena všecko obecenstvo spustilo tleskot; kancelářský s myslivcem volali „bravo!“, větrovský pan páter s ochotníky „výborně!“.

Farář pozpívav šel k větrovskému a směje se pravil: „Jako v Praze! Jako v Praze! I ‚výborně‘ už voláme!“ Adam Hejnů chodil před lavicemi a s divou zuřivostí tahal podsebití. Měl radost, že pěvecké kvartetko dobře dopadlo.

Když dodeklamoval „Viléma z Kounic“, byla bouře ještě větší, i ta cháska pod okny křičela a tleskala...

Mladý Václav Čížek deklamací „Já jsem Čech!“, směle a nadšeně přednesenou, rozohnil staré mladé... Když potom pomocník zpíval, bylo opět jako v kostele a po tvářích všech posluchačů se rozlévala sladká nálada...

Konec besedy učinila pomocníkova píseň, zde dosud neslýchaná – „Kde domov můj?“ Jak bylo prve všecko rozveseleno, tak se opět vrátila vážná nálada.

„To je písnička, to je písnička!“

„Ten člověk umí popadnouť za serdce!“

„Ta je nehezčí ze všeho!“ šeptali a vstávali jeden za druhým. Už když pomocník dozpíval prvou slohu, bouřili.

Farář, stoje mezi dveřmi, prudce šňupal a slzy mu tekly po tvářích.

„Františku, tys tomu dal korunu!“ vzkřikl, sotvaž Čermák dozpíval, a přede všemi lidmi jej vzal do náručí a třikrát ho políbil. Také pan páter Chvála mu stiskl ruku a faráři i principálovi pravil: „Znamenitě jste to provedli, přátelé, krásnou besedu jste udělali, v žádném městě by se za ni nemusili stydět!“

„Buď Bohu chvála, že se to povedlo, začátek máme, teď musíme dál!“ kázal farář a modrým šátkem si utíral zpocené čelo. [103]

Tato obsahová analýza české krásné literatury dokumentuje touhu a snahu vesnického a maloměstského lidu, zejména v druhé polovině 19. století, po sebevzdělávání. Ukazuje velkou obrodnou a lidovýchovnou práci, kterou vykonávali mnozí z učitelů a farářů. Vyzdvihuje také důležitost inovátorů mezi nimi a mezi sedláky. Tito inovátoři, kteří zaváděli nové metody zahradničení, sadařství, včelařství, polního hospodářství a chovu dobytka, byli svým sousedům následováníhodným vzorem. Ukazuje také zábrany a těžkosti, s kterými se vesnický lid a jeho vzdělavatelé museli potýkat, než se jim podařilo překonat zvůli vrchnosti, zaostalost a tvrdohlavost vesničanů. Ale veskrze je vidět oddanost a obětavost všech pracovníků pro pozdvihnutí lidu. Buzení a vzdělávání lidu a jeho sebevzdělávání, jak se jeví na stránkách české krásné literatury, bylo nezbytným základem, na kterém bylo potom možno budovat sociálně, kulturně, hospodářsky a politicky vyspělý národ v dvacátém století.

[103] tamtéž, s. 189–191.

SUMMARY

For the analysis of the development of andragogical thinking, one relevant source of information has not been fully used – fiction. On the basis of contents analysis of selected works of literature by Czech writers of the nineteenth and the beginning of the twentieth century, the author identifies the core data showing the trends of adult education in Bohemia of the nineteenth century. He emphasizes mainly the significant share of self--educative activities of inhabitants of the Czech countryside and the role of teachers and vicars in the process of adult education.

ACTA
UNIVERSITATIS PALACKIANAE OLOMUCENSIS
FACULTAS PHILOSOPHICA

TŘETÍ VĚK TROJÍ OPTIKOU
SOCIOLOGICA – ANDRAGOGICA 2005

Hlavní redaktor: prof. PhDr. RNDr. Jan Štěpán, CSc.
Editoři: PhDr. Dana Sýkorová, Ph.D., doc. PhDr. Dušan Šimek, Mgr. Miroslava Dvořáková
Odpovědný redaktor: Mgr. Jana Kreiselová
Technický redaktor: RNDr. Miroslava Kouřilová

Tato publikace neprošla ve vydavatelství jazykovou korekturou
Za jazykovou a věcnou správnost odpovídají autoři jednotlivých studií

Vydala a vytiskla Univerzita Palackého v Olomouci,
Křížkovského 8, 771 47 Olomouc
www.upol.cz/vup
e-mail: vup@upol.cz

Olomouc 2005

1. vydání

ISBN 80-244-1006-0